

K. Kalonov

MADANIYAT
SOTSIOLOGIIYASI

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

KOMIL KALANOV

MADANIYAT SOTSILOGIYASI

oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik

**Toshkent
"Innovatsiya-Ziyo"
2020**

UDK: 373.6
BBK: 74.200.526
A 95

K.Kalanov.

**Madaniyat sotsiologiyasi/darslik /.- Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo",
2020, 194 bet.**

Ushbu darslikda madaniyat sotsiologiyasi fanining asosiy tushuncha va komponentlari to'g'risida o'quvchiga ma'lumotlar beriladi. Atrof-muhitni o'rab turgan sotsial dunyo, struktura va jarayonlar madaniyat sotsiologiyasining maqsad va vazifalaridan kelib chiqib yoritilgan. Darslikning asosiy mavzulari mumtoz sotsiologiya va madaniyatshunoslik sohasi namoyondalari, mahalliy mutaxassislar bildirgan fikr-mulohazalar, taklif va munosabatlarni inobatga olgan holda atroflicha bayon qilindi. Darslik keng kitobxonlar ormmasi, oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari va talabalar uchun sotsiologik bilimlarni kengaytirish va boshqaruv faoliyatida foydalanish uchun xizmat qilishi mumkin.

Taqrizchi:

Sh.Madayeva

falsafa fanlari doktori, professor

**O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan
nashrga tavsiya etilgan.**

ISBN 978-9943-7025 -9-2

© K.Kalanov 2020.

© "Innovatsiya-Ziyo", 2020.

KIRISH

Kitobxonga taqdim qilinayotgan ushbu darslik “Madaniyat sotsiologiyasi” ni o‘rganuvchi va bazaviy sotsiologik tushunchalar va konsepsiyalar bilan tanish bo‘lgan talaba va magistrlar uchun mo‘ljallangan. Darslik muallif tomonidan “Sotsiologiya” mutaxassisligi bo‘yicha ta‘lim olayotgan talabalar, magistratura talabalari uchun o‘qilgan “Madaniyat sotsiologiyasi” o‘quv kursining keng yoritib berilgan ma‘lumotlarni taqdim qiladi. Kursning mohiyati oliy kasbiy ta‘lim Davlat standartlariga muvofiq keladi.

Mazkur darslikni ishlab chiqish zarurati asosan, sotsiologiya fani bo‘yicha o‘quv adabiyotlarining yetishmasligi bilan bog‘liq. Agar umumiy sotsiologiya bo‘yicha darsliklar oxirgi ikki yil davomida yetarli darajada nashr qilingan bo‘lsa, madaniyat sotsiologiyasi bo‘yicha chop etilgan darsliklarni barmoq bilan sanab chiqsa bo‘ladi va ular har doim ham talabalarga yetib bormaydi. Madaniyat sotsiologiyasi bo‘yicha oxirgi yillarda nashrdan chiqqan darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari orasida L.G.Ioninning bir necha marotaba qayta nashr qilingan va haqli ravishda mashhurlikka erishgan kitobini, shuningdek, F.I.Minushev va A.I.Shendriklarning o‘quv qo‘llanmalarini aytib o‘tish mumkin. O‘quv qo‘llanma va darsliklar bilan (shuningdek, mazkur fan bo‘yicha L.D.Gudkov va B.V.Dubin, S.A.Yerofeev, A.V.Zaxarov va boshqa mualliflar tomonidan ishlab chiqilgan o‘quv dasturlari bilan) tanishganda mualliflar yondashuvining, qarashlarining, shuningdek, madaniyat sotsiologiyasi ilmiy bilim va ta‘lim fani sifatida nimani aks ettirishi haqidagi tasavvurlarining xilma-xilligi e‘tiborni tortadi. Bu kabi xilma-xillik tasodif emas. U mamlakatimiz (va xorij) fanida madaniyat sotsiologiyasini, uning sotsiologik bilim tuzilmasida va madaniyat haqidagi fanlar tizimida tutgan o‘rni o‘rganish predmeti haqida olib borilayotgan munozaralarni aks ettiradi. Bu kabi vaziyatda o‘quv materialini tizimlashtirish maqsadida amalga oshirilgan har

bir yangi vaziyat, garchi yakunlanganlik maqomiga da'vo qila olmasa-da, to'laqonli ravishda asoslangan hisoblanadi.

Kitobxonga taklif etilayotgan darslikning maqsadi – nafaqat madaniyatni, uning mavjudligining ijtimoiy shakllarini va rivojlanishini, madaniyatning ijtimoiy vazifalarini tahlil qilishning sotsiologik yondashuvlarining o'ziga xos xususiyatlari haqida tasavvur hosil qilish. Balki madaniyat sotsiologiyasining sotsiologik tadqiqotlar sohasi sifatidagi o'ziga xos xususiyatlarini ham ochib berishdan iboratdir.

Muallif kitobxonlarning e'tiborini madaniyatni tahlil qilish yondashuvlarining xilma-xilligiga qaratishga, madaniyat sotsiologiyasi – madaniy hodisalarni o'rganishning qadimiy sotsiologik an'anasi mavjud ekanligiga qaramasdan, yangi shakllanib borayotgan bilim sohasi ekanligiga jalb qilishga intiladi. Darslikni yaratish aynan shu maqsadlar bilan bog'liq. Darslikning dastlabki bo'limlari turli nazariy yondashuvlar doirasida “madaniy-ijtimoiy” problematikani ta'riflashga bag'ishlangan. Keyingi bo'limlar esa madaniyatning ijtimoiy mavjudligi jihatlarini: madaniyaning ijtimoiy hodisa ekanligidan va uning shaxs shakllanishidagi o'rnidan tortib madaniyatning tarixiy dinamikasi muammolari, madaniy omillarning ijtimoiy o'zgarishlar va XX asr oxirlarida madaniyat mavjudligining o'ziga xos xususiyatlariga qadar bo'lgan jihatlarini ochib beradi.

1.MADANIYAT SOTSIOLOGIYASINING OBYEKTI VA PREDMETI

“Madaniyat sotsiologiyasi” – sotsiologik fikrning eng paradoksal yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Madaniyatning sotsiologik tahlili sotsiologiya paydo bo‘lganidan boshlab uning asosiy vazifalaridan biri bo‘lganligiga qaramasdan, bugungi kunga qadar “madaniyat sotsiologiyasi”ning o‘rganish predmeti va ushbu fanning sotsiologik bilim tuzilmasidagi o‘rni haqida bir turli fikrga kelinmagan.

Madaniyat sotsiologiyasini “madaniyat sohasi”, “madaniy jarayon”larni o‘rganuvchi, u yoki bu darajadagi keng qamrovli “soha sotsiologiyasi” sifatida o‘rganiladi. Bu jihatdan madaniyat sotsiologiyasi bir tomondan san‘at, fan, ta‘lim sotsiologiyasi kabi soha fanlari bilan bir qatorda turuvchi soha sifatida ta‘riflansa, boshqa tomondan esa ularni subdissiplinalar sifatida o‘z ichiga qamrab oluvchi soha sifatida ifodalanadi. Agar madaniyat sotsiologiyasini o‘rganilayotgan hodisalarni u yoki bu darajada qamrab oluvchi tarmoq fani sifatida o‘rganadigan bo‘lsak, u holda muqarrar ravishda “madaniyat” chegaralarini aniqlab olish masalasi ko‘ndalang turadi. Madaniyat sotsiologiyasini ijtimoiy voqelikning qaysidir bir “bo‘g‘ini” yoki “sohasi”ni o‘rganuvchi yo‘nalish sifatida emas, balki umuman ijtimoiy voqelikni ko‘rishga bo‘lgan alohida yondashuv sifatida ifodalovchi nuqtayi nazar ham mavjud. Mazkur yondashuv ijtimoiy hodisalarning ma‘naviy tabiatidan kelib chiqadi. Bu holatda madaniyat sotsiologiyasi deyarli sotsiologiyani tushunishga yaqin bo‘lgan sotsiologiyaning mustaqil loyihasiga aylanib boradi.

L.Koganning ta‘kidlashicha, madaniyat sotsiologiyasi holatida sotsiologik tahlil predmeti “qiyinchilik bilan qamrab olinadi, yo ko‘plab predmetga oid subdissiplinalarga bo‘linadi, yoki aksincha, jamiyatni ijtimoiy-madaniy tahlil qilishning yaxlit nazariyasi sifatida belgilanadi”. L.Koganning o‘zi madaniyat sotsiologiyasini “tuzilmaga oid, funksionalistik va tizimli yondashuvlar doirasidagi metsotsiologik fan” sifatida o‘rganishni

taklif qiladi, bu kabi yondashuvni u ijtimoiy voqelikning har bir elementi qaysi sohaga – iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy sohalarga tegishli bo'lmasin, o'zining madaniy tarkibiy qismiga ega ekanligi bilan asoslaydi.

Madaniyat sotsiologiyasi predmetini aniqlash yondashuvlari o'rtasidagi farqlar ko'p jihatdan "madaniyat" nimani aks ettirishini turlicha tushunish bilan bog'liq deb hisoblanadi. Ma'lumki, "madaniyat" – bu ta'riflari soni yuzdan ortiq bo'lgan ko'p ma'noli tushunchalardan biri hisoblanadi. Ehtimol, aynan shu noaniqlik, shuningdek, "madaniyat" tushunchasining qadriyatga oid va dunyoqarashga oid ravishda ulkan yukka egaligi sababli ko'plab tadqiqotchilar undan foydalanmaslikka harakat qiladilar.

Madaniyat sotsiologiyasi predmetini ta'riflashda vujudga keladigan qiyinchiliklar, madaniyat nafaqat sotsiologiyaning, balki boshqa fanlarning ham, jumladan, madaniy antropologiya va madaniyat falsafasi fanlarining tahlil obyekti bo'lganligi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Nisbatan yaqinda "madaniyat" o'rganish sohasining asosiy obyekti bo'lgan fan – madaniyatshunoslik vujudga keldi. Bundan tashqari madaniyatning turli sohalarini o'rganuvchi ko'plab fanlar mavjud. Shu sababli sotsiologlar oldida madaniyatni o'rganuvchi boshqa fanlar bilan predmetga oid chegaralash muammosi vujudga keladi va ushbu muammoni oddiygina hal qilish mumkin emas. Aniqlik chegara tortish imkoni ko'pincha mavjud emas. O'ta murakkab va ko'p turli hodisa bo'lgan madaniyat tadqiqotlari "tabiiy ravishda" fanlararo fanga moyillikni namoyon qiladi. Madaniyatni sotsiologik tahlili hech qachon falsafa, madaniy va ijtimoiy antropologiya, psixologiya va boshqa gumanitar fanlar ta'siridan chetda bo'lmagan. O'z navbatida, mazkur fanlar ham sotsiologiyaning ta'sirini o'zlarida his qilganlar.

Nafaqat o'rganish predmeti, balki madaniyat sotsiologiyasining vujudga kelish vaqti ham turlicha izohlanishi mumkin. A.Sogomonov jumladan, "alohida yo'nalish sifatida madaniyat sotsiologiyasi dunyo ijtimoiy fikrida konseptual va

kategorial jihatdan 60-70-yillardan boshlab sekin-astalik bilan rasmiylashtira boshladi, mamlakatimiz fanida esa undan ham kechroq, sof ijtimoiy nazariya kabi chegaradosh sohalardan ham ajralib olgan holda madaniyat sotsiologiyasi to'laqonli va qat'iyon ilmiy loyiha sifatida faqatgina postmodernistik sotsiologik paradigma rivojlanishi bilan parallel ravishda amalga oshdi".

Biroq bu kabi nuqtayi nazarga e'tiroz bildirish mumkin. Madaniyat sotsiologiyasining yirik loyihalari XX asrning birinchi yarmidayoq Alfred Veber va Karl Manxeymlar tomonidan taklif qilingan. Boshqa tomondan esa, A.Sogomonov fikriga ko'ra madaniyat sotsiologiyasining "konseptual va kategorial" davri va uning "yondosh dissiplinalari bilan chegaralanishi" davriga aylangan postmodern davri aynan fanlar o'rtasidagi chegaralarning ajratilishi, fanlararolikka moyilik, shuningdek, hayratlanarli darajadagi tushunchaga oid noaniqlik va ko'p ma'nolilik bilan xarakterlanadi. Biroq postmodern davri va shu davrda paydo bo'lgan postmodernistik sotsiologik nazariya haqiqatan ham madaniy problematikaga yuqori qiziqish bilan ifodalanadi, bu haqda biz quyida alohida to'xtalib o'tamiz. Shunday qilib, madaniyat sotsiologiyasining alohida dissiplina sifatida paydo bo'lish vaqtini biz aniqlik bilan ko'rsata olmaymiz. Biroq shunga qaramasdan, to'liq aniqlik bilan ta'kidlash mumkinki, madaniy hodisalarning tahlili – sotsiologiyaning Ogyust Kont davridan buyon ajralmas qismi hisoblanadi va shu ma'noda madaniyat sotsiologiyasi – sotsiologiyaning tengdoshi hisoblanadi.

O'zbek tilidagi ko'plab ensiklopedik lug'atlarda "Madaniyat" arabcha – madina (shahar, kent) so'zidan kelib chiqqanligi yozilib, u tabiat va o'zaro munosabatlarda aks etadigan inson faoliyatining o'ziga xos usulidir degan ma'noda talqin qilinadi. "Madaniyat alohida shaxs (individ), sotsial guruh yoki jamiyatning hayot faoliyati usulini aks ettiradigan tushunchadir. Dastlab madaniyat tushunchasi insonning tabiatga nisbatan maqsadga muvofiq ta'siri (*yerga ishlov berish, ya'ni kultivatsiya qilish, lotincha "culture" so'zidan olingan*), hamda insonning

o'zini tarbiyalash, o'ziga ishlov berish ma'nolarida ifodalagan. Keyinchalik madaniyat tushunchasi vositasida "sivilizatsiya" (taraqqiyot) bilan bog'liq mazmun tushunila boshlandi. Madaniyat inson faoliyatining mahsuli va sifat ko'rsatkichi sanaladi. Insonning o'zi ham pirovard natijada madaniyat mahsulidir. Jamiyatdagi madaniy muhit qanday bo'lsa, inson ham shunday shakllanadi."¹

"Madaniyat" so'zining tarixiga e'tibor qaratilsa, u ijtimoiy hayotda ma'no jihatidan murakkab talaffuzga ega mazmun kasb etib, ilmiy amaliy va kundalik hayotda keng qo'llaniladi. Turli ijtimoiy-gumanitar fanlarda ong va tafakkur bilan bog'liq turli sotsial tizimlardagi murakkab tushunchalarning izohini ta'riflashda ham unga murojaat qilinadi.

Madaniyat atamasining ma'nosi fanga qanday qilib kirib kelgani va shakllanganligi to'g'risida tilshunos tadqiqotchi R.Uilyams² bildirgan fikrlar alohida ahamiyatga ega. Ushbu atama "*colere*" so'zidan olingan bo'lib, uning turli Yevropa tillari talaffuziga o'mashishida lotincha "*cultura*" so'zining ta'siri yuqori bo'lgan. Ijtimoiy fanlarda *solere* atamasi "o'mashib olmoq", "madaniylashtirmoq", "otaliqqa olmoq", "bo'ysunmoq", "amal qilmoq" kabi ma'nolarda keladi. Ushbu jumalarning ayrimlari vaqt o'tishi bilan o'zining mustaqil ma'nosiga ega bo'lib bordi va ilmiy atamashunoslikda keng qo'llanilib, ayrim holatlarda joyi kelsa, ma'no jihatdan bir-birini to'ldirib turadi. Jumladan, "o'mashib olmoq" so'zi ma'nosi lotin tilidagi "*colonus*" so'zidan olingan bo'lib, keyinchalik *koloniya* so'zining kelib chiqishi uchun sabab bo'lgan. "Amal qilmoq", "bo'ysunmoq" fe'llari esa lotincha "*cultus*" so'zidan olingan bo'lib, hozirgi adabiyotlarda "*sig'inish*" (kult) ma'nosida ishlatiladi.

"*Sulture*" atamasi dastlab "xizmat qilmoq", "amal qilmoq" so'zlariga mazmun jihatidan yaqin bo'lgan "rivojlantirish", "kultivatsiya qilish" ma'nolarini berib, o'rta asrlardagi ingliz tilida

¹ Филсафа қомусий лугат. (Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров). – Т.: Шарқ, 2004. – 230 б.

u to'g'ridan to'g'ri "xizmat ko'rsatish" ma'nosini anglatgan. Qadimgi fransuz tilida "couture" so'zi qisman biomadaniyat izohida qo'llanilib, kundalik hayotda alohida mazmun kasb etgan va keyinchalik "culture" shaklida talaffuz qilina boshlandi. Fransuzlarda *sulture* so'zining arxaik foydalanilgan jumllarining barchasida nimanidir, masalan, hayvonot yoki o'simliklar dunyosini madaniylashtirish (kultivatsiya qilish) jihatlari tushunilgan. Bu esa, o'z navbatida, ushbu atamaning boshqa yevropa xalqlari lahjasida qo'shimcha ma'nolarning paydo bo'lishiga olib kelgan. Xususan, ingliz tilidagi "coulter" – (plug, so'qaning tishi ma'nosida keladi) so'zi lotin tilidagi mehnat qurolini anglatuvchi "culter" so'zidan kelib chiqqan. Uning keyingi evolyusiyasi madaniylashtirish (kultivatsiya qilish), tabiiy hodisa va jarayonlarni insoniyat bilan bog'lash, odamlarni unga o'rgatish va madaniy rivojlantirish bilan bog'liq tasavvurlar bilan izohlanadi. Shunday bo'lsa-da, ushbu so'zning qishloq xo'jaligi bilan bog'liq ma'nosi ko'p asrlar davomida saqlanib qolgan. Agrokultura, kultivatsiya kabi so'zlar shular jumlasidandir.

XVIII asming o'rtalarida Yevropa mamlakatlari, xususan, Angliyada madaniyat yoki ilmiy ma'noda kultura atamasi aql va tarbiya bilan uyg'unlashtirildi. Ingliz faylsasufi F.Bekon o'z qarashlarida "madaniyat va aqlni parvarishlash" haqida fikrlaydi. Yuqoridagilardan kelib chiqilsa, parvarishlash – bu kultivatsiyaning sinonimi o'rnida keladi. Shu davr ruhoniylari "zodagon kishilarning o'z farzandlarini tarbiyalash uchun cherkovga topshirishni istamayotganlari va buning o'rniga "bola tug'ilganidan uning aqlini madaniyatlashtirib borilayotganligi" (persons of either birth or culture) to'g'risida noliydilar". Bunda ikki jihatga to'xtalib o'tish muhim. Birinchidan, metafora, ya'ni majoziy ma'noda madaniyat bilan tarbiyaning uyg'unlashuvi odatiy bo'lib bora boshladi va unda aql (ong va tafakkur) inson ma'naviy yuksalishini shu ikki omil bilan parvarishlab bordi. Ikkinchidan, insonning ruhiy erkinligi va uning individual sotsial imkoniyatlari ijtimoiy hayotda rivojlanish va takomillashib borishi uchun madaniyat atamasidan unumli foydalanishga sabab bo'ldi.

Bu esa ushbu atamaning fanlar tizimida yanada universallashtirishga olib keldi.

XVIII-XIX asrlarda zamonaviy madaniyat soʻzining koʻp qirrali, ammo chalkash maʼnoli tarixi boshlandi. Bu davrda madaniyatning izohini ifodalovchi “*culture*” talaffuzi yoniga “*civilis*”, yaʼni “fuqaroga taalluqli”, “fuqaroga oid” maʼnoni beruvchi atama qoʻshildi. U lotincha “*civis*” – fuqaro soʻzi bilan qoʻshilgan holda “sivilizatsiya” jamlanmasining oʻzagini tashkil qiladi. XX asrning 90 yillarida (keyinchalik ham) oʻzbek tilidagi ilmiy adabiyotlarda ayrim tadqiqotchilar ushbu atamani forsiydagi “*tamaddun*” soʻzi bilan izohlashga harakat qildilar. Taʼkidlash mumkinki, bu izoh oʻzbek tilida oʻzining toʻliq lugʻaviy ifodasini bera olmadi. Xususan, sotsiolog va siyosatshunos tadqiqotchilari orasida keng munozarali asar hisoblangan S.Xantingtonning mashhur asari ingliz tili (*The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*)dan tarjima qilinganda “Tamaddunlar yoki sivilizatsiyalar toʻqnashuvi...” deb emas, balki “Madaniyatlar toʻqnashuvi...” deb talaffuz qilinmoqda (K.K.).³

Ijtimoiy fanlarning uzoq muddatli evolyusiyasi davomida “sivilizatsiya” atamasi dunyodagi tarixiy jarayonlar va uning yutuqlarini, insonning jismoniy, maʼnaviy va ruhiy kechinmalaridagi axloqiy tarbiyaning poklanishi, qonunchilik ustuvorligi hamda jamiyatdagi sotsial tartib maʼnolarini anglatib keldi. XIX asrning oxirlarida dastlab Fransiya, keyinchalik Angliya va boshqa Yevropa mamlakatlarida sivilizatsiya soʻzi koʻplik maʼnosida qoʻllanila boshlandi. Mustamlakachilik siyosati bir vaqtning oʻzida yangi madaniyatlar bilan toʻqnash keldi va buning natijasida turli xil sivilizatsiyalar toʻgʻrisida fikr-mulohazalarga oid asarlar paydo boʻla boshladi.

Sobiq ittifoq paytida madaniyat atamasiga berilgan izohlar tabiiyki, rus tilidagi manbalardan olib izoh berilardi. Shu vaqtlarda madaniyat soʻzini “Madina” shahriga qiyoslab yozilgan kitob yoki maqolalar qariyb uchramasdi. “Kultura” feʼli rus tilida

---

³Rus tiliga “Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка” deb tarjima qilingan

N.Kirillovning 1845-yili chop etilgan "Horijiy tillar cho'ntak lug'ati"da ilk bor iste'molga kiritilgan. Lekin unga shu vaqtlarda jamiyatshunos mutaxassis va davlat arboblarning alohida e'tibor qaratmaganligi ma'lum. Rus mutafakkir olimi I.Pokrovskiy o'zining "Rus tilidagi xatolar bo'yicha qaydlar varog'i" asarida, hattoki, ushbu so'zni muloqot uchun keraksiz deb e'lon qiladi. Faqatgina XIX asrning 80 yillariga kelib kultura, ya'ni madaniyatning zaruriyati xususida G'arb tillarida berilgan ma'no bo'yicha iste'molga kiritilishiga ruxsat etiladi. Atoqli tilshunos rus olimi V.Dal tomonidan yozilgan to'rt jildlik lug'atning ikkinchi qismida "kultura" so'ziga qisqagina to'xtalib o'tadi.⁴ Bunda madaniyat ma'nosi Yevropa tillarida qanday shaklda bo'lsa, shu holatda beriladi. Sivilizatsiya atamasi esa jamiyatning umumiy holatidan kelib chiqib, alohida shaxslarning tarbiyasi va xulq-atvori darajasida tushunilib, yovvoyilik va varvarlikka to'la-to'kis qarshi holatda tasvirlanadi.

Zamonaviy Yevropa tillarida ijtimoiy fanlarga qo'llab madaniyat so'zining to'rtta asosiy ma'nosi qiyoslab ko'rsatiladi: 1) umumiy jarayonlarning intellektual, ma'naviy, estetik rivojlanishidagi mavhum ma'nolar (masalan, oliy ma'lumotlilar madaniyatli kishilar, ammo barcha oliy ma'lumotlilarning intellektual darajasi baland bo'lmasligi, estetik didi yuksak darajada shakllanmagan bo'lishi ham mumkin va h.k.lar); 2) jamiyatning sotsial taraqqiyotida huquq, tartib, axloq tolerantligiga asoslangan ma'noda keluvchi madaniyat (ushbu vaziyatda madaniyat so'zi sivilizatsiya so'zining ma'nosi bilan mos keladi); 3) qaysidir bir jamiyat yoki insonlar guruhining ma'lum bir tarixiy davrga xos bo'lgan mavjudlik usuli yoki hayot tarzining xususiyatlariga mavhum ishora (masalan, sug'dlar madaniyati, maya madaniyati va b.); 4) aqliy-intellektual madaniyat, bunda dastavval badiiy faoliyat shakllari va mahsulotlarining mavhum tavsifini ifodalovchi musiqa, adabiyot, rangtasvir, teatr, kino va shu kabilarni anglash mumkin. Asosan,

---

⁴Даль В. Тольковый словарь живаго великорускаго языка. М.:Издание книгопродавца-типографа М.О.Вольфа, 1881. – С. 217.

madaniyat vazirligi tasarrufiga kiruvchi ushbu jarayonlarni katta ehtimol bilan aholi "madaniyat" sifatida talqin etilishi ko'p kuzatiladi.

Yuqorida keltirilgan ta'riflardan kelib chiqib, "madaniyat" so'zining ma'nosi umumiy jihatdan bir-biriga qisman bog'liq bo'lib, insonning jamiyatda tutgan o'rini belgilashda yuksak tuyg'ularni ifodalovchi atama sifatida shakllandi. Lekin madaniyat talaffuziga faqat ijobiy jihatdan yondashilgan deyish xato bo'ladi. Tarixda bir madaniyatning ikkinchisi ustidan bo'lgan tazyiqi tufayli unga salbiy dushmanlik munosabati hissiyotlar orqali shakllangan davrlar bo'lgan. Dastlabki ko'rinish Angliyada XIX asrda vujudga kelib, unda muhtasham "estesizm" va "lirik hayot" o'rtasidagi qarama-qarshilik M. Arnold asarlarida paydo bo'ladi. Bu davrda estesizm tanqidchilari iste'moldagi "culture" so'zi o'miga raqiblari tomonidan "kashf qilingan" masxaromuz o'xshatish shaklidagi "culchah" so'zidan foydalanganlar. Madaniyatga nisbatan salbiy istehzoli qarashlar keyinchalik boshqa xalqlarning turmush tarzlarida ham tez-tez ifodalanadigan bo'lindi.

Madaniyatga nisbatan dushmanona kayfiyatni shakllanishi mustamlakachilik va ikkita jahon urushini vujudga keltirdi. XX asrning dastlabki o'n yilliklarida nigilizm va avangardchilar, 60-70 yillardagi yoshlar harakatlari esa G'arbda madaniyatni an'ana tayanchi hamda insoniyat kelajagi yo'lidagi asosiy to'siq sifatida ko'rib, uni butkul bartaraf qilish uchun bo'lgan turli xil ziddiyatlarni paydo qildi. Madaniyatga nisbatan doimiy dushmanlik munosabati bir tomondan, ma'lum toifa ziyoli kishilarning tanadagi aql va qalb haroratini baholashda o'zlarini haddan ziyod yuqori baholovchi nisbatan asossiz da'volari bilan bog'liq edi. Ikkinchidan, oddiy insonlarga nisbatan kamtarona munosabatning hamma vaqt ham yetishmasligi "madaniyatli hisoblangan" kishilarga norozi munosabatlarni keltirib chiqarardi. Shu tipda tushuniladigan madaniyatni ta'riflash uchun turli millatlarda kamsituv ma'nosidagi ba'zi bir maxsus atamalar yuzaga keldi. Jumladan Amerikada *culture-vulture*, Rossiya va

rusiyabon MDH davlatlarida shunga yaqinroq *kultur-multur* jumlasini ishlatilsa, o'zbeklar orasida ko'pincha *madaniyat-padaniyat* kabi norozi ohanglar qo'llanilib turadi. Masalan, "...yo'qot-e madaniyat-padaniyatingni" degan e'tirozli jumlamani hozir ham uchratish mumkin.

Madaniyat sotsiologiyasi sohaning tarmoq yo'nalishi hisoblanib, u madaniyatning vujudga kelishi, zamonaviy holati va istiqbolini tarixiy va sotsial tadqiqotlar yordamida o'rganadi. Madaniyatning jamiyat hayotidagi roli haqida tasavvurlar jiddiy ravishda o'zgarib borar ekan, shunga mos ravishda fanning predmeti, maqsadi, tuzilmasi va usuli haqidagi tasavvurlar ham yangitdan shakllanmoqda. AQSh universitetlarida madaniyat sotsiologiyasi fani o'miga madaniy antropologiya yoki sotsial antropologiya o'qitilib, asosan, madaniyatning etnik jihatlariga alohida e'tibor qaratiladi.

Sotsial antropologiya va madaniyat sotsiologiyasi, umuman olganda, madaniyat falsafasining ilmiy metodologiyasi va tahliliy apparatini keng qo'llaydigan hamda o'z oldiga sotsiomadaniy o'zgarishlar qonuniyligini aniqlash va tahlil etishni asosiy maqsad qilib belgilaydi. Ko'p holatlarda u sotsiomadaniy tahlil deb ham ataladi. Sotsiomadaniy tahlil – bu ilmiylikka qo'yiladigan keskin intizomdan ko'ra ko'proq nazariy tadqiqot yo'nalishi bo'lib, o'zida obyektivlik va subyektivlik jarayonlarini ham gavdalantiradi.

“Sotsial madaniyat” atamasi sotsiologiyada “sotsial munosabatlardagi madaniyat”⁵ deb ham nomlanishi mumkin. U kishilarning jamiyatdagi xulq-atvorlari va sotsial o'zaro munosabatlari asosida shakllangan qadriyatlar tizimi bo'yicha tartibga solinib kelingan. Sotsial madaniyatning asosiy o'zagi jamiyat, davlat va boshqa sotsial institutlarning (O'zbekistonda mahalla instituti alohida ahamiyat kasb etadi) faolyatida namoyon bo'ladi. Shulardan kelib chiqqan holda, sotsial madaniyatning asosiy shakllari o'zida axloqiy, huquqiy va siyosiy madaniyat turlarini qamrab oladi.

---

⁵qarang: Фролов С.С. Социология. М.: Гардарики, 1999. – С. 125.

Kishilik jamiyatining insoniyat dunyosi va tabiatga nisbatan aynan to'g'ri kelmasligida biz sotsial tarix qonuniyatlari hamda sotsial taraqqiyotning o'ziga xos jihatlari mavjudligini qayd etamiz. Shuningdek, bunda biz sotsiumning faqat insonga xos bo'lgan faoliyat shakli, ya'ni madaniyatning yuzaga kelish va mavjud bo'lish jarayonlarini hisobga olamiz, umumlashtiramiz.

Insoniyat turining tabiiy yashash muhiti – bu organik butunlik, insonlar mavjudligining zaruriy asosidir. Inson va uning yashash muhiti bu butunlikning o'zaro tobe qismi sanaladi. Biroq insoniyat dunyosi va aniq insonning o'z tabiati yoki o'zga kishilarga aynan to'g'ri kelmasligida insonning o'z tabiiy organik butunligiga moslashish jarayoni “fojiviy” o'rin tutgani yo'q. O'ziga o'xshaganlar bilan muloqotga kirishish zarurati – sotsial tarix, ijtimoiy taraqqiyot va kulturogenezning harakatlantiruvchi kuchi bo'lib chiqdi⁶. XXI asrning so'nggi o'n yilligida sotsiallik bilan bog'liq masalalar dunyo hamjamiyatining diqqat markazida turadigan bo'ldi. Uning ahamiyati shundaki, taraqqiy etib borayotgan jamiyatda mazkur masala, ya'ni “sotsiallik”ga nisbatan qo'shimcha o'zlashtirilgan yoki o'zgartirilgan, ammo natijasiz “sayqal” berish yuqorida ta'kidlaganimiz sotsiumda kutilmagan tug'yonlarga olib kelishi mumkin.

Sotsiologik nuqtai-nazardan har qanday madaniyatning sotsial munosabatlar tizimini tahlili qiladigan bo'lsak, fan nuqtayi nazaridan mutahassislar, ushbu jarayonni “madaniyat”, “ijtimoiyat” yoki “siyosat” deb alohida talqin qilishdan ko'ra ilmiy asosda “sotsiomadaniy” deb fikr bildirishga odatlanganlar. Shundan kelib chiqib, sotsial madaniyatni “sotsiomadaniy” jarayon sifatida qarash ham mumkin.

XX asrning taniqli mutaffakiri S.Xantington fikricha “yangicha shakllanayotgan dunyoda mohiyatan mavjud nizolarning asosini yo mafkura va yoki iqtisod tashkil etmaydi.

---

⁶ Культура, культурология и образования (Материалы «Круглого стола»). Выступления В.А. Лекторского // Вопросы филологии, 1997. № 2. С.4

Insonlarning bir-birlaridan uzoqlashuvi va ular o'rtasidagi nizolarning manbalari madaniyat orqali sodir bo'ladi".⁷

Axborot kommunikatsion madaniyat bo'yicha jiddiy tadqiqotlar olib borgan Kanadalik antropolog va madaniyatshunos tadqiqotchi G.Maklyuen insoniyat tarixida muloqot va madaniyatning uchta shakli bo'lib o'tganligiga alohida e'tibor beradi. Demak, bular: a) og'zaki an'analarga asoslangan madaniyat; b) yozuv va bosma yozuv an'analarga asoslangan madaniyat; v) madaniyatning elektron shakli⁸. Bundan kelib chiqqan holda, biz O'zbekiston sharoitida G.Maklyuen tomonidan keltirilgan izohning uchinchisi, ya'ni madaniyatning elektron shakli tobora rivojlanib borayotganligini e'tirof etmoqchimiz.

Sotsiomadaniy jarayonlar ichida keng tarqalgan hodisalardan biri – "madaniy talvasa", aniqrog'i, madaniy talvasaga tushish hisoblanadi. Ushbu atamani ilk bor 1960-yili amerikalik tadqiqotchi Kalervo Oberg (*Kalervo Oberg*) ilmiy muhitga kiritgan. Madaniy talvasaning paydo bo'lishi oddiydan murakkabga qarab boradi va insonda pessimistik, ya'ni noxushlik kayfiyati darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, u shunchalik ko'p madaniy talvasaga tushadi. Bunda eski bilan yangi o'rtasidagi to'qnashuv, kechagi kun bilan bugunning bir-biriga mos tushmasligi, avlodlar o'rtasidagi ziddiyatlar, geografik hududning o'zgarishi asosida psixologik va sotsial kayfiyatdagi tushkunlik holatlarini kuzatishimiz mumkin.

Boshqa bir amerikalik mutaxassis F.Bok fikricha, "madaniy talvasa insonda o'zga dunyo bilan o'zaro faoliyatga kirishish natijasida o'zi uchun notanish bo'lgan belgi va ramzlar bilan to'qnash kelish oqibatida vujudga keladigan tashvishli holat, hadiklar asosida paydo bo'ladi".⁹ U o'zining madaniy antropologiya bo'yicha maqolalar to'plamining kirish qismida (*bu qism Culture Shock, ya'ni Madaniy talvasa deb nomlangan*) muammoga quyidagicha ta'rif beradi: "Madaniy talvasa so'zining

---

⁷Qarang: Грачев Г.В. Информационные технологии политической борьбы в российских условиях // Полис. 2000 № 3. С. 10

⁸ McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. - Cambridge, 1994. - P. 92.

⁹Ph.K.Bock. Culture Shock. A reader in modern cultural anthropology. New York, 1970. - P. 23.

keng ma'nodagi mazmuni – bu, aytaylik, kimdir o'z uyini tark etayotganida, keyinchalik shu uyga o'zining begona bo'lishidir. Inson madaniy talvasa holatida xuddi iblisning vasvasasiga tushgandek, mutlaqo o'ziga notanish bo'lgan, ammo mavjud makonda hamma vaqt bayon etib kelingan ishonchli va qabul qilingan xodisalarning guvohi bo'ladi. Siz tasodifan kirib kelgan guruhda odamlar har kuni ijro etadigan umumiy madaniy rollarga sherik bo'lishingizga to'g'ri keladi. Bunda o'zingiz o'ylab ko'rgandek so'z va muomalangizni loyihalashtirishning iloji bo'lmaydi. Chunki barcha, shu jumladan, siz ham ko'pchilik qatori dunyoni amalda bir xil ko'rasizlar, bir-birlaringizdan nimani kutishni bilasizlar. Shunday bo'lsa-da, begona jamiyatga o'tib, siz qiyinchiliklarga duch kelasiz, tanangizda ojizlik va adashish hissini tuyasiz va buni ilmiy tilda madaniy talvasa deyish mumkin".¹⁰ O'quvchimizga muammoni yanada tushunarli bo'lishi uchun quyidagi misolni keltirish o'rinli bo'ladi. Tabiatan hisob-kitobli va o'ziga xos tartibga amal qilib yashaydigan G'arb kishisi uchun o'zbeklar turmush tarzida alohida ahamiyat kasb etadigan nahorgi osh marosimi madaniy talvasa holatini keltirib chiqarishi aniq. Erta tong sahardan muzika sadolari ostida to'kin dasturxon ustida issiq somsa va yog'li palovni 200 tadan 500 tagacha odamga tekinga tarqatilayotganini ko'rib, u o'zida diskomfort sezadi. Shuningdek, uning ertalabki nonushta vaqtida bir chashka kofe yoki apelsin sharbatini ichib, ish joyiga ketishini hisobga olinsa, ushbu marosim jarayoni bilan ilk to'qnash kelgan har qanday odamdagi noqulaylikni his etish oson. O'z navbatida, boshqa jamiyat kishisining o'zga madaniy dunyoga tushib qolganda shu kabi marosim yoki odatlar oldida dezorientatsiya, ya'ni ajralib qolish holatini zamonaviy dunyoda tez-tez kuzatish mumkin.

Madaniy talvasaning mazmuni eski va yangi o'rtasidagi madaniy me'yor va orientatsiyalar to'qashuvida namoyon bo'ladi. O'tmishga aylangan davrning ishtirokchisi va guvohi bo'lgan shaxs avval shu jamiyatga xos bo'lib, keyinchalik uni tark etishi

---

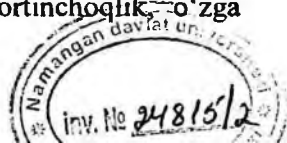
¹⁰O'sha joyda.

natijasida yangi bir ijtimoiy hayotni ifodalovchisiga aylanishi mumkin. Buni biz sobiq ittifoq davrida ta'lim olib, butun hayotini mustaqillikka baxshida qilgan odamlar misolida ko'rishimiz mumkin. Umuman olganda, madaniy talvasa – bu individual (shaxs) ong darajasidagi ikki madaniyat to'qnashuvidir. Zinhor uni etnik yoki diniy madaniyatlardagi kelishmovchilik omillari bilan bog'lash kerak emas. Qaysidir bir insonning madaniy talvasa holatiga tushishi, uning o'zga muhitdagi madaniyat bilan to'qnash kelib, shuning natijasida o'zida diskomfort, ya'ni noqulaychiliklarni his etishi bilan bog'liq.

Madaniy talvasa faqat bir shakl bilan uzoq muddatli davom etmaydi. Buning uchun individ o'zida mujassam bo'lgan stereotip (ongda qotib qolgan odat)larni qaysidir tartibda sindirib boradi. Jumladan, XX asr ta'lim tizimida erkak va ayol jinsiga mansub bo'lgan kishilarning bir sinfda bilim olishi madaniy talvasa sifatida paydo bo'lgan bo'lsa, bugun bu jarayon oddiy holatga aylanib ulgurdi. Yoki ayol kishining avtomobil rulini boshqarishini bundan 15-20 yil oldin ko'rib, o'zida noqulaychiliklarni his etgan qanchadan qancha odamlarni uchratish mumkin edi.

Dunyoning globallashuvi va axborotlar ko'lami tarqalishi avj olib borayotgan bugungi davrda har qanday odam bir necha bor u yoki bu darajadagi madaniy talvasa holatini o'z tanasida his etishi mumkin. Bunga milliy yoki diniy farqlar, kiyinish, ovqatlanish, musiqa, oilaviy muhit tarbiyasi kabi omillar ta'sir o'tkazadi. Tanganing ikki tomoni bo'lganidek, ta'kidlash kerakki, bir jihatdan madaniy talvasa holatida kimdir tezda o'zini o'nglab olsa, ikkinchidan, unda insonlar og'ir noqulayliklar ichida qolib ketishi mumkin.

F.Bok fikricha, talvasa holatidagi madaniy to'qnashuvli nizoni yechishning besh usuli mavjud. Birinchi usulni u shartli ravishda "gettolashgan" ("getto" so'zidan olingan) deb ataydi. Zamonaviy jamiyatda migratsiya jarayonlarining avj olishi gettolashish omilini kuchaytirmoqda. Shaxsning o'zga jamiyatga kelib qolganida mahalliy tilni bilmasligi, tortinchoqlik, o'zga

dinga e'tiqod va boshqa shu kabi sabablar tufayli o'ziga notanish bo'lgan madaniyat bilan muomalaga kirishishga majbur bo'ladi. Shunday sharoitda u o'zining shaxsiy madaniy muhitini yaratishga harakat qiladi. Boshqa hamyurtlari, qarindosh-urug'lari, qabiladoshlari bilan o'zlariga mos bo'lgan muhit yaratib, mavjud "begona" madaniyat ta'siridan o'zini o'rab oladi, ya'ni himoya vositasini yaratadi.

Ko'plab G'arbdagi katta, o'rtacha va hatto kichik shaharlarda mahalliy madaniyatdan keskin farq qiladigan getto madaniyatlari paydo bo'ldi. Bularga hind, xitoy, turk, arab va shu kabi kvartallarni misol qilish mumkin. Masalan, Berlinning Kroysberg tumaniga bir necha o'n yilliklar davomida turk migrantlari va qochoqlari kelib joylasha boshladilar. Nemis olami va turmush tarzini qabul qilishni istamagan turklar o'zlarining sotsial dunyosini ajdodlar an'analari asosida davom ettirib, butunlay yopiq tizim yaratadilar. Natijada turk disporasi o'rniga o'ziga xos getto paydo bo'ldi. Bu kabi tumanlarda istiqomat qiluvchilar nafaqat turkcha talaffuzda gaplashishadi, unda, hatto, ko'chalarning nomlari va qiyofasi, undagi reklama va e'lonlar ham turk tilida bitilgan. Turkcha tamaddixonalar va restoranlar, turk banklari va sayohat byurolari, turk partiyalari vakolatxonalarini va devorlarda turk tilidagi siyosiy shiorlarni har qadamda uchratish mumkin. Kroysbergda butun umr nemis tilida biror so'z gapirmasdan yashab o'tish mumkin. Bunday getto – arman, gruzinlar ham revolyusiyadan oldin Moskvada bo'lgan. Kanadaning Toronto shahrida gettolashgan tumanlar shu darajada o'ziga xos milliy ahamiyat kasb etganidan, amerikalik kinorejissyorlar Kalkutta, Bangkok yoki Shanxayda olinishi kerak bo'lgan sahnalarni Torontodagi kvartallarda olishni ma'qul ko'rishadi.

Madaniy to'qnashuvga oid nizolar yechimini hal etishdagi ikkinchi usul – assimilyatsiya, ya'ni "qorishib ketish" bo'lib, u o'z mazmuniga ko'ra, gettolashgan jarayonning aksi sanaladi. Assimilyatsiya jarayonida shaxs o'zining asriy madaniyatini rad

etib, o'zi uchun yangitdan o'zlashtirilgan vatanning madaniy-ma'naviy boyliklarini to'lig'icha o'zlashtirishga harakat qiladi.

Talvasali holatdagi madaniy to'qnashuv nizosini yechishning uchinchi usuli "oraliq masofali" bo'lib, unda madaniy aloqalar o'zaro hamkorlikda mujassam bo'ladi. Aloqalar to'g'ri amalga oshishi va har ikki tomonga foydali bo'lishi uchun o'zaro xayrixohlik va oshkoralik bo'lishi shart. O'zaro munosabatlarda tomonlarning biri "avtoxton" (mahalliy) va ikkinchisi "muhojir" (qochoq) bo'lsa-da, tarixda muvaffaqiyatli madaniy aloqalar ko'p uchragan. Masalan, ikkinchi jahon urushi davrida O'zbekiston, xususan, Toshkent shahriga juda ko'p sonli turli millat vakillari evakuatsiya qilinadi. Odamlar bilan birga yirik sanoat korxonalari, ilmiy akademik tashkilot va muassasalarning ko'chirib kelinishi fan va ta'limning rivojlanishiga muhim hissa qo'shadi. O'zbek va turli millatga mansub madaniyatlarning yaqinlashuvi o'ziga xos madaniy simbiozni shakllantirdi. Aholi orasida ko'ptillilik paydo bo'ldi, jamiyatning intellektual iqlimi o'zgarib, dinlararo va millatlararo totuvlik kuchaydi. Umuman olganda, o'zaro madaniy aloqalarning natijalari birdaniga amalga oshishi bilan ko'zga ko'rinmaydi. Ular vaqt o'tishi bilan o'z ahamiyatini namoyon qilib, ijtimoiy, siyosiy, huquqiy jihatdan jiddiy tus olib boradi.

To'rtinchi usul qisman yoki "vaqtinchalik assimilyatsiyalashuv" deb nomlanib, unda shaxs ijtimoiy hayotning qaysidir bir tarmoqlarida o'zga madaniyat foydasiga o'z madaniyatini qisman qurbon qiladi. Masalan, xizmat joyida o'zga madaniyat muhiti me'yor va talablariga moslashsa, oilasi va qarindosh urug'lari davrasi, ma'naviy-maishiy sohalarda o'zi mansub madaniyat normalariga amal qiladi. Madaniy talvasani bartaraf etishning ushbu usuli bugungi zamonaviy jamiyatning eng ommalashgan ko'rinishi hisoblanadi. Ko'pincha muhojirlar o'zga dunyoga qisman assimilyatsiyalashadi va o'z turmush tarzini ikkita, lekin bir-biriga teng bo'lmagan qismga ajratishga majbur bo'ladi. O'zga hududda gettolashgan madaniyat to'liq shakllanmasa, unda shaxsning mavjud muhitga qorishib ketishi qisman yuz beradi. Lekin qisman assimilyatsiya jarayoni keyingi

avlodlarga o'tganda to'liq assimilyatsiyalashuvga o'tib ketishi mumkin.

Davriy o'zgarishlar natijasida XX asr tadqiqotchilarining e'tibori ko'proq "konstant" madaniyatlar, ya'ni barcha xalqlarning turmush tarzidagi doimiy barqaror elementlarni ozmi ko'pmi darajada o'zgartirmagan holatda o'rganishga qaratiladi. Bunda insonning borlig'ini madaniy bezovchi rango-ranglikdagi farqlar alohida ajratib olinadi. Natijada madaniyatshunoslikka oid tadqiqotlarning mavzusi ham o'zgarib boradi. Sotsiologiyada asosiy mavzu sifatida insoniyatning tarixiy madaniyati emas, balki aniq mavjud madaniyatlar tadqiqot obyektiga aylandi. Astasekinlik bilan bunday yondashuvlar global-evolyusionizmga oid qarashlardan voz kechishga olib keldi. Yakunda ta'kidlash mumkinki, zamonaviy jamiyatda taraqqiyot omili yetakchilik qilar ekan hech bir jabha madaniyat mavzusi e'tirof etilmaydi. Biz buni dolzarb tadqiqot muammolariga aylangan "axborotlar olish madaniyati", "intellektual madaniyat", "kasbiy madaniyat", "ekomadaniyat", "tafakkur tarzi madaniyati", "e'tiqod madaniyati" kabi ko'plab jumllarda uchratmoqdamiz.

Nazorat savollari

1. L.Koga madaniyat sotsiologiyasini qaysi fanlar doirasida o'rganishni taklif qiladi?
2. Madaniyat sotsiologiyasi predmeti qaysi qaysi fanlarning obyektiga bo'lganligi bilan bog'liq bo'lish mumkin?
3. Qaysi yillardan boshlab madaniyat sotsiologiyasi to'laqonli rivojlana boshlandi?
4. "Madaniyat" qaysi so'zdan kelib chiqqan va nima ma'noni anglatadi?
5. Zamonaviy Yevropa tillarida madaniyat so'zining nechta asosiy ma'nosi qiyoslab ko'rsatilgan?
6. Kanadalik antropolog va madaniyatshunos tadqiqotchi G.Maklyuen insoniyat tarixida muloqot va madaniyatni nechta shaklga bo'lib o'rgangan?

2.MADANIYAT SOTSIOLOGIYASINING FANLAR TIZIMIDAGI O'RNI

Madaniyat sotsiologiyasiga, shubhasiz, qiziq bo'lgan holat mamlakatni u yoki bu darajada qamrab olgan diniy faollik to'ldirishini hisoblanadi. U shaxsiy madaniy ildizlariga bo'lgan qiziqishning ortib borishida, an'anaviy konfessiyalarga bo'lgan e'tiborning ortishida va yangi diniy harkatlarning yaratilishida, va nihoyat, fundamentalistlarning xavotirga soluvchi faolligida namoyon bo'ladi.

Bugungi kunda sobiq "Ikkinchi" va "Uchinchi dunyo"larning iqtisodiy va texnologik qoloqligi, ko'plab zamonaviy siyosiy nizolarning madaniy determinantalari aniq namoyon bo'lmoqda. Shunday qilib, postzamonaviylik bosqichida madaniyat sotsiologiyasi oldida keng tadqiqot istiqbollari paydo bo'lmoqda. Bunda avvalgidek metodologik muammolar, jumladan, tadqiqot predmetining aniq ta'riflanishi, tushunchaga oid apparatning ishlab chiqilishi, bilimning boshqa sohalari bilan chegaraning aniqlab olinishi kabi masalalar dolzarb bo'lib qolmoqda. Biroq ko'p turlilik va ichki ziddiyatlar bilan ifodalanuvchi postzamonaviylik davri "madaniy konteksti"ning o'zi mazkur vazifalarni hal etishni ahamiyatli darajada murakkablashtiradi.

Ushbu bo'lim xulosasi sifatida zamonaviy tadqiqotchi Dayna Kreysning madaniyat sotsiologiyasining istiqbollari haqidagi mulohazalardan parchalar keltirib o'tamiz.

Madaniyat sotsiologiyasining rivojlanish istiqboli qator mustaqil muammolar bilan bog'liq. Unda har qanday alohida muammo (masalan, siyosiy madaniyat muammosi yoki fanning bugungi dunyodagi o'rni va roli muammosi) turli nazariy konsepsiyalar nuqtayi nazaridan va tadqiqotning turli usullardan foydalangan holda o'rganilishi mumkin.

Madaniyat sotsiologlari sotsiologiyaning quyidagi asosiy masalalarini qayta tafakkur qilish masalalari bilan bandlar: 1) madaniyat va uning o'rnini va rolini uning zamonaviy ko'rinishlarni e'tiborga olgan holda qanday qilib belgilash

mumkin; 2) tuzilma va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar qanday; 3) madaniyatni uning jamiki ijtimoiy kontekstlarida tizimli o'rganishlarni qay tarzda amalga oshirish lozim, ijtimoiy sabab va oqibatlar haqidagi an'anaviy tasavvurlar qachon eskirgan bo'lib ko'rinadi.

Ko'plab madaniyat sotsiologlari o'z tadqiqot predmetini o'zaro bog'liq bo'lmagan, murakkab tarkibli va beqaror sifatida ifodalaydilar. Madaniyat va ijtimoiy madaniyat tuzilmalari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib ko'rinadi, "aks ettirish"ning eski modeli esa o'z nufuzini yo'qotadi. Shu bilan birga, tadqiqotchilarning madaniyat va ijtimoiy tuzilma bir-biriga qay tarzda ta'sir ko'rsatishi masalasi bo'yicha to'laqonli kelishuvlari mavjud emas. Ta'riflovchi yondashuvlar izohlovchi yondashuvlar bilan birga mavjud bo'ladi, biroq unisi ham, bunisi ham madaniyatni o'rganish vazifalariga mos kelmasligi haqidagi fikrlar ham bayon qilingan.

Madaniyat sotsiologiyasi muayyan ma'noda, umuman, sotsiologiya doirasida anklav (yoki aniqroq aytadigan bo'lsak, anklavlar to'plami) sifatida rivojlangan. Bunda u madaniyatning hamda madaniyat va ijtimoiy tuzilma o'rtasidagi munosabatlarning metodologik qoidalarga ko'ra muvofiqlashtirilmagan, boshqa sotsiologik sohalarida qabul qilingan ta'riflarining rivojlanishiga imkon yaratgan. Biroq madaniyat sotsiologiyasi chegaralari o'ta o'tkazuvchan bo'lganligi sababli u turli mamlakatlar kabi ijtimoiy fan va gumanitar bilimning eng turli sohalarida rivojlantirilgan eng turli nazariy yo'nalishlarni inkorporatsiya va assimilatsiya qila oldi. Shu sababli madaniyat sotsiologiyasi, umuman, sotsiologiyaga yangi nafas baxsh etish imkoniyatiga ega ekanligiga umid qilish uchun asos mavjud.

3.MADANIYAT SOTSIOLOGIYASI TUSHUNCHASI VA ASOSIY YO'NALISHLARI

Ilmiy adabiyotlarda madaniyatni moddiy va ma'naviy madaniyatga bo'lish rasm bo'lgan. Madaniyatni moddiy va ma'naviy madaniyatga bo'lish inson faoliyatining ikki asosiy sohasi – moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liqdir. Moddiy madaniyat moddiy faoliyatning barcha sohalarini va natijalarini o'z ichiga oladi. Moddiy madaniyatning muhim elementlari ishlab chiqarish, transport, aloqa vositalaridir. Moddiy madaniyatga uy-joy, kiyim-bosh, uy-ro'zg'or buyumlari, iste'mol vositalari deb ataladigan hodisalar ham kiradi. Bularsiz ma'lum bir xalq madaniyati, uning tarixiy taraqqiyotining turli bosqichlaridagi o'ziga xosliklari haqida to'g'ri fikr yuritish mumkin emas. Albatta, moddiy madaniyatni faqat ishlab chiqarish va iste'mol vositalariga taqab qo'yish to'g'ri bo'lmaydi.¹¹

Umuman olganda, ijtimoiy hayotda moddiy ishlab chiqarish sohasi bilan birgalikda ijtimoiy soha, siyosiy soha, ma'naviy soha faoliyatlari ham mavjud. Kishining bu sohadagi faoliyatlari madaniyat klassifikatsiyasining asosi sifatida qabul qilinadi. Bunday klassifikatsiya tizimining birinchi bosqichiga bir qarashda mustaqil ko'ringan, lekin bir-birlari bilan chambarchas bog'langan quyidagi madaniyat sohalari kiradi:

- moddiy madaniyat;
- ijtimoiy madaniyat;
- siyosiy madaniyat;
- ma'naviy madaniyat.

Moddiy madaniyatga moddiy madaniyat elementlari – texnika madaniyati, ishlab chiqarish madaniyati, rejalashtirish madaniyati, taqsimlash va ayirboshlash madaniyati, kitob, uy, mashina san'at asarlari, ya'ni insonlar tomonidan yaratilgan va jismoniy jihatdan mavjud bo'lgan barcha buyumlar kiradi. Lekin, shuni unutmaslik kerakki, sotsiologlarni moddiy madaniyat elementlari kishilar ta'siri ostida bo'lgan vaziyatdagina qiziqtiradi.

¹¹Qarag'ang Фалсафа: (Ўқув кўлланма) / Э.Юсуповнинг ум. тахр. ост. – Т.: Шарк. 1999. 304 б.

Ijtimoiy madaniyatga – oila va nikoh masalalari madaniyati, ijtimoiy-demografik guruhlar madaniyati, maishiy madaniyat, maorif va ta'lim madaniyati, shaxslararo muloqot madaniyati, ekologik madaniyat kiradi.

Siyosiy madaniyat sohasiga - huquqiy madaniyat, fuqarolik madaniyati, siyosiy faoliyat yuritish madaniyati, ya'ni sinflararo muloqot, ijtimoiy guruhlar, davlat, xalq kiradi.

Ma'naviy madaniyat sohasiga – dunyoqarash, mafkura, ilm-fan, din, badiiy madaniyat, san'at, milliy an'analar, ahloqiy madaniyat, estetik madaniyat, an'ana, shaxslararo aloqalar, munosabatlar, urf-odatlar va h.k. kiradi. Ma'naviy madaniyat, sotsiologlar tomonidan ijtimoiy aloqalarning boshqaruvchisi sifatida qabul qilinadi. Masalan, qo'l berib so'rashish – salomlashishning do'stona ko'rinishidir. Salomlashishning yanada qaynoq ko'rinishi bu – quchoq ochib salomlashishdir. Boshni qisqagina egib qo'yish ko'proq rasmiy salom-alikni bildiradi. Biz bu holatlarga, ularning ma'naviy mazmuniga kam e'tibor beramiz, lekin ular bizning ko'pgina xarakterimizga ta'sir ko'rsatadi va jamiyat orasida o'zimizni qanday tutishimiz lozimligini belgilab beradi.

Ma'naviy madaniyat kishilar ongida o'z ahamiyatini yo'qotmaguncha saqlanadi. Madaniyatni moddiyga va ma'naviyga bo'lishning o'zi shartli holat hisoblanadi. Bir tomondan, moddiy madaniyat elementlari bo'lgan kitoblar, ibodatxonalar, tasviriy san'at va h.k. ma'naviy g'oya natijasi sifatida vujudga kelgan bo'lsa-da, ikkinchi tomondan, ular moddiy mavjud bo'lishga ehtiyoj sezadilar. Masalan, etiket qoidasiga binoan erkaklar galustuk taqib yurishi talab qilinadi.

Demak, ma'naviy madaniyat, avvalo, g'oya sifatida ijodkor tasavvurida vujudga keladi, so'ng ushbu g'oya moddiy madaniyat sifatida yaratiladi va dunyo yuzini ko'radi. Bu jarayon qish faslining tosh oynada o'zidan iz qoldiradigan ayozli shamoliga o'xshaydi. Ayozli shamol bu – ma'naviy madaniyat, tosh oyna bu – voqelik va atrof-muhit, iz esa – ma'naviy madaniyatdan qolgan moddiylik, ya'ni moddiy madaniyatdir. Avvaliga shamol bor edi,

endi esa u yo'q, lekin undan qolgan iz mavjuddir. Biz shamol bo'lganini eslaymiz, his etamiz va undan qolgan izga qarab uning qay darajada kuchli yoki kuchsiz bo'lanini o'rganamiz. Ma'naviy madaniyat bilan moddiy madaniyat o'rtasidagi munosabat ham shunday ifodalanadi.

“Ma'naviy madaniyat ma'naviy ishlab chiqarish, ijtimoiy ong shakllarini yaratish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatning barcha sohalarini qamrab oladi. Ma'naviy madaniyat namoyon bo'lishining turli ko'rinishlari mavjud. Har xil tasavvurlar va g'oyalar, nazariyalar va ta'limotlar, ilmiy bilimlar va san'at asarlari, axloqiy va huquqiy normalar, falsafiy, siyosiy qarashlar, mifologiya, din va h.k. Bularning barchasi o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, balki tarixiy taraqqiyotning ma'lum bosqichida turgan va o'zaro muayyan munosabatlarga kirishgan kishilar tomonidan yaratiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, ma'naviy madaniyat ma'naviy faoliyat natijasi sifatida kelib chiqayotgan hodisalarnigina emas, balki ularni yaratish jarayonida kishilar o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlarni ifodalash uchun ham xizmat qiladi.”¹²

Ma'naviy madaniyatning moddiy madaniyatga nisbatan o'ziga xosligi nimada ko'rinadi? Birinchidan, ma'naviy madaniyat nafaqat narsa shaklida, balki faoliyat shaklida ham namoyon bo'ladi. (Vrach, o'qituvchi, qo'shiqchi, raqqos faoliyati; ma'ruza, aktyor o'yini faoliyati va h.k.). Ikkinchidan, ma'naviy qadriyatlar – eng uzoq yashaydigan qadriyatlar hisoblanadi, ya'ni ma'naviy madaniyatning betakror asarlari mazmun-mohiyati jihatidan hech qachon qarimaydi. Bunga Xorazmiy, Farg'oniy, Farobiy yaratgan buyuk ulug' asarlar misol bo'la oladi. Uchinchidan, ma'naviy madaniyat o'z yaratuvchisi va ijodkori haqida moddiy madaniyatga nisbatan ancha ko'proq ma'lumot bera oladi. To'rtinchidan, ma'naviy madaniyatning birgina kategoriyasining o'zida bir qator boshqa ma'naviy madaniyat kategoriyalari yotgan bo'ladi. Masalan, biron-bir badiiy madaniyat asari nafaqat estetik jihatni namoyon qilibgina qolmay,

¹²Фалсафа: (Ўқув қўлланма) / Э.Юсуповнинг ум. тахр. ост. – Т.: Шарк, 1999.

balki axloqiy, xulqiy dunyoqarashni o'stiruvchanlik kabi bir qator ma'naviy qadriyatlarni ko'rsatadi.

Ma'naviy qadriyatlar jamiyatda insonlar tomonidan iste'mol qilinmasa edi, ular yaratilishi haqida gap ham bo'lmasdi. Ma'naviy qadriyatlar mavjudligi jamiyat a'zolari, insoniyat tomonidan unga nisbatan talab borligini bildiradi. Lekin, bunday "talab" va "iste'mol" moddiy narsalarga bo'lgan talab va iste'moldan farqlanadi. Agarda moddiy narsalarda mahsulot (oziq-ovqat, kiyim-kechak va h.k.) tezda tugatilsa, ma'naviy qadriyatlar esa insonlar tomonidan bir necha marotaba foydalanilishi mumkin. Ahamiyatli jihati shundaki, vaqt o'tgan sayin ma'naviy madaniyat sayqallashib, yanada qadri oshib boradi.

Ma'naviy madaniyatning jamiyatda to'la-to'kis mavjud bo'lishini ijtimoiy institutlar ta'minlaydi. Bu ijtimoiy institutlarning asosiy vazifasiga aynan ma'naviy boyliklarni ishlab chiqarish, taqsimlash va ayirboshlash kiradi. Ular tarkibiga turli tashkilot va muassasalar kiradi, ya'ni: birinchidan, ma'naviy madaniyatni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish (ijodiy uyushma, ilmiy-tadqiqot institutlari, xalq ijodiy jamoalari, kinostudiyalar, nashriyot va h.k.); ikkinchidan, ma'naviy qadriyatlarni taqsimlab chiqish (kinoteatrlar, sirk, konsert uyushmalari, ma'ruzaxonalar, maktablar, kutubxonalar, muzeylar va h.k.); uchinchidan, madaniyatni ishlab chiqarish va taqsimlash jarayonini sintetik ravishda bir-biri bilan birlashtirish orqali (klublar, teatrlar, filarmoniyalar, radio, televideniya, oliy ta'lim muassasalari kafedralari va h.k.).

"Uzoq vaqtlar fanda madaniyat deganda, faqat ma'naviy madaniyat nazarda tutildi. Negaki, borliqni xaqiqat, yaxshilik, go'zallik belgilaydi deb hisoblashgan. Shuning uchun birinchi o'rinda ilmiy tadqiqotlarning asosi axloq, nafosat bo'lib keldi. Natijada, jamiyatning moddiy hayotini, uning iqtisodiyotini o'rganishga e'tibor berilmadi. Moddiy madaniyat tadqiqot uchun qiziqarsiz hisoblandi.

Industrial jamiyatning vujudga kelishi, uning texnikaviy taraqqiyoti va texnologiyalarini tezda almashishi madaniyatshunoslarni insoniyatning barcha moddiy madaniyatini o'rganishga majbur qildi."¹³ Shuningdek, hozirgi kunda madaniyat tizimlaridan bo'lmish moddiy va ma'naviy madaniyat bir-birlariga shunday ta'sir qilishyaptiki, bir tomondan, ma'naviy madaniyat moddiy madaniyat yaralishiga sabab bo'lsa, ikkinchi tomondan, moddiy madaniyatning boyishi ma'naviy madaniyatning yangi qirralarini ochilishiga sabab bo'lmoqda. Eng qiziqi bo'lmish uchinchi tomondan esa, moddiy madaniyatda ma'naviy madaniyat va aksincha, ma'naviy madaniyatda moddiy madaniyatni uchratish mumkin. Masalan, ilmiy-texnik progress bo'lmish ommaviy axborot vositalari, radio, televideniya, kino, magnitafon, videotexnika, kompyuter – moddiy madaniyat bo'la turib, ma'naviy madaniyat oshishiga xizmat qilishadi. Ma'naviy madaniyat bo'lmish ilm-fan esa texnikaning rivojiga xizmat qiladi. Hattoki, texnikani ma'naviylashtirish asri boshlandi. (Masalan, texnika estetikasi...).

Moddiy madaniyat deb-insoniyat mehnati bilan yaralgan, uning barcha moddiy ehtiyoj va talablariga javob beradigan bir necha moddiy qadriyatlar yig'indisiga aytiladi. Moddiy madaniyatga, avvalo, mehnat qurollari va ishlab chiqarish, ijtimoiy-maishiy xizmat turlari (bular: transport, aloqa vositalari, kommunal uy-joy xo'jaligi xizmati va h.k.), kiyim-bosh, uy-ro'zg'or buyumlari kiradi. Demak, moddiy madaniyat – insonning tabiatni qay darajada egallay olganligini va unga ta'sir qilib uni qanchalik o'zgartira olganligini ko'rsatadi.

Jahon xalqlari madaniyatining ko'pgina elementlari bir-birlari bilan umumiylik xususiyatiga egadirlar. Ushbu masala bilan shug'ullangan D. Merdok 70 ga yaqin shunday elementlarni ajratib ko'rsatib o'tgan. Umumiylikka ega bo'lgan bu elementlar sotsiologiyada – *madaniy universalialar* deb yuritiladi. Madaniy uneversaliyalarga: til, etiket qoidalari, tug'ilish va o'lim bilan bog'liq bo'lgan marosimlar, sovg'a berish va olish qoidalari, kishi

¹³ Э.Гулметов ва бош. Маданиятшунослик: Маърузалар матни. Т., 2000. 23 б.

yoshi o'rtasidagi tafovutlar va undan kelib chiqadigan munosabatlar, mehmonga borish qoidasi, qarindosh-urug'chilik munosabatlari, qarindosh-urug' o'rtasidagi inest holatini taqiqlash, xonani jihozlash, gigiyena qoidalariga amal qilish, ob-havoni kuzatish va shu kabi barcha madaniyatlarda uchraydigan, va asosan, bir xil ko'rinishda ifodalanadigan hodisalar kiradi.

Lekin, insoniyat tarixi shundan dalolat beradiki, jahon xalqlari madaniyati negizida madaniy uneverasaliyalaradan ko'ra madaniy tafovutlar va madaniy rang-barangliklar ko'proq uchramoqda. Insoniyat madaniyatlarining turli-tumanligi qadriyatlar, xulq me'yorlari orqali ko'rinadi. Masalan, ayrim xalq vakillari ustritsalarni tansiq taom sifatida iste'mol qiladi, lekin mushuk va kuchuklarni yemaydi. Musulmonlar cho'chqa go'shti yemaydilar, hindlar esa uni tanovul qiladilar, ammo sigirni muqaddas bilganlari uchun mol go'shtini iste'mol qilish tugul bu to'g'risida o'ylashga hatto botinolmaydilar. G'arb erkaklari bir-birlari bilan o'pishib so'rashsa bu tabiiy xolat sifatida qabul qilinadi, Sharq erkaklari uchun bu jarayon or-nomusning buzilishi belgisi sifatida qayd etiladi. Bu xususiyatlarining barchasi bir jamiyatni ikkinchi jamiyatdan ajratib turadigan keng madaniy tafovutlarning bir jihati, xolos. Insoniyat madaniyatlari bir-birlaridan jiddiy farq qilganliklari uchun bir madaniyat vakillariga boshqa madaniyatda qabul qilingan xulq-atvor va tasavvurlar juda yoqimsiz ta'sir qiladi. Demak, har bir madaniyatda o'ziga xos, betakror xulq shakllari qabul qilingan bo'lib, boshqa madaniyat vakillariga ular g'alatiroq tuyilishi mumkindir. Har qanday madaniyatni uning o'z ma'no belgilari va qadriyatlaridan kelib chiqib o'rganmoq kerak. Aks holda, begona madaniyat to'g'ri tushunilmay qolish xavfi tug'iladi va bu madaniyatga obyektiv yondoshishning ilojini qoldirmaydi. Shuning uchun sotsiologiya bir madaniyatni o'zga madaniyat nuqtayi nazari bo'yicha baholashdan uzoqlashishga intilinadi.

Nazorat uchun savollar

1. Madaniyat klassifikatsiyasini izohlang?

2. Moddiy madaniyat tushunchasini izohlang ?
3. Ijtimoiy madaniyat tushunchasini izohlang?
4. Ma'naviy madaniyat tushunchasini izohlang?

4.MADANIYAT MORFOLOGIYASI VA TIPOLOGIYASI

Inson jamiyatlari tomonidan yaratilgan madaniyatlar cheksiz ravishda xilma-xildir. Ularning har biri dunyoni qabul qilishning va unga moslashishning o'ziga xos va betakror usulini namoyon qiladi. *Rossiyalik tadqiqotchi F.I.Minushev, YuNESKO ma'lumotlariga tayangan holda*, bugungi kunda dunyoda 750 dan ortiq madaniyatlar "harakatlanadi" deydi. Keltirilgan raqamning ahamiyatli darajada kattaligiga qaramasdan, u insoniyatning madaniy ko'p turliligini to'liq aks ettira olmaydi, chunki shakllanib ulgurgan madaniyatlar doirasida doimiy ravishda madaniy ijod sodir bo'ladi, yangi madaniy shakllar, yangi submadaniyatlar vujudga keladi. Agar biz insoniyat tarixi va tarix sahnasidan chiqib ketgan xalqlarning madaniy merosini yodga oladigan bo'lsak, u holda madaniyatlar soni cheksiz darajada ortib ketadi. Va nihoyat, kelajak insoniyatning madaniy xilma-xilligini yanada oshiradi, chunki inson o'z mohiyatiga ko'ra – ijodkor va arbobdir (garchi uning ijodiy faoliyati faqatgina ijobiy masara bermaydi).

Ehtimol, inson madaniyatlarining mavjud ko'p turliligida ularning turlarga ajratilishi (tipologiyasi) – o'ta murakkab vazifadir. Bugungi kunda chet el va mamlakatimiz tadqiqotchilari tomonidan madaniyatlarni turlarga ajratishning ko'plab variantlarini taklif qilganlar, va tabiiyki, ularning hech birini mukammal deb bo'lmaydi. Har qanday tipologiya atrof dunyoning betartib hodisalarini muayyan tartibga keltirish, uni tuzilmashtirish, uni tushunish vazifasini osonlashtirish imkonini beradi.

Madaniyatni turlarga ajratishning ko'p turliligi nafaqat madaniy xilma-xillik bilan, balki turlarga ajratishga asos bo'lgan mezonlarni tanlash muammosi bilan ham bog'liqdir. Aslida,

madaniyatning har qanday elementi turlarga ajratish uchun mezon bo'lib xizmat qilishi mumkin: xo'jalik faoliyati turi – va bolalarni tarbiyalash usuli; din va – spritli ichimliklarni iste'mol qilish usuli; sopol idishlar shakli – va ko'mish turlari va h.k. inson madaniyatlarining boyligini, ular tashkil topgan elementlarning ko'p turliligini e'tiborga olgan holda ta'kidlash mumkinki, turlarga ajratish uchun mezonlarni izlash cheksizlikka qadar davom etishi mumkin. Aftidan, mazkur muammo bilan shug'ullanishni boshlagan olim eng muhim va eng ahamiyatli mezonlarni ajratib oishi lozim.

Biroq har bir olim u yoki bu hodisani o'rganishga to'plangan tajriba, qarashlarning shakllanib ulgurgan tizimiga tayangan holda kirishadi. Mazkur fikrlar taxminiy tipologiya uchun mezonlarni tanlashga katta ta'sir ko'rsatadi. Kingadir xo'jalik yuritish usuli muhim bo'lib ko'rinadi, kingadir arxitektura turi. Tanlov olim shug'ullanayotgan faoliyat turi qanday ekanligiga bog'liq bo'ladi. Agar u o'z e'tiborini xo'jalik tarixiga qaratgan bo'lsa, moddiy ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan madaniyat elementlari uning uchun birinchi o'rinni ahamiyat kasb etadi. Agar tadqiqotchi, hattoki g'oyalarni o'rganish bilan band bo'lsa-da, demak, uning uchun muvofiq ravishda u yoki bu madaniyatda ustun bo'lgan dunyoqarash turi muhim bo'lib qolishi mumkin.

Turlarga ajratish doimo qandaydir sxemalashtirishni, voqelikni soddalashtirishni talab etadi. Madaniyat turlarining ajratib ko'rsatilishi – bu real madaniyatlarning ta'rifi va ularni ma'lum jihatiga ko'ra “saralash” hamdir. Turlarga ajratish – bu o'zida tipologik jihatdan muhim jihatlarni qamrab oluvchi “ideal ob'ektlar”, “ideal turlar”ni (tabiiyki, empirik materiallarni anglash asosida) tuzilmalashtirishdir. Olim voqelikni mazkur ideal andozalar bilan qiyoslagan holda ta'riflaydi. Shu sababli voqelikda, odatda, hodisalarning olimlar tomonidan ajratib ko'rsatilgan turlari “sof holatda” uchraydi.

Mazkur qisqacha kirishdan so'ng madaniyatning ayrim mavjud tipologiyalarini o'rganishga o'tamiz.

P.A.Sorokinning madaniyat tipologiyasi

P.Sorokinga ko'ra, har bir madaniyat uning elementlarining birligiga intiladi (gari hech qachon to'liq birlikka erishmasa-da). Birlik qandaydir "umumiy tamoyil" yoki "ustunlikka ega bo'lgan qadriyatga" asoslanadi. Ustunlikka ega qadriyat madaniy va ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida o'z ifodasini topadi.

Sorokinning konsepsiyada madaniyatning asosiy tamoyili dunyoga bo'lgan munosabat hisoblanadi. Sorokin madaniyatning uch turini ajratib ko'rsatadi: *ideatsional, idealistik va hissiy*. Bunda ikkinchi tur ko'proq o'zida birinchi va ikkinchi turlarning tamoyillarini birlashtiruvchi o'tuvchi tur hisoblanadi.

Madaniyatning ideatsional turi asosida "o'ta hissiy voqelik"ning ustunligiga ishonch yotadi. Insonning yerdagi hayoti mustaqil qadrga ega emas va mavjudlikning o'ta yuqori hissiyotli muhiti bilan qiyoslash vositasidagina anglanadi. Madaniyatning bu kabi turiga misol qilib XII asrga qadar bo'lgan o'rta asr Yevropasining madaniyati hisoblanadi.

Madaniyatning hissiy turi "obyektiv voqelik va uning ma'nosi hissiy" ekanligiga ishonchga asoslanadi. Yerdagi hayot o'z-o'zidan qadrga ega. Oliy hissiy voqelik haqidagi tasavvurlar o'zining ishonchliligini yo'qotmoqda. Madaniyatning bu kabi turi Yevropada XVI asrdan XX asrga qadar hukmronlik qilgan, vaholanki, Sorokinning fikriga ko'ra, madaniyatning mazkur turi jiddiy inqiroz davrini boshdan kechirmoqda. Madaniyat inqirozi, jumladan, ijtimoiy o'zgarishlar – urushlar va inqiloblar, diktatorlik tuzumlari va boshqalarning yaratilishida namoyon bo'ladi.

Madaniyatning idealistik turi voqelikning ilohiy hissiyligi va hissiyligi jihatlarining teng ahamiyatini tan olishga asoslanadi. Madaniyatning mazkur turi Yevropa jamiyatlarining XII-XVI asralarida, ya'ni kechki O'rta asr va tiklanish davriga xosdir.

Madaniyatning ustun tamoyili, masalan, san'at va xuquq sohasida o'zini qay tarzda namoyon qilishini ko'rib chiqamiz.

Ideatsional madaniyatning san'ati, asosan, diniy syujetlarga

bag'ishlangan. U xudolar, qahramonlar, afsonaviy mavjudotlarning faoliyatini tasvirlab beradi. San'atning vazifasi insonni sakral muhitga qamrab olish, uning qalbini takomillashtirishdan iborat. Insonning kundalik tashvishlari bilan bog'liq bo'lgan syujetlar ideatsional san'atda deyarli mavjud emas. Agar ular paydo bo'lsa ham ko'pincha diniy nuqtayi nazardan yoritiladi. Masalan, o'rta asr Yevropasi san'atida juda ko'p tasvirlangan ko'plab injilga oid syujetlar - sovchilik, to'y, oilaviy nizolar, alodov, sotqinlik kabi "yerga oid" tabiatga ega bo'ladi. Biroq Injilda ham, o'rta asr san'atida ham mazkur syujetlar faqatgina muqaddas tarixga, insonning Xudo bilan bo'lgan munosabatlari tarixiga kirib ketgan bo'lsagina ma'noga ega bo'ladi.

Hissiy madaniyatga oid san'at esa, aksincha, "yerga xos" syujetlarga yo'naltirilgan. Inson hayotining xursandchiligi va hami, tabiatning go'zalligi, inson tarixining buyukligi va halokati diniy syujetlardan ko'ra ommabopdir. Agar diniy syujetlar san'atda qo'llanilsa-da, faqatgina erkin izohda qo'llaniladi (ideatsional san'at doirasida buni amalga oshirish imkoni mavjud emas). Hissiy san'atning asosiy maqsadi - zavq baxsh qilish, odamlarni xursand qilish. Vaholanki, madaniyatning ushbu turi mavjudligining ilk bosqichlarida san'at insonni takomillashtirish, uni kundalik tashvishlardan ustunligini ta'minlash vazifasini saqlab qolgan. Pasayish bosqichida esa hissiy san'atga inson hayotining anomal va patologik hodisalariga bo'lgan qiziqish ustun bo'lgan. (Bu o'yin-kulguga bo'lgan intilishning ortib borishi natijasida syujetlarning tugab borayotganligi bilan bog'liq).

Idealistik san'at hissiy voqelik kabi ilohiy hissiy voqelikka bo'lgan qiziqishni o'zida birlashtiradi. Bu kabi san'atga misol qilib, diniy problematikani yerdagi turmush va yerlik insonning go'zalligidan zaqlanish bilan birlashtiruvchi Italiyaning Tiklanish davrining o'ziga xos rassomlik san'atini ko'rsatish mumkin. Idealistik san'atning vazifasi - inson imkoniyatlarining cheksiz ekanligining isboti (Italiya Tiklanish davri holatida) va uni takomillashtirilishi, ma'naviy o'sishining vositasidir. Ilohiy hissiy

qadriyat hech qanday shubhaga o'rin qoldirmaydi, biroq hissiy dunyo qadrli va ahamiyatli, zavqlanishga munosib, tan olingan.

Endi ideatsional, idealistik va hissiy madaniyatlardagi axloq va huquqqa murojaat qilamiz.

Ideatsional madaniyatda huquqiy va axloqiy me'yorlar manbai oxirgisi qanday ta'riflanmasin, ilohiy ibtido hisoblanadi. Me'yorlar yoki yagona Xudo yoki afsonaviy personajlar, qahramonlar va muqaddas (sakral) maqomga ega bo'lgan ajdodlar tomonidan o'rnatilgan tartib deb hisoblangan. Shu sababli me'yorlarning buzilishi muqaddas narsalarni toptash hisoblangan. Me'yorlarning o'zgartirilishi va qayta anglanishi mumkin emas. Huquqiy va axloqiy me'yorlarga amal qilish utilitar maqsadlar bilan bog'liq emas, mazkur me'yorlar o'z-o'zidan ularning muqaddasligi sababli qadrlidir. Intensional etikaga amal qilar ekan inson ilohiyotga daxldor bo'ladi.

Hissiy madaniyatda axloqiy va Huquqiy me'yorlar boshqacha tarzda asoslanadi. Huquq faqat insonga xos bo'lgan tartib hisoblanadi, uning masadi insonning umumiy hayoti uchun qulayliklarni ta'minlashdan iborat. Huquqiy me'yorlarga amal qilmaslik jazolanadi, biroq muqaddas narsalarni toptash emas, balki faqagina tartibni buzish hisoblanadi. Huquqiy me'yorlar odamlar tomonidan yaratilganligi bois, ular muqarrar ravishda nisbatlanadi va ideatsional huquqiy me'yorlar kabi nufuzga ega bo'lmaydi. Etika hissiy madaniyatda ilohiy yozuvlarga emas, balki odatda, qulaylik va o'ziga xoslikka asoslanadi. Xuddi shu kabi, grek mutafikkiri Epikur mo'l-ko'pchilikdan, jumladan, o'ta ortiqcha lazzatlardan ham o'zini tortib turishni maslahat bergan, chunki ular azob chekishga, ya'ni noqulayliklarni keltirib chiqarishga sabab bo'lishi mumkin. Huquqiy me'yorlar kabi hissiy madaniyatning axloqiy me'yorlari ham muqarrar ravishda nisbiydir.

Idealistik madaniyatda huquq va axloq ham ideatsional, ham hissiy qadriyatlarga asoslanadi. Inson tabiati va e'tiqod haqiqati talablarini birlashtirishga urinishlar amalga oshirilmoqda. Inson faqatgina qandaydir ilohiy ibtidoga amal qilgan holda baxtli

bo'lishi mumkin. Bunga inson shaxsiy hayotda ham, ishlarida ham faqatgina "Iso Masihga murojaat qilgan holdagina" omadli bo'lishi mumkin deb fatvo beruvchi ayrim zamonaviy xristian tashkilotlari vakillarining fiklari misol bo'lib xizmat qilishi mumkin. Shunday qilib, ilohiy hissiyga murojaat qilish utilitar asosga (foydalilikka) ega bo'ladi, biroq shunga qaramasdan baribir u zarur deb hisoblanadi.

San'at va etika kabi ijtimoiy-madaniy voqelikning boshqa sohalari madaniyatning ustun, asosiy tamoyilining ta'siri ostiga tushib qolgan.

P.A.Sorokin tomonidan ajratib ko'rsatilgan madaniyat turlari - bu bir vaqining o'zida madaniy o'sishning izchil bosqichlaridir. Har qanday madaniyat (agar uning tabiiy mavjudligi qandaydir sabablar tufayli uzilib qolmasa) o'z rivojlanishi davrida uchta bosqichni bosib o'tadi: *ideatsional, idealistik, hissiy*. Bunda ajratib ko'rsatilgan madaniyat turlarining hech biri "ko'proq rivojlangan" yoki "kamroq rivojlangan" bo'lishi mumkin emas - ularning har biri mustaqil ahamiyatga ega. Madaniyat yuqorida keltirib o'tilgan bosqichlarni bir necha marotaba bosib o'tishi mumkin - Sorokin konsepsiyasi davriydir.

Nima sababdan bir madaniyat turi ikkinchisi bilan almashinadi?

Birinchiidan, madaniyatning hech bir turi real dunyoning to'laqonli ta'rifini yaratish va inson ijodining barcha ehtimoliy yo'llaridan foydalanish imkoniyatiga ega emas. Qandaydir asosiy tamoyilga asoslangan holda madaniyat boshqa imkoniyatlarni to'sib qo'yadi. Qat o'tgani sayin mazkur tamoyilning ijodiy rivojlanish imkoniyatlari muqarrar ravishda tugaydi va yangi mqsadlarga o'tish zarurati tug'iladi. Agar madaniyat mazkur vazifani bajara olmasa, u yo'qolib ketadi.

Ikkinchiidan, hech bir madaniyat to'laqonli ravishda rivojlanmaydi. Xuddi shunday ideatsional madaniyatda, uning "chekka qismlarida" hissiy va idealistik madaniyatning elementlari mavjud bo'ladi. Shuningdek, ustunlikka erishgan hissiy madaniyat ham ideatsional madaniyat elementlarini yo'q

qilib yuborishni taqozo qilmaydi. Va ushbu chetki elementlar avvalgi tur o'zining ijodiy imkoniyatlarining barchasini tugatib bo'lgandan so'ng madaniyatning yangi turini shakllanishi uchun zamin bo'lib xizmat qilishi mumkin.

L.G.Ioninning madaniyat tipologiyasi

Zamonaviy rossiyalik sotsiolog va faylasuf L.G.Ionin madaniyat tipologiyalarini turli (G.Zimmel, F.Tenbruk, T.Veblan, Yu.Lotman va B.Uspeskiy) konsepsiyalarga tayangan va "hayot shakli" va "usuli" tushunchalariga asoslangan holda quradi. U madaniyatning ikki turini - monostilistik va polistilistik madaniyatni ajratib ko'rsatadi. Aytish mumkinki, madaniyatning mazkur turlarining mohiyatini aniqlash uchun asosiy tushunchalar sifatida bir turlilik va ko'p turlilik tushunchalari xizmat qiladi.

Bir turlilik va gomogenlikka mos keluvchi **monostilistik madaniyat**, L.Ionin tomonidan quyidagi xususiyatlar vositasida ta'riflanadi.

1. Ierarxiya.

Madaniyat asarlari ierarxiyasi kabi "madaniy ekspertlar" ierarxiyasi ham nazarda tutiladi. Monostilistik madaniyat doirasida har doim qanday g'oya haqiqiy va qanday g'oya yolg'on ekanligi, kim fikr va baho berish huquqiga ega va kim mazkur fikrlarni e'tiborga olishga majbur ekanligi tushunarli. Masalan, monostilistik madaniyat doirasida faqatgina haqiqiy din mavjud bo'lishi mumkin va kimning qarashlari mazkur dinga mosligini faqatgina ruhoniylar belgilab berishi mumkin.

2. Kanonlashtirish

Monostilistik madaniyat doirasida madaniy tajribaning mustahkalanib qolgan shakllari ham mavjud. Masalan, san'at kanonlashtiriladi. Rassom muayyan an'anaga amal qilishga majbur. Misol sifatida qadimgi rus ikonalarini chizishni keltirish mumkin. Ikonalar turli mualliflar tomonidan chizilgan. Biroq mualliflar muayyan qoidalarga amal qilganliklari sababli barcha ikonalar nimasi bilandir o'xshab ketadi. Rus ikonchiligini

masalan, diniy mavzusiga ko'ra bir xil bo'lgan, biroq stilistikasiga ko'ra farq qiluvchi Italiyaning Tiklanish davri rassomchiligi bilan almashtirib yuborish mumkin emas. Muayyan vaziyatlarda odamlarning o'zini tutishi ham kanonlashtiriladi (marosimlashtiriladi). Kanonlashtirish ijtimoiy-madaniy faoliyatning har qanday sohasida ham individual tanlov uchun kenglikning to'liq mavjud emasligini anglatadi.

3. Tartibga solinganlik.

Monostilistik madaniyat ahamiyatga ega bo'lgan u yoki bu madaniy harakatlar qayerda, nima va kim tomonidan amalga oshirilishi lozimligini aniq belgilab beradi. Masalan, Xudo bilan muloqot cherkovda, ma'lum vaqtda amalga oshirilishi lozim. Bunda ibodat qilish, uning ishtirokchilarining o'zini tutishi va hattoki ularning cherkov ichida joylashuvi ham qat'iy belgilab qo'yilgan.

4. Totalizatsiya.

Totalizatsiya - bu monostilistik madaniyatning "barcha narsani qamrab oluvchanligi", barcha narsani qamrab oluvchi, voqelikning barcha ko'rinishlarini ta'riflashning umumiy tizimini yaratuvchi yagona universal madaniy shaklini qurishga intilishidir. Bunga misol qilib, ibtidoiy xalqlarning mifologiyalari xizmat qilishi mumkin. Ular universumning bir butun ta'rifini, ularning turmushining barcha jihatlarini: kundalik mashg'ulotlaridan tortib, dunyoning kelib chiqishining izohlariga qadar barcha narsalarni qamrab oladilar.

5. Istisno.

"Istisno" tushunchasini L. Ionin monostilistik madaniyatning tasavvurlarning mavjud tizimiga mos kelmaydigan elementlarini siqib chiqarish tendensiyasini belgilash uchun qo'llaydi.

6. Soddalashtirish.

Agar yuqorida aytib o'tilgan chiqarib tashlash "jarayoni"ni amalga oshirish imkoniyati mavjud bo'lmaganida begona va tushunarsiz element soddalashtiriladi, ya'ni uning ma'lum va odatiy atama va formulalar yordamida ta'riflanishi sodir bo'ladi.

7. Rasmiy konsensus.

Monostilistik madaniyatning ko'plab tashuvchilari unga xos bo'lgan g'oyalarni, tasavvurlarni va e'tiqodlarni yoqlaydilar, ulardan shubhalanmaydilar.

8. *Ijobiylik.*

Monostilistik madaniyat tashuvchilari narsalarning mavjud holatini saqlab qolishga yo'natirilganlar va uni tabiiy va to'g'ri narsa sifatida qabul qiladilar.

9. *Teologiya.*

Monostilistik madaniyat, odatda, mavjudlik maqsadi haqidagi uning barcha tashuvchilari tomonidan qo'llab-quvatlanuvchi tasavvurlarning mavjudligini talab etadi. Masalan, monostilistik sovet madaniyati kommunizmni qurishga yo'naltirilgan.

Ko'p turlilik tamoyilini qonuniylashtirgan polistilistik madaniyat - monostilistik madaniyatning to'liq qarama-qarshisidir. Unga quyidagi jihatlar xos.

1. *Ierarxizatsiyalamslik.*

Madaniy ma'nolar kabi madaniy ekspertlarning ham barqaror ierarxiasining mavjud emasligi. Bu aynan bir madaniyat doirasida turli qarashlarning, usullarning, dunyoqarashlarning, xulq namunalarning birgalikdan teng huquqli tarzda mavjud bo'lishida namoyon bo'ladi.

2. *Kanonlashtirilmaslik (tartibga solmaslik.)*

Madaniy faoliyatning barqaror tartiblarining mavjud emasligi.

3. *Tartibga solinmaganlik.*

Polistilistik madaniyat madaniy faoliyatning u yoki bu turlari kechishining vaqti va joyini aniq belgilab bermaydi. Savdo bozordagi kabi magazinda, "uyda" yoki internetda ham amalga oshirilishi mumkin. Mashhur qo'shiqchi konsert qo'yish uun maxsus belgilangan konsert zalida emas, balki malakatning bosh "rasmiy" maydonida ham qo'shiq kuylashi mumkin.

4. *Bir turlilikka keltirilmaslik.*

Polistilistik madaniyat o'ta xilma-xilligi va hattoki, o'z mohiyatining qarama-qarshiligi bilan ajralib turgan holda ichki birlikdan mahrum bo'lgan. U "total" barcha narsani qamrab oluvchi dunyoqarashni shakllantirmaydi.

5. *Qamrab olish.*

Polistilistik madaniyat monostilistik madaniyatdan farqli ravishda hech nimani inkor qilmaydi, u yangi va avval ma'lum bo'lmagan narsalarga ochiq. Bu jihat madaniyatning murkablashtirilishga va uning ichki ziddiyatlarining ortib borishiga imkoniyat yaratadi.

6. *Diversifikatsiya.*

Bir madaniyat doirasida turli uslublarning birlashtirilishi, uning murakkablashtirilishi.

7. *Ezoteriklik.*

L.Ionin polistilistik madaniyatning - monostilistik madaniyatning rasmiy konsensusiga ezoterikligini qarshi qo'yadi. Ezoteriklik bu yerda madaniy o'ziga xosliklarga ega bo'lgan, atrofdagilardan begonalashuvchi, o'z doirasiga "begonalar"ni kiritmaydigan yopiq guruhlarini tashkil qilish tendensiyasi sifatida tushuniladi.

8. *Salbiylik.*

Polistilistik madaniyat tashuvchilari ko'pincha mavjud madaniy mohiyatlarga yoki ularga befarq bo'lgan ma'nolarga nisbatan salbiy munosabatda bo'ladilar.

9. *Ateleologiya.*

Polistilistik madaniyat na jamiyat uchun va na inson uchun mavjudlikning hech qanday maqsadini taqazo qilmaydi.

Tabiiyki, real hayotda monostilistik va polistilistik madaniyatlarning "sof" misollarini topish qiyin. Yuqorida turlarga ajratish - bu doimo ideallashtirish, voqelikning soddalashtirilishi, demakdir. Voqelikda to'laqonli monostilizm kabi kelgusidagi polistilizm ham bo'lishi mumkin emas: birinchisi qotib qolish va yo'q bo'lib ketishga, ikkinchisi esa dezintegratsiya va betartiblikka olib kelar edi. Biroq real madaniyatlar u yoki bu andozaga mos kelishi mumkin. Xuddi shu kabi sovet jamiyati madaniyati monostilistik turga mansub bo'lgan. Ko'plab qadimgi sivilizatsiyalar madaniyati shu turga mos keladi. Zamoanviy Rossiya madaniyati esa zamoanviy g'arb jamiyatlari madaniyati kabi polistilistik turga yaqinroqdir. Shuningdek, ta'kidlash

mumkinki, aynan bir jamiyat doirasida yuqorida ta'riflangan har ikki tur ham birgalikda mavjud bo'la olishi mumkin. Polistilistik madaniyaning mavjudligi monostilizm "anklavlari"ning mavjudligini inkor qilmaydi. Masalan, yoyiq diniy yoki etnik uyushmalar ko'rinishida.

Nazorat savollari

1. P.A. Sarokinning madaniyat tipologiyasiga izoh bering
2. L.G. Ioninning madaniyat tipologiyasiga izoh bering
3. Diversifikatsiya nima?
4. Ateleologiya nima?

5.G.ZIMMEL, M.VEBER VA K.MANGEYM IJODIDA MADANIYAT MUAMMOSI

Georga Zimmel madaniyat mohiyati, dinamikasi va inqirozi haqida

Georg Zimmel (1858-1918) – sotsiologik fikr rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan nemis faylasufi va sotsiologi. Zimmel E.Dyurkgeym, M.Veber va K.Markslar bilan bir qatorda sotsiologiya klassiklaridan biri hisoblanadi. XX asrning ikkinchi yarmida G'arb sotsiologiyasida Zimmel ijodiga bo'lgan qiziqish ortib ketdi. Ayrim zamonaviy mualliflar unda postmodernistik tafakkurning alomtlarini ko'ra oldilar. Himmell ilk amerika sotsiologiyasining, ayniqsa, o'ta mashhur Chikago maktabi va ramziy interaksionizmining shakllanishiga ahamiyatli ta'sir ko'rsatdi.

Yirik nazariy asarlar bilan bir qatorda Zimmel ijtimoiy hayotning shaxsiy, biroq muhim jihatlariga (modaga, ayollarning jamiyatdagi o'rniga, avantyuristik xulq va boshqalarga) bag'ishlangan kichik hajmli ocherk va esselar ham yozgan. Ushbu ocherklarning ayrimlari rus tiliga tarjima qilingan. G.Zimmeln mikro-sotsiologiyaning asoschisi deb hisoblash mumkin, chunki u

shaxslararo o'zaro munosabatlarni, odamlarning guruhlardagi o'zaro aloqalarini o'rganishga katta e'tibor qaratgan. Uning "diad" va "triad" (ikki va uch kishidan iborat guruhlar) ta'riflari bugungi kunga qadar ham sotsiologiya bo'yicha darsliklarda keltiriladi.

Zimmelni savollarning keng doirasi qiziqtirgan: jamiyatning zamonaviy turining o'ziga xos xususiyatlaridan tortib, shahar turmush tarzi, xo'jaligi va din sotsiologiyasiga qadar. Uning uchun barcha sotsiolog-klassiklarga xos bo'lgan bilim va qiziqishlarning ma'lumotga oidligi to'laqonli ravishda xosdir. Madaniyat problematikasiga, shuningdek, uning ko'plab ishlari bag'ishlangan, vaholanki, madaniyatni G.Zimmel ham sotsiolog, ham faylasuf sifatida o'rganadi. Madaniyatning mohiyatini u o'z falsafasining asosiy g'oyalaridan kelib chiqqan holda o'rganadi.

Zimmelda madaniyatning aniq ta'rifini topish qiyin. Biroq shunga qaramasdan, ushbu hodisaning mohiyatini u o'z falsafasi uchun markaziy bo'lgan betartib, ijodiy ibtidoni anglatuvchi, yangi shakllarni yaratishga va yaratilgan va "shakllanib ulgiran"ning doirasidan chiqishga intiluvchi "hayot" tushunchasi bilan bog'laydi. Zimmelga ko'ra madaniyat – bu hayotning inson faoliyati, ijodiy ong, ma'naviyat va ideallarga intilish bilan bog'liq bo'lgan alohida shaklidir. Madaniyatning asosiy xususiyatlari dinamizm (o'suvchanlik) va unda qamrab olingan shakl va ijod tamoyillari o'rtasidagi ichki qarama-qarshiliklar hisoblanadi. Zimmel tomonidan taklif qilingan madaniy dinamika konsepsiyasi K.Marksning tarixiy-iqtisodiy g'oyalarining qandaydir ta'siri ostida ekanligi qiziq masala hisoblanadi. Zimmelning o'ziga so'z beramiz.

Hayot o'limdan mavjudlikka va mavjudlikdan o'limga tomon siljiydi. Tarixiy madaniy jarayonning bu kabi tabiati birinchi marotaba dunyo xo'jaligi tarixi ustidan amalga oshirilgan kuzatuvlar ma'lumotlarida qayd qilingan. Har bir davrning iqtisodiy kuchlari o'ziga mos bo'lgan ishlab chiqarish shakllarini yaratilishi alohida ta'kidlab o'tilgan. Qulchilik va sexga oid tartib, krepostnoylik va yollanma mehnatning erkin savdosi,

shuningdek, mehnatga oid tashkillashtirishning har qanday boshqa usullari o'zining vujudga kelishining tarixiy davrida mazkur davr nimaga intilganligi va unda nimaga erishish mumkin bo'lganligini to'g'ri ifodalash hisoblangan. Biroq mavjud me'yor va cheklovlarning tor doirasida belgilangan chegaralar doirasidan chiqib ketgan holda o'zidan... ustun shakllarning ortib boruvchi tayziqini ulotqirib tashlagan holda, ularni ishlab chiqarishning yangi iqtisodiy kuchlari tabiatiga mos keluvchi boshqa turlari bilan o'rnini almashtirgan holda, yangi iqtisodiy kuchlarga aylanib borgan. Madaniyat hayot unsurlarining oqibati sifatida shakllarni yaratadi va o'zi ularni o'zining o'sish va o'zgaruvchanlikka bo'lgan cheksiz intilishi tufayli parchalab yuboradi. Marks tomonidan iqtisodiyotda ta'riflangan jarayonlar ma'naviy muhitda yanada aniqroq namoyon bo'ladi. Zamonaviy madaniyatni o'rganar ekan Zimmel bu – uzoq tarixga ega bo'lgan va o'zida madaniy shakllarning mo'l-ko'lligini qamrab oluvchi “yetuk (barkamol)” madaniyat deya ta'kidlaydi. “Yetuk”, “oliy” madaniyatlarga madaniyatning “obyektiv” va “sub'yektiv” jihatlari o'rtasidagi uzilish xosdir. Madaniyatning obyektiv jihati – bu jamiyat ega bo'lgan madaniy shakllarning boyligi va xilma-xilligidir. Obyektiv madaniyat individga uning uchun tashqi voqelik sifatida qarshi turadi. Madaniyatning subyektiv jihati – bu madaniyatning individ o'zlashtirib oladigan qismidir. Va tabiiyki, obyektiv madaniyat qanchalik boy bo'lsa, insonga uning madaniy mohiyatini qamrab olish shunchalik qiyin bo'ladi. Obyektiv va subyektiv jihatlari o'rtasidagi uzilish “maqsad” va “vositalar” o'rtasidagi uzilishlarda namoyon bo'ladi. Zimmel quyidagicha yozadi: Bizning faqatgina moddiy sohadagi texnika bo'lmagan texnikamizning ulkan, jadal va ekstensiv ravishda o'sishi bizni o'zimizning asl yakuniy maqsadlarimizdan tobora uzoqlashtirib boradigan vositalar tarmog'iga va ushbu vositalarning vositalariga tortib oladi. Hayotning barcha jabhalari bir-biri ustiga qurilgan vositalar maksimumi bilan qamrab olingan, yuqori darajada rivojlangan barcha madaniyatlarning ulkan ichki xavfi aynan shundan iborat. Bu kabi qator vositalarning yakuniy

maqsadlarga qadar ulug'lanishi ushbu holatni, xuddi psixologik jihatdan ko'tarib bo'lmaslik darajasiga olib chiqadi, biroq aslida unga yanada ko'proq ma'nosizlikni baxsh qiladi.

Zimmelning fikriga ko'ra, murakkab, yetuk madaniyatda individ va uning maqsadlari o'rtasida madaniy "vositalar"ning tobora o'sib boruvchi tizimi shakllanadi. Natijada bir tomondan, individning maqsadlardan begonalashishi, boshqa tomondan esa – "vositalar"ni "maqsadlar"ga aylantirish tendensiyasi vujudga keladi. Xuddi shu tarzda "san'at uchun san'at", "bilim uchun bilim" va hokazolar vujudga keladi. "Maqsad" va "vositalar"ning Zimmel tomonidan ifodalangan nomuvofiqligi R.Mertonning nisbatan kechroq vujudga kelgan konsepsiyasini yodga soladi. Zimmel individ va madaniyatning o'zaro bir-biriga tenglashtirib bo'lmasligi sababli vujudga keladigan muayyan qarama-qarshiliklarni alohida ta'kidlab o'tadi. Inson tomonidan yaratilgan madaniy shakllar individga tushunarsiz bo'lgan rivojlanishning shaxsiy mantig'ini kasb qiladi.

Sanoat yoki fan, san'at va tashkilotlarning rivojlanish mohiyati va sur'atiga befarq yoki o'zlarining shaxsiy takomillashuvi, ya'ni madaniyatning takomillashtirilishi uchun ular qo'yishi kerak bo'lgan talablarga qarshi bo'lgan subyektlar jalb qilinadi. Madaniy hayot tomonidan qamrab olinadigan va uni tashuvchilari bo'lgan obyektlar o'ziga xos ravishda mukammal va nozikta'b bo'lgan, har doim ham subyektlarning rivojlanishiga immanent mantiqqa ergashadilar... Bizga ruhning cheksiz obyektivatsiyalari, san'at asarlari va ijtimoiy me'yorlar, institutlar va o'z qonunlariga ko'ra boshqariluvchi podshohliklar kabi, bizning individual mavjudligimizning mohiyati va me'yori bo'lgan, o'z mohiyatiga ko'ra ular bilan nima qilishni bilmagan, va ko'pincha uni ortiqcha yuk va unga qarshi turuvchi kuchlar sifatida qabul qiladigan anglashlarga qarshi turadi.

Zamonaviy madaniyatga nafaqat yuqorida ta'riflangan, balki barcha yetuk madaniyatlarga xos bo'lgan tendensiyalar xos. Zamonaviy madaniyatning o'ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, u nafaqat shakllanib ulgurgan shakllarni yoki madaniy

obyektlashtirishlarni, balki, umuman, shakl tamoyilini parchalashga intiladi. Shakl tamoyiliga qarshi kurash, jumladan, o'ziga xoslik, noyoblik – ayniqsa, badiiy ijodni himoya qilishga intilishda namoyon bo'ladi. Rassom o'zini erkin namon qilish huquqi uchun kurashadi, go'zallik haqidagi har qanday shakllanib ulgurgan ta'sirlarni cheklovchi me'yor, qarash, tasavvurlarni cheklovchi ta'sirlarni inkor qiladi. Ijod erkinligi shaxsiy qadriyatga aylanadi. Ijod "unsur"lari uni cheklovchi shakllar ustidan g'alaba qozonadi. Tafakkur sohasida, jumladan, falsafiy tafakkur sohasida shakl tamoyilining inkor qilinishi haqiqatning absolyutligiga bo'lgan fundamental shubha sifatida ifodalanadi. Haqiqat nimadir nisbiy, jumladan, ta'riflashga, ijtimoiy kontekstga bog'liq bo'ladi. Zimmel tomonidan XX asr boshlarida qayd qilingan ushbu tendensiyalar yuz yillikning ikkinchi yarmida yanada aniq tabiat kasb qildi va postmodernistlar tomonidan bayon qilindi. Biz nisbiy dunyoda yashatganligimiz bugungi kunda umumiy joy hisoblanadi. Biroq Zimmel (boshqa qator mutafakkirlar kabi) madaniyatdagi dunyo yetarl darajada barqaror bo'lgan davrdagi relyativlashtiruvchi tendensiyani ajratib ko'rsatgan. Zamonaviy madaniyatning shakl tamoyiliga uning har qanday ko'rinishlarida dushmanligining sababi nimada? Zimmelning fikriga ko'ra, bunga sabab – madaniy hayotni tashkillashtiruvchi umumiy g'oyaning mavjud emasligidir. Axir har qanday barqaror madaniy shakl shubhasiz voqelik haqidagi va uni ifodalovchi, tan olinuvchi tasavvurga tayanadi. Biroq zamonaviy madaniyat bu kabi tashkillashtiruvchi g'oyaga ega emas.

...oxirgi o'n yillar davomida biz qandaydir bir g'oya atrofiga birlashgan holda yashamayapmiz, hatto undan ham ortiqroq, o'zining cherkov-xristianlik g'oyasiga ega bo'lgan o'rta asrga va yer tabiatini hech qanday transsendent kuchlar tomonidan hech qanday tan olinishga muhtoj bo'lmagan qadriyat sifatida zabt etilishini nazarda tutgan Tiklanishga yoki umuminsoniy baxt g'oyasi bilan yashagan XVIII Ma'rifat asriga qarama-qarshi bo'lgan g'oyaning ustunligiga bo'ysunmagan holda yashab

kelmoqdamiz... Bizning davrimizning madaniyatimizning alohida sohalariga nisbatan o'ziga xos jihati shundan iboratki, hayot o'zining sof samimiyatida o'zini hodisalarda namoyon qilishga intiladi va ...ularning nomukammalliligi sababli asosiy sabab har qanday shaklga qarshi kurashni namoyon qiladi. Shunday qilib, nafaqat madaniyatning organik g'oyasi uchun ma'lumot mavjud emas, balki u qamrab olishi lozim bo'lgan hodisalarning o'zi ham ularning bu kabi g'oyaviy birlashtirilishini amalga oshirish uchun o'ta ko'p turli va xilma-xildir.

Zimmel uning uchun zamondosh bo'lgan madaniy hayotning xususiy jihatlarini o'rganishga ham katta e'tibor qaratgan. Masalan, uning "ayollar madaniyati"ni ayniqsa bugungi kunda tobora rivojlanib borayotgan genderli tadqiqotlardagi ommaviyligi katta qiziqish uyg'otmoqda. Zimmel ayollarning teng huquqlilikka bo'lgan kurashlarining guvohi bo'lgan va bu kabi ahamiyatli hodisani e'tibordan chetda qoldira olmasdi. O'z davrining alohida "ayol" va "erkak" xususiyatlarining mavjudligi haqidagi fikrlarga qo'shilgan holda u aslida ayollar jamiyatda ko'pincha erkaklamiki deb hisoblangan vazifalarni bajarish imkoniyatiga egaligiga shubha qilmagan. Biroq uni boshqa narsa qiziqtirgan – ayollar o'zlariga xos bo'lgan nimanidir yarata oladilarmi? Zimmel adolatli ravishda g'arb (va nafaqat g'arb) jamiyatlarining "obyektiv madaniyati" – bu erkaklar madaniyati ekanligini, erkaklar tomonidan yaratilgan madaniyat va dunyoga bo'lgan munosabatning alohida erkaklarga xos madaniyat. Ayollar teng huquqlilikka erishiga harakat qilar ekanlar, erkaklarga o'xshab ketadilar. Biroq bunda nima ma'no? Zimmel ehtiyotkorlik bilan aynan ayollar obyektiv madaniyatini yaratish, o'ziga xos ayollar xususiyatlari va xislatlaridan kelib chiquvchi yangi madaniy shakllarni yaratish haqida ehtiyotkorlik bilan gapiradi. Shuni ta'kidlash lozimki, ayollar bilan bog'liq bo'lgan mazkur vazifa bugungi kunda ham hal etilmagan. Va bu mumkinmi degan savol ochiq qolmoqda. Zimmel g'oyalarining qisqacha ma'lumotiga xulosa qilar ekanmiz, uning sotsiologik fikrning kelgusidagi rivojlanishiga ta'siri nimadan iborat

ekanligini alohida ta'kidlab o'tish lozim. Mazkur ta'sir har doim ham aniq anglanmagan bo'lsa-da, ahamiyatli bo'lgan. Zimmel merosini tahlil qilar ekan Yurgen Xabermas uning ijodining dunyoqarashga oid ahamiyati haqida quyidagilarni yozgan:

Zimmelning ta'siri nafaqat oson tushuniladigan, masalan, shaxsiy madaniyatning narsalar madaniyatining ortib borishi bilan qiyoslaganda ortda qolishi formulalari sababli namoyon bo'lmagan. U hayotning zamonaviy usulini fenomenologik jihatdan aniq ta'riflashga ham ta'sir ko'rsatgan: "Subyekt va uning yaratgan narsalari o'rtasida tobora ortib borayotgan begonalikni yaratuvchi madaniyat mohiyatini obyektivlashtirish jarayoni oxir oqibatda kundalik hayotning ichki kechinmalariga kirib boradi". Katta shaharlarda shakllangan muloqot shakllarida Zimmel xuddi tabiatdagi kabi reklama yoki er-xotinlar o'rtasidagi munosabatlarga tuzilmaviy jihatdan o'xshash bo'lgan siljishlarni aniqlaydi. Ijtimoiy hayot munosabatlari moddiylashtirilgan munosabatlar darajasida subyektivizm qalb energiyalarini ozod qiladi. Subyektlarning bu kabi fragmentlashtirilgan, shaklsiz ichki hayotida madaniy va ijtimoiy obyektlar begonalashgan va bir vaqtning o'zida avtonom kuchlarga aylanadi.

Shunday qilib, Georg Zimmel zamonaviy davrning dunyoni his qilishini va mazkur dunyoni his qilishning shakllanishiga imkon yaratuvchi asoslarni aniq ifodalab bergan. Shuni ta'kidlash lozimki, XX asrning oxiriga kelib Zimmel tomonidan ajratib ko'rsatilgan obyektiv va subyektiv madaniyat rivojlanishi tendensiyalari faqatgina chuqurlashib ketdi.

Sotsiologiya madaniyat haqidagi fan sifatida – Maks Veber

Sotsiologiyaning tan olingan klassigi, g'oyalari bugungi kunda ham eskirmagan va ko'plab zamonaviy nazariyachilar uchun qo'zg'alish nuqtasi bo'lib xizmat qilgan Maks Veber madaniyat sotsiologiyasi loyihasi sifatida o'rganilishi mumkin bo'lgan ijtimoiy loyihani taklif etdi. Axir M.Veber uchun sotsiologiya madaniyat haqidagi empirik fan bo'lishi lozim.

Agar madaniyat haqidagi fan sifatida inson hayoti hodisalarini ularning madaniy qiymati nuqtayi nazaridan o'rganuvchi fanlarni sanab o'tadigan bo'lsak, u holda ijtimoiy fan bizning fikrimizcha, ushbu toifaga kiradi.

Sotsiologiya vazifalariga Veberga oid qarashlar uning davrida keng tarqalgan, "qonun"larni izlashga yo'naltirilgan va ijtimoiy hodisalarni tabiiy obyektlarga o'xshash tarzda o'rganuvchi pozitivistik yondashuvdan ahamiyatli darajada farq qilgan. M.Veber uchun ijtimoiy hodisalar – bu, avvalambor, madaniy, "mohiyatga oid", qiymatlar bilan to'ldirilgan hodisalardir. Va sotsiologiyaning vazifasi aynan umumiy qonunchiliklarni izlash emas, balki ijtimoiy hodisalarni tushunish bo'lishi lozim (ularni izlash imkoni mavjud bo'lgani bilan baribir asosiy vazifa tushunishga nisbatan tobe tabiatga ega bo'ladi).

*Biz shug'ullanuvchi bo'lgan ijtimoiy fan voqelik haqidagi fandir. Biz haqiqiy hayotni uning o'ziga xosligida anglashga – uning alohida hodisalarini ularning ayni vaqtdagi ko'rinishida, shuningdek, ular tarixida boshqacha emas, balki aynan shunday sodir bo'lganligining sabablarini qayd qilishga intilamiz*³².

Biroq madaniy hodisani "anglash" nimani bildiradi? Ushbu tushunish qay tarzda sodir bo'lishi lozim? Bu yerda Veber uchun "qadriyat" tushunchasi asosiy tushuncha hisoblanadi. Tushunish – madaniy hodisani, tarixiy fakti uning qiymatini belgilab beruvchi qadriyatlar bilan qiyoslash demakdir. Aynan qadriyat bilan qiyoslash hodisaga biz uchun ham ahamiyatga ega bo'lgan qiymat taqdim qiladi.

Biz madaniyat haqidagi fan deb, hayotiy hodisalarni ularning madaniy qiymatida anglashga intilgan fanlarni nomlashimizni belgilab oldik. Madaniyat hodisalari qiymati va ushbu qiymatlar sabablari u qanchalik mukammal bo'lmasin qonunlar va tushunchalar yordamida keltirib chiqarilishi, asoslanishi va izohlanishi mumkin emas, chunki ushbu qiymat madaniyat hodisalarining qadriyatlar g'oyalari bilan nisbatlanishini taqazo qiladi. Madaniyat tushunchasi qadriyatga oid tushunchadir. Empirik voqelik biz uni uning qadriyatga oid g'oyalar bilan

qiyoslaganimiz uchun madaniy hisoblanadi, madaniyat voqelikning faqat va faqatgina qadriyatga tegishli bo'lgani uchungina biz uchun qadrlı bo'lishi mumkin bo'lgan tarkibiy qismlarini qamrab oladi. Individual voqelikning eng kam qismi bizning qadriyatga oid g'oyalar bilan bog'liq bo'lgan qiziqishimiz bilan bog'lanadi va faqatgina u biz uchun ahamiyatga ega va bu unda biz uchun ularning qadriyatga oid g'oyalari bilan qiyoslanganligi uchungina ahamiyat kasb etuvchi aloqalar namoyon bo'lishi bilan bog'liq. Faqat shuning uchungina va bu o'rinli bo'lgani uchun voqelikning ushbu tarkibiy qismi o'zining individual o'ziga xosligida biz uchun bilishga oid ahamiyatga ega... Voqelikning unga qiymat taqdim qiluvchi qadriyatga oid g'oyalar bilan qiyoslanishi, voqelikning bu bilan bo'yalgan tarkibiy qismlarining ularning madaniy qiymati nuqtayi nazaridan aniqlanishi va tartibga solinishi – voqelikni qonun va uning umumiy tushunchalarida tartibga solinishi vositasida unga xos bo'lgan geterogen tahlil bilan o'zaro muvofiq kelmaydigan nimadir.

Hodisani tushunish uchun zarur bo'lgan jarayon sifatidagi qadriyatga kiritish, shaxsiy afzalliklar u yoki bu hodisani shaxsiy baholashga teng emas. "Qadriyatga kiritish" ostida Veber hodisani shaxsiy ta'b bilan emas, balki davrning ustun qadriyatlari bilan qiyoslanishini tushunadi. Biz barchamiz madaniyatga singib ketganmiz va uning chegarasidan tashqariga chiqish go'yoki imkonsiz. Biroq Veberga ko'ra, – to'siq emas, balki ijtimoiy va madaniy anglash uchun zarur asosdir, chunki madaniyatli bo'lish (insonning ajralmas xususiyati) – atrof voqelikka mohiyat olib kirish imkoniga ega bo'lish, u haqida u yoki bu mulohazalarni bayon qilish demakdir. Mohiyat esa har doim qadriyatlar bilan bog'liq.

Bu holatda voqelikni "obyektiv anglash" mumkinmi? Mazkur savolga javob berish uchun "obyektivlik" nimani anglatishini tushunib olish zarur. "Obyektiv bilim" – bu faqatgina muayyan tarixiy davrda, ya'ni aynan ilk zamonaviylik davrida, tabiatning

"obyektiv qonunlari"ni namoyon qiluvchi tabiiy fanlar gullab-yashnagan pallada vujudga kelgan qadriyatga oid g'oyadir.

"Obyektiv bilim" – bu o'z mohiyatiga ko'ra shaxssiz bo'lgan, inson irodasiga bog'liq bo'lmagan qandaydir "qonun"larni bilish demakdir. Bu kabi tushunilgan "ob'ektiv bilim" – muayyan madaniyatning elementidir va u "qadriyatga kiritish" yo'li bilan ta'riflangan (aytish lozimki, ilmiy fikr rivojlanishining zamonaviy bosqichida ushbu tushuncha qayta anglanadi va qayta baholanadi). Madaniyat haqidagi fan sohasidagi qandaydir "qonun"larni o'rnatish sifatidagi "obyektiv anglash" mumkin emas, bu esa o'z navbatida ushbu fanlarning zarurligini bekor qilmaydi. Axir inson har doim anglashga – o'z-o'zidan ma'nosiz bo'lgangan ma'no olib kirishga intiladi. Va tarixiy voqelikni anglash sohasida "obyektivlik" mumkin bo'lsa, u holda bu madaniy voqelikning aniq anglanishi, ushbu tabiat tomonidan anglash jarayonining o'ziga qo'yiladigan muqarrar cheklovlar bilan bog'liq bo'lgan obyektivlikdir.

O'lchash imkoni bo'lmagan hodisalarning cheksiz oqimi abadiylikka tomon yo'naltirilgan. Madaniyatning odamlarni tashvishga soladigan muammolari bir birining o'rnini egallagan holda yangi obraz va ranglarda vujudga keladi. Individual hodisalarning cheksiz va abadiy oqimida biz uchun ma'no va qiymat kasb etgan narsalarning chegaralari beqaror bo'lib qoladi, "tarixiy individuum"ga aylanadi. Doirasida tarixiy individuum ilmiy jihatdan o'rganiluvchi va anglanuvchi tafakkur aloqalari o'zgaradi. Madaniyat haqidagi fanlarning boshlang'ich nuqtalari bundan keyin ham o'zgarib boradi... Madaniyat haqidagi fanlarda tizim, hattoki to'laqonli va obyektiv muammo va sohalarning belgilab qo'yilgan tizimlashtirilishi – bularning bari ma'nosizdir.

M.Veberning madaniyat sotsiologiyasiga qo'shgan hissasi nafaqat mazkur voqelikning o'ziga xos, ma'noviy tabiatga ega bo'lgan tabiatidan kelib chiquvchi ijtimoiy voqelikni tahlil qilishga bo'lgan o'ziga xos yondashuvni shakllantirish bilan bog'liq. Veber o'tmish kabi zamonaviylikka ham tegishli bo'lgan

qator tarixiy hodisa va voqealarni tushunish imkonini beruvchi samarali konsepsiya va g'oyalarni shakllantirdi. Madaniyat ratsionalizatsiyasi va zamonaviylik davrining o'ziga xos jihati bo'lgan ijtimoiy hayot shakllarini to'liq tahlili aynan M.Veberga tegishli.

Zamonaviy amerikalik sotsiolog Djordj Ritser XX asming turli sotsiologik nazariyalarning eng ahamiyatli fikrlarini sanab o'tar ekan Djordj Ritser Veberning ratsionallik konsepsiyasidan boshlaydi va quyidagicha yozadi: "Zamonaviy dunyo ratsional tizimlar uchun undan chiqish imkoni bo'lmagan temir qafasni anglatadi".

Zamonaviy jamiyatda hayot ratsionalizatsiyasi nimada namoyon bo'ladi? Tajriba va ishlab chiqilgan metodologiyaga, matematik hisob-kitoblarga asoslangan ilmiy bilimning tarqatilishida, dinning va jamiki "irratsional", "sirlilik"ning din bilan qiyoslanishida, daromad va harajatlarning qayd qilinishi talab etuvchi zamonaviy ratsional kapitalistik xo'jalikni shakllantirishda, samaradorlikning oshishiga intilishda, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida byurokratik boshqaruv tizimining tarqalishida, siyosiy hukmronlikning a'analarning ilohiyligi va qabila boshi va monarxning sakral maqomiga e'tiqodga emas, balki shaxssiz qoidalar va o'sha samaradorlik mulohazalariga asoslangan oqilona-rasmiy turining paydo bo'lishida.

Alohida shaxsning o'zini tutishiga keladigan bo'lsak, u ham nisbatan oqilona bo'ladi. M.Veber quyidagicha yozgan:

Harakatni "ratsionallashtirish"ning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri-odatiy tartib va odatlarga ichki sodiqlikning ehtiyojga oid mulohazalarga bir tekisda moslashish bilan almashinishi hisoblanadi. Albatta, mazkur jarayon harakat "ratsionalizatsiyasi" tushunchasini inkor qilmaydi. Vaholanki, oxirgisi bundan tashqari ijobiy ravishda - ongli ravishdagi qadriyatga oid ratsionalizatsiya yo'nalishida, salbiy ravishda esa - xulqning buzilishi, shuningdek, affektiv ta'sirning siqib chiqarilishi, va nihoyat, qadriyatga oid-ratsional xulqni

qadriyatga ishonmaydigan maqsadli ratsionallik tomonga o'zgarishi hisobiga kechishi mumin.

Zamonaviy jamiyatlar hayotini ratsionallashtirish murakkab yirik madaniyatlar tuzilmalari - insondan begonalashgan, xuddi "mashina" kabi formallashtirilgan ratsional qoidalar asosida harakat qiluvchi byurokratik tashkilotlar, tijorat tashkilotlar, texnik tizimlar kabi murakkab yirik tuzilmalarning shakllanishida namoyon bo'ladi. Inson o'z hayotini ko'p hollarda o'ziga ham tushunarsiz bo'lgan mazkur tuzilmalarning harakatlanish mantig'iga bo'ysundirishga harakat qiladilar. Veberga ko'ra ratsionalizm, "zamonaviy xo'jalik tuzumining qudratli koinoti"ning o'zagi bo'lgani holda, "har bir alohida shaxsning hayot uslubini shakllantirgan holda uni yengib bo'lmas majbulashga duchor qiladi, bunda u nafaqat o'z faoliyatiga ko'ra u bilan bevosita bog'liq bo'lgan odamlarni emas, balki o'z tug'ilish davridan boshlab ushbu mexanizmga qamrab olingan barchani qamrab oladi".

Ratsionalizatsiya sabablari qanday? Veberga ko'ra zamonaviy ratsionallashtirish qadimiy tarixiy ildizga ega va qator tarixiy vaziyatlarning o'ziga xos "konstellyatsiyasi" natijasi hisoblanadi. P.Gaydenko va Y.Davidovlar Veberning ratsionallashtirishning tarixiy asoslari haqidagi mulohazalariga quyidagicha xulosa qiladilar:

Shunday holat vujudga keldiki, muayyan davrda va muayyan makonda o'zida ratsional ibtidoni qamrab olgan bir nechta hodisalar uchrashdi: antik fan, ayniqsa Tiklanish davrida tajribalar asosida to'ldirilgan va Galiley davridan boshlab yangi, tajribaga asoslangan fan tabiatiga ega bo'lgan, o'zining metodologik asosida texnika bilan chuqur bog'liq bo'lgan matematika; jamiyatning avvalgi turlarida mavjud bo'lmagan va o'rta asrlarda Yevropa zaminida rivojlanishda davom etgan ratsional Rim huquqi, xo'jalik yuritishning ratsional usuli. Bu elementlarning barchasini tanlab olish imkonini bergan holat. Veberning fikriga ko'ra, xo'jalik yuritishning ratsional usulini amalga oshirish uchun dunyoqarashga oid asoslarni yaratgan

protestantizm hisoblanadi..., chunki iqtisodiy muvaffaqiyat protestantlik tomonidan dinning yutug'i darajasiga olib chiqilgan.

Natijada Yevropada birinchi navbatda yangi... va tarixda o'xshashi bo'lmagan jamiyat turi vujudga keldi, zamonaviy sotsiologlar uni industrial jamiyat deb ataydilar. Jamiyatning avvallari mavjud bo'lgan turlarini Veber zamonaviy jamiyat turlaridan farqli ravishda an'anaviy deb nomlagan. An'anaviy jamiyatlarning eng muhim jihati - bu ularda formal-ratsional ibtidoning hukmronligi mavjud emasligidir...

Formal (rasmiy) ratsionallik Veber talqinida - bu, avvalambor, kalkulyatsiyalanish demakdir, ya'ni, miqdoriy hisobga bo'ysunuvchi, miqdoriy xususiyatiga ko'ra oxirgacha yakunlanadigan narsadir.

XX asrning boshidayoq Veber tomonidan zamonaviy jamiyatga qo'yilgan "tashhis" bugungi kunga qadar ham to'g'ri bo'lib qolmoqda. Ratsionallashtirish jarayoni G'arb jamiyatlaridan tashqariga chiqib ketgan va o'z madaniy mantig'iga barcha insoniy jamiyatlarni bo'ysundirgan holda amalga oshirilishda davom etmoqda.

Ko'plab tadqiqotchilar XX asr davomida g'arb madaniyatini vag'arb jamiyatlarining o'zini tutishdagi o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilgan holda ratsionallik (oqillik) konsepsiyasiga murojaat qiladilar. Masalan, neomarksistik "tanqidiy maktab" vakillarini, jumladan, Gerbert Markuzeni misol sifatida keltirish mumkin. U ratsionallashtirishni insonni g'arb madaniyatiga bo'ysundirish omili sifatida ifodalagan va "irratsionallik"ni formal, texnik ratsionallik, deb atagan.

Yuqorida ismi keltirib o'tilgan Djordj Ritser Veberning ratsionallik konsepsiyasi asosida o'zining "makdonaldlashtirish" konsepsiyasini ishlab chiqdi. Amerikalik restoran xo'jayinlari ushbu konsepsiyada bugungi kunga qadar ham zamonaviy jamiyatlarning hayotini "boshqarib kelayotgan" rasmiy ratsionallikning asosiy tamoyillarining odatiy ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladilar: *bu sifat inson texnologiyalarini jarayonlarni bir xillashtirish bilan almashtirish vositasida nazoratni amalga*

oshirish emas, balki samaradorlik, kelajakni ko'ra olish, miqdorga e'tibor qaratishdir. Ritser shuningdek, ushbu tamoyillarning keng ko'lamda ustunlikka erishishi oqibatida kelib chiqdigan irratsionalizatsiya, hayotning ma'nosizlanishi tendensiyasini ham ajratib ko'rsatadi. "Ma'no" toifasini esa ular oddiygina, e'tibordan chetda qoldiradilar. Biroq shunga qaramasdan, ushbu tamoyillar zamonaviy ijtimoiy hayotning asosiy tartibga soluvchilari bo'lib qolishda davom etmoqda. Har holda ijtimoiy tuzilma jihatidan.

Karl Manxeymning bilim sotsiologiyasi va madaniyat sotsiologiyasi

Karl Manxeym (Mangeym, Mannxeym) - mashhur nemis sotsiologi, bilim sotsiologiyasi asoschisi. Mazkur sohada olib borilgan tadqiqotlar uni ma'naviy hodisalarni, madaniyat sotsiologiyasi sohasida olib borilgan ishlarni tahlil qilishga kengroq yondashish zarurligini anglashga olib keldi. O'zining madaniyat sotsiologiyasiga bag'ishlangan ishlarida Manxeym uning predmet sohasini va metodologiyasini aniqlashga uringan, intellegensiya(ziyolilar)ning o'rni va turi, dunyoqarashlar genezisi, fikrlarning ijtimoiy kontekst bilan o'zaro aloqasi, ilmiy va falsafiy tafakkurda madaniyat problematikasining paydo bo'lishining asoslari kabi bir qator aniq muammolarni o'rgangan. Manxeym ijodida Veber va K. Marks, V. Diltey va M. Sheler, shuningdek qator boshqa mutafakkirlarning ta'sirini ko'rish mumkin.

K.Manxeym o'zining ko'plab o'tmishdoshlari va zamondoshlari singari insoniyat jamiyatining rivojlanishida g'oyalar ulkan o'rin tutganligini tan olgan. Biroq u "g'oya"larni ijtimoiy kontekstga nisbatan qandaydir alohida hodisa sifatida o'rganishga moyil bo'lmagan. Aksincha, Manxeym, xuddi Marks singari g'oyalarni vujudga keltiruvchi inson tafakkuri har doim aniq tarixiy, ijtimoiy sharoitlarga bog'liq ekanligiga va mazkur sharoitlar tomonidan belgilab berilishiga ishongan. Inson

tafakkuri uning ijtimoiy holati, guruhga oid tegishliligi, turmush tarzining o'ziga xos xususiyatlari va uning guruhining taqdiriga bog'liq bo'ladi. Manxeym quyidagicha yozgan: "O'z-o'zidan odamlar va alohida individlar emas, balki ular uchun umumiy qarashlarni ifodalovchi tipik vaziyatlarga nisbatan amalga oshirilgan cheksiz javob harakatlar davomida tafakkurning o'ziga xos uslubini ishlab chiqqan alohida guruhlardagi odamlar fikrlaydilar".

Manxeymning ijtimoiy genezisga bag'ishlangan tadqiqotlar sohasidagi eng mashhur asari "Mafkura va utopiya" hisoblanadi. Mazkur asarning vazifasi "odamlar haqiqatda qanday fikrlashlarini ko'rsatish bo'lgan". Manxeym qarashlari kontekstida- bu tafakkurning ijtimoiy ildizlarini ko'rsatib berishni anglatgan.

Manxeym "mafkura" va "utopiya"ni ijtimoiy jihatdan belgilangan, o'z yo'nalishiga ko'ra farq qiluvchi ikki shakl sifatida ajratadi. Mafkura – mavjud ijtimoiy tartib bilan bog'liq bo'lgan tafakkur shaklidir. Aftidan mafkuraning tashuvchilari sifatida, asosan, ijtimoiy tuzilmadagi o'rni nufuzli yoki hech bo'lmaganda barqaror bo'lgan ijtimoiy guruhlar, mavjud ijtimoiy tuzumni saqlab qalinishidan manfaatdor bo'lgan guruhlar namoyon bo'ladi.

Manxeymga ko'ra utopiya – mavjud hayot sharoitlaridan norozi bo'lgan ijtimoiy guruhlariga xos bo'lgan tafakkur shaklidir. Utopiyalar o'zida yangi, nisbatan "mukammalroq" (utopik fikrlar tashuvchilari nuqtai nazaridan) ijtimoiy tuzum obrazini ilgari suradilar. Utopiyalar g'alaba qozongandan so'ng mafkuraga, mafkuralar esa qayta anglangandan so'ng utopiyalarga aylanishi mumkin, chunki ular orasida ahamiyatli darajadagi farqlar mavjud emas. "Utopiya" "mafkura"dan faqatgina o'zining mavjud tartibni o'zgartirish qobiliyati bilangina farq qiladi. "Mafkura" va "utopiya" tafakkurning buzilgan shakli sifatida tarixda juda kam uchraydigan voqelik haqidagi "to'g'ri" tasavvurlarga qarshi turadi.

Tarixiy mavjudlikning har bir bosqichi ushbu mavjudlikni o'zgartirgan tasavvurlar bilan bog'liq bo'lgan, biroq bu holat ular "organik" (ya'ni o'zgartiruvchi ta'sir ko'rsatmagan holda) tarzda mazkur davrga muvofiq bo'lgan dunyo manzarasiga kirib borgunlariga qadar davom etgan...xuddi tarixiy rivojlanishning mazkur bosqichiga xos bo'lgan mafkuralar kabi. Feodal davlat va o'rta asr cherkov tashkiloti jannat ne'matlarini va'da qilishni mavjud ijtimoiy tuzilma bilan emas, balki qandaydir transendent muhit, o'zga dunyo va shu bilan bog'lashga va b bilan ularni o'zgartiruvchi kuchlardan himoya qila olishga erisha olgan davrlariga qadar ular aynan shu ijtimoiy tartibga tegishli bo'lganlar. Odamlarning muayyan guruhleri ushbu istaklarni amalga oshirishga harakat qilgan holda ularni o'zlarining bevosita faoliyati sohasiga olib kirganlaridagina ushbu ideologiyalar utopiyalarga aylandi...

Har bir aniq "harakatlanuvchi hayotiy tartib" eng yuqori aniqlik bilan tushunilishi va iqtisodiy va siyosiy tuzilmaning uning asosini tashkil etuvchi turi vositasida ifodalanishi mumkin, biroq u shuningdek, mazkur tuzilma talab etuvchi barcha inson munosabatlarini (sevgi, muloqot, kurash va hokazolarning o'ziga xos turlarini), va nihoyat, – kechinma va tafakkurlarning mazkur hayot tuzumiga muvofiq bo'lgan va mazkur ma'noda ularga mos bo'lgan barcha shakl va usullarini talab etadi...

...Biroq har bir "real mavjud bo'lgan hayot tartibi" "noreal" "mavjudlikka transendent", deb nomlash lozim bo'lgan tasavvurlar bilan qoplanadi, chunki bu kabi ijtimoiy tartibda unga muvofiq tarzda yashash va harkat qilish mumkin emas. ...Aniq mavjud bo'lgan... ijtimoiy tartibga muvofiq bo'lgan tasavvurlarni biz mavjudlikka muvofiq bo'lgan "adekvat" tasavvurlar deb nomlaymiz. Ular nisbatan kam uchraydi... Mavjudlikka muvofiq, mos keluvchi tasavvurlarga mavjudlikka transendent bo'lgan ikki katta guruh qarshi turadi: mafkura va utopiya...

Manxeymga ko'ra tafakkur ijtimoiy jihatdan determinatsiya qilinganligi sababli tabiiy savol tug'iladi – ijtimoiy voqelikni aniq, obyektiv anglash mumkinmi? Voqelikni "to'g'ri" anglashga

qanday erishish mumkin? Manxeym mazkur savolga qoniqarli javob topa olmadi. Mustaqil intelligensiyaga – uning fikriga ko'ra, tafakkurning ijtimoiy jihatdan bog'liq bo'lgan stereotiplaridan ustun bo'lishi mumkin bo'lgan ijtimoiy qatlamga ham ayrim umidlar ham bog'lagan. Biroq tarixiy tajriba ko'rsatishicha, ziyolilarning manfaatlari ko'pincha jamiyatning u yoki bu sinflarining manfaatlari bilan chambarchas bog'liq va uning tafakkurlari ijtimoiy tobelikdan boshqa qatlamlar vakillari tafakkuriga nisbatan erkin emas. "Mafkura" kabi "utopiyalar"ni ham yaratish ishida intelligensiya ayniqsa faol. Shuni ta'kidlash lozimki, tafakkur obyektivligi muammosi, "obyektiv haqiqat"ning mavjudligi muammosi nafaqat Manxeymda, balki tafakkurning ijtimoiy va madaniy asoslarini o'rganuvchi barcha mualliflarda qiyinchiliklar tug'diradi.

Bilimning sotsiologik tahlilidan Manxeym nisbatan keng ko'lamli vazifalarga o'tadi – u madaniyat sotsiologiyasi loyahasini ishlab chiqdi. Biroq ushbu loyiha uzoq vaqt davomida ilmiy jamoatchilikka noma'lum bo'lib kelgan. Mazkur fanning o'z variantini ishlab chiqar ekan Manxeym uni "madaniyat sotsiologiyasi" va "ruh sotsiologiyasi" deb nomlaydi va uning predmetini quyidagicha belgilaydi:

*Jamiyat o'zaro munosabatlarning, g'oya va kommunikatsiyaning shakllanishining umumiy maydoni bo'lganligi sababli ruh sotsiologiyasi amaliy faoliyat kontekstida manaviy vazifalarni o'rganishni bildiradi*⁴².

Manxeym o'zining sotsiologiyada bayon qilingan maqsadni bilishidan – tafakkurni ijtimoiy tahlil qilishdan bosh tortmaydi, biroq u mazkur vazifani kengaytiradi. Ruh sotsiologiyasi vazifasi deb u "ma'naviy jarayonlarning ijtimoiy tabiatini belgilash"ni hisoblaydi. Manxeym ma'naviy hodisalarning uch bosqichni qamrab oluvchi sotsiologik tahlilining metodologik sxemasini chizib bergan.

Birinchi bosqich. Xayol, hissiyot yoki ta'bning belgilab qo'yilgan ifodalarida mavjud bo'lgan yoki taqozo qilingan qiymat tahlil qilinadi, vaholanki, uning haqiqiy asoslanganligi yoki

haqiqiylikni aniqlan tadqiqotning uchinchi bosqichiga qadar saqlab turiladi.

Ikkinchi bosqich. Kontekstida mazkur mulohazalar vujudga keluvchi va amalga oshiriluvchi ijtimoiy o'zaro munosabatlarning jamiki diapazoni kuzatiladi va aniqlanadi. Alohida e'tibor mazkur vazitlarning ishtirokchilari harakatlarida noaniq tarzda ifodalanuvchi baholar, qarorlar va ustunliklar tizimiga alohida e'tibor qaratiladi.

Uchinchi bosqich. Dastlabki o'zaro munosabat kontekstida qayta tiklangan mulohazalarning ma'nosining tahlili qayta tiklanadi va ularning to'liq vaziyatga oid qiymati qayta tuzilmalashtiriladi.

Manxeymning madaniyat sotsiologiyasining organik qismi madaniy-sotsiologik anglash hodisasining o'zini sotsiologik tahlil qilish hisoblanadi. U madaniyat sotsiologiyasining (va madaniyat haqidagi boshqa fanlarning) vujudga kelishini Yangi va eng yangi Yevropa davrining o'ziga xos ijtimoiy vaziyatining natijasi sifatida o'rganadi. Mazkur vaziyatning o'ziga xos jihati madaniyat hodisasining o'zini muammolashtirish, madaniyatni tadqiqot ob'ekti sifatida ajratib ko'rsatilishi bo'ldi.

Boshqa so'zlar bilan aytganda, madaniyat "madaniyat sifatida" – voqelikning alohida sohasi sifatida anglangan, uning mahsuloti esa – o'z-o'zidan mavjud bo'lishi va shubhasiz, nimadir emas, balki "madaniyat hodisalari" sifatida anglangan. Bu kabi qiziqishning sababi, Manxeymga ko'ra madaniy va ijtimoiy hayotning differentsiatsiyasi, bir vaqtlar yagona bo'lgan dunyoqarashning qiymatlar va qadriyatlarining shaxsiy dunyolarini shakllantiruvchi ko'plab avtonom madaniy sohalarga parchalanishi bo'ldi. Yaxlitlikning yo'qolishi va qarama-qarshilikning ortib borishi bilan madaniy qiymatlar o'zining absolyutligi va o'zgarmasligini yo'qotib bordi, bu esa o'z navbatida, ularning muammolashtirilishiga olib keldi. Boshqa tomondan esa, madaniy qiymatlarning, g'oyalar, qadriyatlar, dunyoqarashlarning xilma-xilligi qandaydir birlashtiruvchi tamoyilni izlashga imkoniyat yaratdi. Bu tamoyil sifatida

umumiy tushuncha bo'lgan "madaniyat" namoyon bo'ldi. Madaniyat barcha narsani qamrab oluvchi, ko'plab turli-tuman ma'naviy hodisalarni birlashtirish imkonini beruvchi voqelik sifatida qabul qilina boshladi.

Manxeym madaniyat haqidagi zamonaviy tasavvurlarning shakllanishiga imkoniyat yaratgan omillarni sanab o'tadi:

1) madaniyatning alohida sohalarini bir biriga nisbatan relyativizatsiyasi, bunda qadriyatga oid jihat ularning o'zaro birgaligida amalga oshiriladi;

2) madaniyat hodisasining har qanday tarixiy shaklining nisbiyligini va o'tuvchi tabiatini tushunish;

3) madaniyatning tamoyilial proqessual tabiatini anglash;

4) madaniyat hodisasini ta'limga muvofiq ravishda boshdan kechirish, ta'lim ideali;

5) madaniyat tushunchasining va tabait tushunchasining antogonistik jihatdan chegaralanishi;

6) madaniyat fenomenining ijtimoiy tabiatini anglash.

Madaniyat sotsiologiyasining shakllanishida yuqorida sanab o'tilgan jihatlarning eng oxirgisi muhim ahamiyatga ega. Madaniyat sotsiologiyasi madaniyat hodisasini "sotsiologik tushunchaga oid daraja" nuqtayi nazaridan, madaniy hodisalarning ijtimoiy belgilanganligi nuqtayi nazaridan, ularning "ijtimoiy funkcionalligi" nuqtayi nazaridan o'rganuvchi fan hisoblanadi. Vaholanki, madaniyat hodisasining "funkcionalligi" ostida uning "vazifasi" emas, balki uning ijtimoiy vaziyatga bog'liqligi tushuniladi. Madaniy hodisa ijtimoiy vaziyatning "vazifasi"dir va u tadqiqotchi tomonidan mazkur vaziyatni tahlil qilish natijasida keltirib chiqariladi.

Madaniyat sotsiologiyasining madaniy hodisalarning ijtimoiy asoslarini o'rganuvchi fan sifatida zarurligini Manxeym jamiyat "tabiati"ning o'zidan keltirib chiqaradi. Jamiyat faqatgina odamlarning o'zaro munosabatlarining barqaror shakllarini aks ettirmaydi (agar G.Zimmelning terminologiyasidan foydalanadigan bo'lsak, "ijtimoiylik" shakllari). U shuningdek, o'zaro munosabatlarni bog'lovchi, odamlarni birlashtiruvchi yoki

ajratib yuboruvchi qiymatlarda ham namoyon bo'ladi. Ijtimoiy hayotning "ma'naviy" jihatining mavjudligi va uning jamiyat hayotidagi fundamental roli jamiyatni o'zaro munosabatlarning tuzilmasi sifatida o'rganuvchi umumiy sotsiologiya bilan bir qatorda qiymatlarni, ma'naviy hodisalarni ularning "ijtimoiy funktsionalligi"da o'rganuvchi madaniyat sotsiologiyasining "yoki ruh sotsiologiyasining" ham mavjud bo'lishini zarurat qilib qo'yadi.

Nazorat savollari

1. Maks Veberning madaniy sotsiologiyasiga qanday ta'rif beradi?
2. "Ijtimoiy xarakter nazariyasi" kim tomonidan yaratilgan?
3. Parsons madaniyat tizimini qanday ta'riflaydi?

6. MADANIYAT SOTSILOGIYANING TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

Madaniyat – turli fanlar tomonidan o'rganiladigan murakkab va ko'p qirrali hodisadir. Madaniyatni o'rganishga sotsiologik yondashuvning o'ziga xos xususiyati nimadan iborat? Madaniyatni o'rganishga bo'lgan sotsiologik yondashuvning mohiyati harakatlanish qonuniyatlarini ochib berish va jamiyatdagi madaniy hodisalarning rivojlanishini tadqiq qilish, madaniyatning ijtimoiy vazifalarini aniqlashdan iborat. Sotsiologiya madaniyatning o'zaro munosabatlarni tartibga solishdagi rolini, odamlarning ijtimoiy hayotining "madaniy" va "ijtimoiy" jihatlarining o'zaro ta'sirini o'rganadi. Ushbu maqsadlar turli nazariy yondashuvlar qatori doirasida amalga oshiriladi (mazkur yondashuvlarning ko'p turliligi haqida ularning avvalgi bo'limlarda keltirilgan qisqa ta'riflari asosida ham bilib olish mumkin). Shuni ta'kidlash lozimki, sotsiologiya ko'pincha boshqa fanlar doirasida shakllangan nazariy yondashuvlardan – masalan, semiotik yoki psixotahliliy yondashuvlardan ham

foydalanadi... Tabiiyki, turli nazariy yondashuvlar doirasida madaniyatning turli ta'riflari ham mavjud. Biz sotsiologiya bo'yicha ko'plab darsliklarda ko'p uchraydigan ta'riflarga yaqin bo'lgan eng sodda ta'rifdan kelib chiqamiz. Mazkur ta'rifga ko'ra, *madaniyat ijtimoiy o'zaro munosabatlarni bog'lovchi, u yoki bu guruh yoki uyushmalar a'zolarining tafakkuri va xulqini belgilab beruvchi qadriyatlar, me'yorlar, tasavvurlar va xulq namunalari majmuini ifodalaydi.*

Madaniyat mohiyati. Madaniyat va inson tabiati

Eng keng qarashlarda "madaniyat" odamlar tomonidan yaratilgan barcha narsalarni – fan va diniy e'tiqodlardan tortib, tosh yo'ng'ichlarni tayyorlash usullariga qadar. Agar "madaniyat" atamasini mazkur ma'noda qo'llaydigan bo'lsak, u holda insonning ijtimoiy hayoti shakllari madaniyat mahsuli sifatida ifodalanishi mumkin. Axir oila ham, din ham, xo'jalik faolligi va siyosiy hukumat shakllari ham – bularning bari tabiat tomonidan taqdim qilinmagan, balki inson faoliyati va o'zaro munosabatlar natijasida vujudga kelgan. Hayvonlarning ijtimoiy hayoti shakllari instinktlar bilan belgilab berilgan va shu sababli deyarli o'zgarmaydi. Odamlarning ijtimoiy hayot shakllari esa ko'p hollarda betartib va aniq maqsadga yo'naltirilmagan holda odamlar tomonidan tuzilmashtiriladi va ko'p variantlilik va o'zgaruvchanlik bilan ajralib turadi. Bo'rilar to'dasi va chumolilar bugungi kunda yuz yil avvalgi qonunlarga ko'ra yashamoqdalar. Inson jamiyatlari mazkur davr davomida ko'plab o'zgarishlarni boshdan kechirdilar.

Aytish mumkinki, inson hayotining ijtimoiy shakllari madaniyat mahsulidir. Biroq madaniyat ham jamiyat mahsulidir, inson faoliyati mahsulidir. Aynan u yoki bu inson uyushmasini tashkil etuvchi individlar madaniy namunalarni yaratadi va ishlab chiqaradi. Inson mavjudligining "ijtimoiy" va "madaniy" jihatlarining ajratilishi faqatgina nazariyada mumkin. Amalda esa ular ajralmas birlikda mavjud bo'ladi. Madaniyatni jamiyatning

bir qismi sifatida yoki jamiyatni madaniyatning bir "qismi" sifatida o'rganish mumkin emas.

"Ijtimoiy" va "madaniy"ni aniq ajratish mumkin emas, biroq, shuningdek, ularni to'liq tenglashtirish imkoni ham mavjud emas. Madaniyat – bu, avvalambor, odamlar o'z hayotida ularga amal qiluvchi mohiyatlar va qimmatlar majmuasidir. Inson faoliyati – har doim qiymatlar bilan bog'liq bo'lgan faoliyatdir, bu turli tadqiqotchilar tomonidan bir necha marotaba qayd qilib o'tilgan. Atrof muhitning har bir elementini (tabiiy va ijtimoiy) inson muayyan ma'no bilan to'ldiradi. Va faqatgina ushbu ma'nolarga tayangan holda u muhit bilan o'zaro munosabatga kirishishi, unga moslashishi, uni o'zgartirishi mumkin. "Ijtimoiy"ga esa aynan odamlar orasidagi kechishi davomida qiymatlar va ma'nolar qo'llaniluvchi va shakllanuvchi o'zaro munosabatlar jarayonining o'zini kiritish mumkin. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda madaniyat sotsiologiyasining o'rganish obyekti sifatida inson mavjudligining mohiyatga oid muhiti va ijtimoiy o'zaro munosabatlar sohasining o'zaro ta'sirini ifodalash mumkin.

Madaniyat sarchashmalarini "inson tabiati"ning o'ziga xos xususiyatlarida izlash lozim. Inson o'z mohiyatiga ko'ra madaniy mavjudotdir. Eng yirik zamonaviy antropolog Klifford Girs quyidagicha yozadi:

Bir hujayrali hayvonlarning o'zini tutish patternlari ahamiyatli ravishda ularning fiziologiyasi bilan bog'liq. Axborotning genetik manbalari ularning harkatlarini o'zgarishlarning ahamiyatli darajadagi kichik soni bilan modellashtiradi va ular qanchalik kichik bo'lsa va ular qanchalik kam miqdorda izchil bo'lsa, ushbu hayvonlar rivojlanishning shunchalik past pog'onasida joylashadi. Insonda esa ichki jihatdan garchi ahamiyatli ravishdagi plastiklik mavjud bo'lsa-da, eng umumiy javob harakatlar mavjud... ular uning harakatlarini faqatgina taxminan tartibga soladilar... bunda ular madaniyat patternlari bilan – belgilovchi ramzlarning tartibli tizimlari bilan boshqarilmaganida – inson o'zini boshqarilmaydigan tarzda tutgan bo'lar edi, uning xulqi ma'nosiz harakatlarni va betartib hissiyotlarni anglatgan, uning tajribasi esa

umuman tartibga solinmagan bo'lar edi. Madaniyat bu kabi patternlarning to'plangan yig'indisi – bu nafaqat inson mavjudligining bezagi, balki bu – va bu uning o'ziga xos xususiyatini aniqlash uchun o'ta muhim – muhim shartidir.

Bu kabi qarashni qo'llab-quvvatlashning eng ishonchli argumenti... insonning kelib chiqishi deb nomlash qabul qilingan narsani, ya'ni aynan boshqa primatlardan Homo sapiensni ajratib ko'rsatilganligini anglashni aniqlab bergan kashfiyotlardir. Ucha kashfiyot o'ta muhim ahamiyatga ega bo'lgan: 1) jismoniy evolyusi va insonning madaniy rivojlanishi o'rtasidagi munosabatlar tabiatiga izchil jarayon sifatida qarashdan voz kechish va mazkur jarayonning birlashtirishi yoki o'zaro munoabati sifatida tan olinishi; 2) zamonaviy insonni yaratgan biologik o'zgarishlarning asosiy omili markaziy asab tizimida, ayniqsa, bosh miyada sodir bo'lganligini aniqlash; 3) inson fiziologiya nuqtai nazaridan to'liq bo'lmagan, tugallanmagan hayvon ekanligini tushunish va eng asosiysi, uni hayvondan ajratib turuvchi narsa bu uning o'qish qobiliyati emas (bu haqiqatan ham g'aroyib), balki uning mustaqil ravishda harakatlanishi uchun qanchalik ko'p narsani va aynan nimani o'rganishga majbur bo'lishidir.

7.MADANIYAT VA SIVILIZATSIYA

Madaniyat va sivilizatsiya bir – birlari bilan chambarchas bog'liq tushunchalardir. XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida "*sivilizatsiya*" termini mustahkam ravishda oyoqqa turib oldi va shu asrlarning o'zidayoq ilk bor ko'plik ma'nosida ishlatila boshlandi (sivilizatsiyalar avvaliga Fransiyada, so'ngra esa Angliyada amalda qo'llanila boshlandi). "*Sivilizatsiya*" termini lotin tilidagi *civis* – *grajdanin* va *civilis* – *tegishli* so'zlaridan olingan bo'lib, "grajdanlik", "grajdanlikka oid", "grajdanlikka doir", "grajdaninga tegishli" degan ma'nolarni bildiradi. Uzoq tarixiy rivojlanish bosqichini boshidan o'tkazgan *sivilizatsiya* tushunchasi bugungi kunga kelib, biron bir kishilik

jamiyati rivojini yoki qachonlardir o'z rivojida ma'lum bosqichga erishgan jamiyatni nazarda tutadi. Shuningdek, bu termin "madaniyat" termini bilan bog'lanib kelganda qarashlar sofligini, huquqiy va ijtimoiy tartibning o'rnatilganligini, jamiyat osoyishtaligini bildiradi. Taxminan 5 ming yil burun yer sharining ayrim hududlaridagina sivilizatsiya, ya'ni kishilarning ilk birlashuvi va ularning qonun-qoidasi asosidagi muloqot yuzaga kela boshlagan.

Sivilizatsiya sharoitida madaniyat rivojlanishi yuqori pog'onaga ko'tariladi, natijada yangidan yangi moddiy va ma'naviy madaniy qadriyatlar yaratiladi.

Hozirda bu tushuncha:

1. Ijtimoiy rivojlanishning yovvoyilik va varvarlikdan keyin keladigan bosqichini.

2. Umuman, kishilik jamiyati rivojlanishining ma'lum bir bosqichini (masalan, neolit davri, kapitalistik yoki hozirgi zamon sivilizatsiyasini).

3. Ma'lum bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyani (masalan, quldorlik yoki kapitalistik sivilizatsiyalar).

4. Geografik jihatdan farqlanuvchi hududlarni (masalan, Yevropa, Osiyo yoki Yaqin Sharq sivilizatsiyasi).

5. Diniy mansubligi bilan farqlanuvchi madaniy birliklarni (xristian yoki islom sivilizatsiyasi).

6. Kelib chiqishi va planetar mansubligiga ko'ra ajraluvchi birliklarni (yer sivilizatsiyasini va yerdan tashqari sivilizatsiyalarni).

7. Etnik mansubligiga ko'ra farqlanuvchi ijtimoiy-madaniy birliklarni (arab yoki hind sivilizatsiyasi).

8. Makon va zamondan cheklangan jamiyatlarni (qadimgi Misr yoki Vavilon sivilizatsiyasi) va shu kabi ma'nolarni ifodalash uchun qo'llaniladi.

Sivilizatsiya tushunchasini ijtimoiy rivojlanishning yovvoyilik va varvarlikdan keyin keladigan bosqichini ifodalash uchun ishlatish ma'lum ma'noda o'rinli. Chunki bunday ma'noda ishlatilganda, sivilizatsiya tushunchasi kishilik jamiyati

rivojlanishining ibtidoiy holatidan keyingi davrdagi butun holatini to'raligicha qamrab oladi.¹⁴ "Bunday yondashuvda sivilizatsiya tushunchasi ijtimoiy – iqtisodiy formatsiya tushunchasiga nisbatan keng mazmun kasb etadi. Konkret bir xalqqa yoki millatga tegishli bo'lgan va aynan ushbu xalq yoki millat madaniyatini, rivojini bildirayotgan *sivilizatsiya* tushunchasini geografik jihatdan o'zga xududda yashovchi xalq yoki millatga nisbatan ishlatish o'rinli emas. (Bu masalaga biz yuqorida, madaniyat shakllari va elementlarini bayon etganimizda to'xtalib o'tganmiz). Masalan, Osiyoda rivojlanishning turli bosqichlarida turgan xalqlar mavjud. Albatta, bir-biriga yaqin bo'lgan geografik makonda yashash ijtimoiy – madaniy hayotda qandaydir o'xshash, umumiy tomonlarni keltirib chiqarishi mumkin. Ammo bu vaziyat har bir xalqni yoki millatni o'z dini, tili, madaniyati, turmush tarziga ko'ra bir – biridan farqlanuvchi mustahkam birlik, yaxlitlik deb baholash uchun asos bo'la olmaydi. Sivilizatsiya tarixning, jamiyatning sifat jihatidan o'sishining o'ziga xosligini, u yoki bu mamlakat doirasida amal qiladigan, ishlab chiqarish kuchlari, inson faoliyati, madaniyati tomonidan belgilanadigan umumiy ijtimoiy qonuniyatlarning spesifikasini ifodalaydi. Bunday sifat jihatidan o'sish xususiyatlarning yo'qolishi sivilizatsiyaning xalokatini anglatadi. Sivilizatsiyaning mohiyatini tushunishda unga mansub bo'lgan madaniyatning rolini anglash muhimdir. Agar ishlab chiqarish kuchlari sivilizatsiyaning moddiy asosini tashkil etsa, madaniyat ijtimoiy hayotning barcha sohalarini qamrab oladi, uning qiyofasini, o'ziga xos rangini belgilab beradi. Hatto, ishlab chiqarish kuchlariga ham o'ziga xos bo'lgan xususiyatni, ahamiyatlilik darajasini inom etadi. Bu bilan madaniyat ijtimoiy hayotning tashkiliy vazifasini, ya'ni sivilizatsiyaning shakllanishini, mavjud bo'lishi va rivojlanishini belgilab beruvchi o'ziga xos negiz, "*matritsa*" ("*matritsa*" tushunchasi mualliflardan) vazifasini bajaradi. Demak, sivilizatsiya madaniyatning kokret namoyon bo'lishini, uning real mavjud xayotini aks ettiradi. Sivilizatsiya

¹⁴Фалсафа: (Ўқув қўлланма) / Э.Юсуповнинг ум. тахр. ост. – Т.: Шарқ, 1999. 309 б.

falsafiy qarashlarida asosiy urg'u axloq – odob va siyosiy nazariya muammolariga berilgan bo'lib, insooning axloqiy va fuqarolik burch – vazifalari mutanosibliigi ta'limotiga asos soldi.”¹⁵

“Madaniyat” tushunchasi bilan “sivilizatsiya” tushunchasini ko'p hollarda sinonim sifatida yonma-yon ishlatiladi. Bunda sivilizatsiya tushunchasi ostida yaratilgan moddiy va ma'naviy yutuqlar nazarda tutiladi. Lekin sivilizatsiya haqida yuqoridagi fikrga qarama-qarshi bo'lgan qarashlar ham mavjud. Sivilizatsiya va madaniyatni tushunchalarini bir-biriga ilk bor qarama-qarshi qo'ygan olimlar XVIII – XIX asrlarda Germaniyada yashab ijod etishgan.

1919-yilda “Yevropaning so'nishi” asarini chop etgan nemis faylasufi Osvald Shpengler sivilizatsiya jarayonida G'arbni qat'iy halokat kutayotganligini bayon etadi. Shpengler nuqtayi nazari bo'yicha sivilizatsiya bu – rivojlanishning eng oxirgi pog'onasigacha ko'tarila olgan insonlar tomonidan yaratgan “sun'iy olam” yig'indisidir. Sivilizatsiya bu – halokatning boshi va madaniyatning yakunidir. Sivilizatsiya – hayotning izidan o'lim kelganidek, yoshlik ketidan qarilik quvganidek, gullab-yashnash o'z nihoyasi yetganidek madaniyatning ketidan quvib yuradigan hodisa va uni bartaraf etib bo'lmaydi.

Madaniyat bu – insoni ma'naviyati, ichki olami, ijodiy qobiliyati, ilhomi va mehr-muhabbatidir. Sivilizatsiya esa – bu, noijodiyot, tabiiy bo'lmagan quruqlik va sun'iylikdir. Demak, Shpengler uchun sivilizatsiya – bu ijodiyot, ilhomlanish, rivoj va ravnaq belgisi bo'lmish ma'naviy boyish davri o'rniga jamiyatning ma'naviy toshqotishi, ijodining tang holatga kelishi, ma'naviy bo'shliq davri bilan almashuvidir.

Sivilizatsiya – jamiyatning texnik rivojlanishini, progressini bildirsa-da, lekin bu jarayon quruq, sun'iy, barcha narsani hisob – kitob bilan o'lchaydigan jarayondir. Shuning uchun Shpengler, sivilizatsiyani har qanday madaniyat yakuni, xulosasi deb bilgan.

---

¹⁵Фалсафа комусий лугат. (Тузувчи ва масъул мухаррир Қ.Назаров). – Т.: Шарқ, 2004.

“Shpengler Osvald - nemis idealist – faylasufi, hayot falsafasi vakillaridan biri. U konservativ – millatchilik yo‘nalishida publitsistik chiqishlar qilgan, ammo nemis natsistlarining hamkorlik qilish to‘g‘risidagi takliflarini rad etgan. Shpengler o‘z qarashlarida cheksiz kengayishga qaratilgan organik hayot tushunchasidan kelib chiqadi. Madaniyatni u “organizm” sifatida talqin qiladi. Uningcha bu yagona umumiysoniy madaniyat yo‘qligini va bo‘lmaganligini ko‘rsatadi. Shpenglarning ta’kidlashicha, har bir madaniy “organizm” tarixi uning ichki hayotiy siklidan kelib chiqqan holda ming yilcha oldin belgilanadi. Madaniyat halokatga uchrashi jarayonida sivilizatsiyaga aylanadi. Madaniyatdan sivilizatsiyaga o‘tish esa ijodkorlikdan mahsulsizlikka, shakllanishdan qotib qolishga, qahramonona tashabbuslardan mexanik “ishga” o‘tish bo‘ladi. Olim fikricha, sivilizatsiya oqibatida badiiy va adabiy ijodga ehtiyoj qolmaydi.”¹⁶

2. Madaniyat kelib chiqishi jixatidan yaxlit hodisadir. Lekin u hamisha izlanishda, rivojlanishda bo‘ladi. Demak, madaniyat o‘z xususiyatiga ko‘ra o‘zgaruvchandir. Ming yil ichida madaniyat shu darajada o‘zgaradiki, bemalol avval vujudga kelgan madaniyat bilan keyingi vujudga kelgan madaniyat o‘rtasidagi farqni ko‘rish mumkin. Bu davrda yuz bergan o‘zgarishlarga qarab, hattoki, bemalol bir-birlari bilan o‘zaro o‘rin almashgan madaniyat shakllarini ajratsak bo‘ladi. Shu bilan birgalikda, bir vaqtning o‘zida, birgalikda parallel ravishda yashagan turli madaniyat turlari va shakllari ham mavjud bo‘lgan. Er.av. V asrda mavjud bo‘lgan qadimgi Gresiya madaniyati bilan shu davrda sayyoramizning boshqa nuqtasida umuman boshqa yo‘sinda rivojlanayotgan o‘zgacha madaniyatning o‘rtasida farq bo‘lishi tabiiydir.

Umuminsoniy madaniyatning birligini ta’kidlash bilan bir qatorda, turli xil madaniyat turlari ham mavjudligini tan olish mumkin. Jahon madaniyati ham, turli madaniyat turlari ham bir-

---

¹⁶Фалсафа комусий лугат. (Тузувчи ва масъул мухаррир Қ.Назаров). – Т.: Шарк, 2004. 454 б.

birlarini inkor etmaydilar, aksincha, ular bir vaqtning o'zida parallel ravishda yashab kelishgan. Insoniyat rivojining qaysidir davrlarida madaniyatning bir necha turga bo'linishi tabiiy bo'lgan. Bir madaniyatning ikkinchi madaniyatdan diniy, axloqiy qarashlar sistemasi, moddiy va ma'naviy madaniyat shakllari orqali farqlangan. O'tmish orqali davr jahon madaniyati haqida gap ketganda uni turli xil madaniyatlar yigindisi, majmuasi sifatida tasavvur qilish haqiqatga yaqinroq bo'ladi.

Shpengler g'oyalari "Yevropani so'nishi" (1918-yil) asaridan so'ng mutaxassislar orasida mashhur bo'lib ketdi. Danilevskiy g'oyalari ham Shpenglernikiga yaqin bo'lsa-da, bu olimga mashhurlik yulduzi kam kulib boqdi. Sababi Danilevskiy o'z qarashlarini Shpenglarga nisbatan yarim asr avval bayon qilgan bo'lib, bu davrda esa Yevropa aholisining ongi, dunyoqarashi hali bu g'oyalarni qabul qilishga tayyor emas edi.

Shunga qaramay Danilevskiy nazariyasi ham ziyolilar tomonidan e'tiborsiz qolmadi. Olimning "Rossiya va Yevropa" (1871) asari chop etilgandan so'ng ayrim mutafakkirlar ijobiy, ayrimlari esa tanqidiy fikr bildirishdi.

Danilevskiy nazariyasining boshlang'ich tamoyili bu – mustaqil madaniy-tarixiy shakllarni o'rganish davomida ularni biologik organizmga o'xshatish va bu o'xshatish orqali madaniy-tarixiy shakllarning rivojlanganlik darajasini kuzatish bo'lgan. Ya'ni madaniy-tarixiy shakllar tirik organizm kabi hamisha bir-birlari va atrof-muhit bilan o'zaro kurashda bo'ladilar, biologik turlar kabi ular ham oldindan belgilangan kuchga to'lish, qarish va o'lish kabi bosqichlarni bosib o'tadilar. Danilevskiy fikricha tarixning hayot yo'li – bu madaniy-tarixiy shakllarning o'zaro kurashib, bir-birlarini siqib chiqazishdan iborat bo'lgan yo'ldir. Danilevskiy quyidagi madaniy-tarixiy shakllarni yoki boshqacha aytganda, ilk sivilizatsiyalarni ajratib ko'rsatadi: 1. Misr. 2. Xitoy. 3. Vavilon (Bobil). 4. Hind. 5. Eron. 6. Yevropa. 7. Grek. 8. Rim. 9. Arab. 10. German-roman yoki Yevropa deyish ham mumkin. Bu asosiy madaniy-tarixiy yoki ilk sivilizatsiya shakllarga Danilevskiy yana ikkita amerikacha shakllarni ham qo'shadi.

Bular: Meksika va Peru tarixiy-madaniy shakllari yoki ilk sivilizatsiyalari. Oxirgi ikki madaniyatning tugatilishi XVI asrga kelib ro'y bergan va buning asosiy sababi Amerikaga ispan bosqinchilari kirib kelishi bo'lgan.

Shpengler nazariyasi Danilevskiy g'oyalari bilan ko'p jihatdan bir-birlariga mos tushsa-da, lekin Shpengler o'z nazariyasida madaniy-tarixiy shakl tushunchasini ishlatmaydi, aksincha, u sivilizatsiyani rivojlanish natijasida vujudga keladigan bosqich deb, ya'ni uni madaniyat ketidan keladigan hodisa, jarayon deb biladi. Shpengler yoshini yashab bo'lgan yoki rivojlanishda to'xtab, qotib qolgan 8 ta sivilizatsiyalarni ko'rsatib o'tadi. Shpenglarning fikricha, aynan bugungi kunda G'arbiy Yevropa o'zining ma'naviy - madaniy rivoji yo'lidagi ijodiy bosqichini yakunlab, tugallab bormoqda, shuning uchun u XX asrni Yevropa nihoyasining boshlanishi deb izohlaydi.¹⁷

Nazorat uchun savollar

1. Madaniyat va sivilizatsiya tushunchalariga izoh bering?
2. "Yevropaning so'nishi" asarida kim tomonidan G'arbiy qat'iy halokat kutayotganligi bayon etildi?
3. Shpengler nazariyasini izohlang?

8. XX ASRDA MADANIYAT SOTSILOGIYASI VA SOTSILOGIK BILIMLAR

XX asrning ikkinchi yarmida ko'plab tadqiqotchilar zamonaviy, iqtisodiy va texnologik jihatdan eng rivojlangan jamiyatlar yangi sarhadlarga yetib kelganligini alohida ta'kidlab o'tganlar. Klassik "modern" davri - zamonaviylik o'rninga yangi davr keldi, bunda turli tadqiqotchilar uni belgilash uchun turlicha atamalardan foydalanadilar. Deniel Bell "postindustrial jamiyat" haqida gapirgan. Olvin (Alvin) Toffler - "ustunindustrial" jamiyat

---

¹⁷Қаранг: Э. Ахмедова, Р. Габидулин. Культурология. Мировая культура. Т.: Ахад Худ. Узб. 2001.

haqida gapirgan. Ular uchun yangilikning asosiy omili texnologiya va iqtisodiyotdagi o'zgarishlar (jumladan, ishlab chiqarish, sanoat bo'g'ini bilan qiyoslaganda xizmat ko'rsatish bo'g'inining o'sib ketishi) bo'lgan. Z. Bjezinskiy "texnotron" atamasini qo'llagan. Axborot texnologiyalarining ahamiyatini va mazkur texnologiyalarning tarqalishi bilan bog'liq bo'lgan axborot hajmining ortib ketayotganligini alohida ta'kidlovchi "axborot jamiyati" atamasi keng tarqalmoqda. Axborot jamiyatining eng ko'p o'rganilgan konsepsiyasi Manuel Kastels tomonidan taklif qilingan. Va nihoyat, qator tadqiqotchilar (J.F.Liotar, Frederik Djeymson (Djeymison), Zigmunt Bauman va boshqalar) zamonaviylikning o'rniga kelgan "zamonaviylikdan keyingi jamiyat" yoki "postmodern holati" haqida gapira boshladilar. "Postindustrializm", "postmodernizm", "axborot jamiyati" aynan bir davrga mansub bo'ladi: XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asrning boshlariga. Biroq bu atamalar - sinonimlar emas. Aynan shu davrni belgilash uchun yuqorida sanab o'tilgan atamalar bilan bir qatorda "xavf jamiyati (Ulrix Bek)", "yuqori yoki kechki zamonaviylik" (Entoni Giddens) kabi tushunchalar ham qo'llaniladi. Agar ayrim tadqiqotchilar zamonaviylik va zamonaviylikdan keyingi davr o'rtasidagi uzilishni aniq ta'kidlasalar, boshqalari - uzilish faktini inkor qiladilar va "kechki zamonaviylik"ning, shubhasiz, yangi jihatlarini tan olgan holda ikki davrning izchilligini ta'kidlab o'tadilar. Boshqa nuqtayi nazarlar ham mavjud. Yurgen Xabermas, masalan, "modern loyhasining yakunlanmaganligi" haqida gapiradi.

Ushbu tadqiqotchilikdagi "kelishmovchiliklar" o'z-o'zidan yetarli darjada ko'rgazmalidir. U zamonaviy ("kechki zamonaviy" yoki "postzamonaviy) jamiyatlar o'zlarining shaxsiy mohiyatiga nisbatan noaniqlik holatini tasvirlash uchun xizmat qiladi. Noaniqlik esa - birinchi navbatda madaniyat muammosidir.

Sotsiologiya doimo multiparadigmatal fan bo'lgan. XX asr oxirlarida ijtimoiy fanning mazkur o'ziga xos xususiyati yanada aniqroq namoyon bo'la boshladi, chunki ilmiy fan bir qismi bo'lgan madaniyat tabiatining o'zi o'zgarib bora boshladi.

Daniel Bell postindustrial jamiyat madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari haqida

D.Bell postindustrial jamiyating ta'sir kuchi eng yuqori bo'lgan konsepsiyasini ishlab chiqqan. U mazkur jamiyatning quyidagi asosiy jihatlarini ajratib ko'rsatgan:

1. Nazariy bilimning markaziy roli.
2. Bilim tashuvchilari sinfining o'sishi (mutaxassislar va professionallar).
3. Mahsulotlarni ishlab chiqarishdan xizmatlarni ishlab chiqarish tomongan.
4. Mehnat tabiatidagi o'zgarishlar. Agar industrial jamiyatda mehnat - bu "ko'rinishi o'zgargan" tabiat bilan o'zaro munosabat bo'lsa, postindustrial jamiyatda mehnat boshqa odamlar bilan, avvalambor, xizmat ko'rsatishning ustun sohasida boshqa odamlar bilan o'zaro munosabatga aylanadi.
5. Fanning institutsionallashtirilishi, uning "yetuk" holati.
6. Texnologik o'sish, axborot texnologiyalarining alohida ahamiyatga egaligi (mazkur jihat bilan bog'liq ravishda postindustrial jamiyatni shuningdek, "axborot" yoki "texnotron" jamiyat deb ham ataydilar).
7. Tengsizlik tuzilmasining o'zgarishi.

Bell boshqa qator jihatlarni ham ajratib ko'rsatadi, biroq bu yerda bizni asosan postindustrial jamiyat madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari qizqtiradi. Bell postindustrializmga o'tish jarayonida sodir bo'ladigan madaniyat o'zgarishlari ijobiydan ko'ra ko'proq salbiy tabiatga ega bo'ladi deb hisoblaydi.

Shuni ta'kidlash lozimki, Bell madaniyat sohasini texnik-iqtisodiy va siyosiy sohalardan nisbatan uzoqroq soha deb hisoblaydi. Tabiiyki, mazkur sohalar o'zaro bir-biriga bog'liq va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi, biroq ular shaxsiy o'ziga xos tamoyillariga muvofiq ravishda rivojlanadi. Texnik-iqtisodiy soha yaxlit bir tizimni aks ettiradi, chunki ning barcha elementlari o'zaro bir-biri bilan bog'liq va o'zaro aloqador...

Siyosiy tuzum tizim hisoblanmaydi. Bu qoidalarning

konstitutsiyada yoki teokratik davlatlarda - muqadas yozuvlarda yoki an'ana va marosimlarda rasmiylashtirilgan majmuidir...

Madaniy soha – bu qiymatlar sohasidir. Adabiyot va san'atda, diniy va falsafiy ta'limotlarda kodlashtirilgan ma'naviy va axloqiy tushunchalarda o'z ifodasini topgan tasavvurlardir.

Bellning fikricha, ko'plab sotsiolog-klassiklar uchun (ular orasida Bell K.Marks, M.Veber, P.Sorokin va T.Parsonslarni ajratib ko'rsatadi) jamiyatni ijtimoiy tuzilma va madaniyat birligi sifatida qabul qilish xosdir. Biroq Bellning fikriga ko'ra XX asr davomida kapitalistik jamiyatlarda "ijtimoiy tuzilmaning (iqtisodiyot, texnologiya va bandlik tizimining) va madaniyatning (ma'nolarni ramziy ifodalanishi) bo'linib ketishi" holati ortib bormoqda. Ijtimoiy tuzilma formal ratsionallik va samradorlik tamoyiliga asoslanadi, madaniyat ildizlari esa "shaxs rivojlanishini antinomik oqlash"ga borib taqaladi. Madaniyat shaxsning istaklari va talablariga e'tibor qaratar ekan, shaxsning rasmiyatchilik, samaradorlik, kalkulyatsiyalan va hokazolarga bo'ysunishini talab etuvchi tuzilmaga oid tamoyillar bilan qarama-qarshilikka kirishadi. Shaxs jamiyatning tuzilmaga oid o'lchamlarini raqib va begona narsa sifatida qabul qiladi. XIX asrda Bellning fikriga ko'ra, mazkur ajralish mavjud bo'lmagan.

Madaniy qiymatlar va qadriyatlar ijtimoiy tuzilmaning asosini hosil qiluvchi tamoyillarini inkor qilmagan, balki qo'llab-quvvatlagan (ramiylashtirgan). Biroq kapitalizmning moddiy farovonlikka olib keluvchi va iqtisodiy o'sishning asosiy omillaridan biri sifatidagi lazzatlar orqasidan quvishga majbur qiluvchi rivojlanishining o'zi insonni o'zini cheklashni istamaydigan gedonistga aylantirib qo'yadi. Muammo shundan iboratki, iqtisodiyotga nafaqat beparvo iste'molchi emas, balki avvaldagidek intizomlilik, oqilona fikrlaydiganxodimlar talab etiladi.

Madaniyatning "aninomikligi" faqatgina XX asr G'arb madaniyatlarining o'ziga xos xususiyati hisoblanmaydi. U muayyan tarixiy davrlardagi ko'plab madaniyatlarga xos va

“Men”ning “chegaradan chiqishga intilishi” tafayli vujudga keladi”: “men”ni cheksizlikka yetkazish yoki uni butga sig‘inish obyektiga aylantirish”, “abadiylik yoki qudratlilikni tasdiqlash”. Mazkur istaklarning manbalari Bellning fikriga ko‘ra, o‘lim haqiqatini yengib o‘tishga urinishlarni keltirib chiqaruvchi inson tabiatining cheklanganligida yotadi.

Mazkur kayfiyatlar o‘zini qadimgi davrlarda bazmlarida, ilk xristianlik davrida, o‘zini axloqiy qonunlar oldidagi majuriyatlardan erkin deb hisoblagan gnostitsizm da namoyon qilgan. Zamonaviy jamiyatda mazkur psixologik solipsizm burjuaziya jamiyatining impulsiv istaklarni ixtiyoriy ravishda ifodalashga repressiv cheklovlar qo‘yishga bo‘lgan urinishlariga juda g‘ijinib ta‘sir ko‘rsatgan. XIX asrning antinomik impulsi o‘zining madaniy ifodasini romantizm “maqtancholik”, “estetizm” va tabiiy insonni“, va hattoki “men”ni jamiyatga qarama-qarshi qo‘yuvchi boshqa ko‘rinishlari sifatidagi burjuaziyag qarshi oqimlarda topdi... XIX asrda o‘ta shaxsiy va yopiq bo‘lgan narsalar XX asrning modernizmi shu‘lasida ijtimoiy va mafkuraviyga aylandi. Modernizm g‘alabasi bilan zamonaviy madaniyat antiinstitutsional va antinomik madaniyatga aylandi...

Bell bu kabi qarashlarning tasdiqlanishini “tanqidiy g‘oyalar”ning kelib chiqishiga sabab bo‘luvchi intellektuallar sinfining o‘sishi, shuningdek, “o‘z-o‘zini namoyon qilish va o‘z yo‘lini aniqlashni tafakkurning o‘zgarigan shakllarida madaniy qo‘zg‘oloni va cheksiz shaxsiy erkinlikda izlashi” bilan bog‘laydi. Bell XX asrning 60-yillarida barcha g‘arb mamlakatlarini, biroq ayniqsa, AQShda o‘ta faol bo‘lgan madaniyatga qarshi mashhur harakatni nazarda tutadi.

Madaniyatga qarshi harakat davri qaysidir ma‘noda G‘arb jamiyatlarining keskin o‘zgarishiga sabab bo‘ldi. Aynan madaniyatga qarshi harakat shaxsning o‘z-o‘zini namoyon qilishning avvallari faqatgina “ilohiy” zodagonlar va intellektuallar qismiga xos bo‘lgan qadriyatdan, postindustrializm davri madaniyatiga xos bo‘lgan asosiy qadriyatlardan biri bo‘lgan

“ommaviy” qadriyatga aylantirdi. Postindustrializ davrida avvalroq “madaniyat” va “tuzilma” o‘rtasidagi uzilish sifatida namoyon bo‘lgan holat halokatli tabaitga ega, chunki jamiyat tuzilmasi har qanday madaniy asosni yo‘qotadi. Boshqa so‘zlar bilan aytganda, madaniyat o‘zining asosiy ijtimoiy vazifalaridan biri bo‘lgan ijtimoiy tartibni rasmiylashtirish vazifasini yo‘qotadi.

Insonni harakatga keltiruvchi asosiy kuchlardan biri hayot mazmunidan xabar beruvchi va o‘limning ma’nosizligini inkor qilish imkonini beruvchi e’tiqodlar tizimi va ijtimoiy institutlarini yoritishga intilish hisoblanadi. Postindustrial jamiyatlar o‘zini fanga xizmat qilishga baxsh etgan kamchilikdan tashqari transsendental axloqni ta’minlash imkoniyatiga ega emas.

Antinomik kayfiyatlar esa jamiyat bilan bog‘lab turuvchi aloqalarni parchalab yuboradigan va o‘ziga o‘xshashlar guruhiga mansublik hissini yo‘q qilib yuboradigan, yerdagi barcha lazzatlardan keskin voz kechishga olib keladi. Ma’naviy asoslarning mustahkam o‘rnashib ketgan tizimi mazkur jamiyatning madaniy ziddiyati, unga tomon qaratilgan eng kuchli da’vat hisoblanadi.

D.Bell tomonidan ishlab chiqilgan postindustrial jamiyat konsepsiyasi postindustrial davrning nisbatan ertaroq davrga – industrial jamiyatga nisbatan meros qilib olishlik munosabati mavjud ekanligini tan olgan. Postindustrial jamiyatning madaniy o‘ziga xos xususiyatlari, shuningdek, kapitalizm davrida g‘arb madaniyatining rivojlanishi bilan organik bog‘liq. Biroq XX asrning ikkinchi yarmida XIX asr oxirlarida va XX asr boshlarida shakllangan jamiyat turlari (zamonaviylik, modern) va taxminan XX asrning o‘rtalarida paydo bo‘lgan (zamonaviylikdan keyingi, postmodern) jamiyat o‘rtasidagi uzilishni ochib beradigan nazariy yo‘nalish katta ta’sir kuchiga ega bo‘ldi.

Postmodernistik nazariylashtirish doirasida madaniy problematika birinchi o‘ringa iqib qoladi. Chunki zamonaviylik va zamonaviylikdan keyingi davr o‘rtasidagi farqlar aynan madaniyat sohasida namoyon bo‘ladi.

Postmodernizmning qisqacha ta'rifi

Postmodernizm ijtimoiy hayotni madaniyatshunoslik nuqaty nazaridan o'rganishga yo'naltirilgan tadqiqot yo'nalishi sifatida vujudga keldi va u obyektiv ravishda chiqib kelgan madaniyat sohasi o'zining boshqa ijtimoiy sohalar orasidagi nafaqat alohida, balki ustun o'rni haqida e'lon qilganda keng ravishda qo'llanila boshladi.

Madaniyatshunoslikka oid tuzilmalarga bog'lanib qolganligiga qaramasdan postmodernizmni faqatgina u tomonidan yaratilgan deb hisoblash unchalik to'g'ri emas. "Postmodernizm" tushunchasining o'zi madaniyatshunoslikka oid va sotsiologik asarlarda deyarli bir vaqtning o'zidayoq paydo bo'lgan. 1934-yilda, Frederiko de Oniz birinchi marotaba "postmodernismo" atamasini qo'llaganda tarixchilar va sotsiologlar butun zamonaviy davrni post-modern davri sifatida qabul qilishga tayyor bo'lib qoldilar.

Urushdan keyingi yillarda adabiyot va san'atda positmodernistik an'analarni o'rganish... mazkur tushunchaning faylasuflar va sotsiologlar tomonidan keng tarzda qo'llanilishi bilan birga kechgan...

Postmodernizm ijtimoiy fanlarning turli yo'nalishlarining va san'atning turli sohaları vakillarining, inson faoliyatining tor shakllarini ajratib ko'rsatish endi maqsadga muvofiq bo'lmay qolgan sotsiumning kompleksligining ortibketishiga tabiiy munosabati bo'lgan.

Postmodernizmning kelib chiqishining mavjud qarashlaridan biri shundan iborat. Boshqa nuqtai nazarlar ham mavjud. Qarashlarning xilma-xilligi, postmodernizm ijtimoiy-madaniy muhitning o'zgarib ketganligi sababli paydo bo'lgan ko'plab ijtimoiy-madaniy omillarning o'zaro birikishi oqibati bo'lgan va "postmodernizm" atamasini kim va qachon birinchi bo'lib qo'llaganligi u qadar muhim emas.

Postmodernizm – bu avval boshdanoq jamiyatning turli sohaları va "tarmoq tizimlari"ning mustaqilligiga katta ahamiyat

bermaydigan, ijtimoiy-madaniy voqelik haqidagi yangi tasavvurlar bilan bog'liq bo'lgan, gumanitar bilim doirasidagi fanlar orasidagi aniq chegaralarni tan olmaydigan nazariy yondashuvdir. Mazkur yondashuv, jumladan, "madaniy" va "ijtimoiy" o'rtasidagi aniq chegaralarning yuvilib ketishida ham namoyon bo'ladi. Bu kabi yondashuv Bellning yuqorida ta'riflab o'tilgan, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy kabi sohalarining mustaqillik tamoyilini himoya qilgan yondashuviga zid. XX asrning ikkinchi yarmida postmodernizm qator o'ziga xos xsusiyatlarga ega bo'lgan, o'zining dunyoqarashini "klassik zamonaviylik" dunyoqarashiga keskin ravishda qarama-qarshi qo'yadigan o'ziga xos dunyoqarashga aylanib ketdi.

Postmodernizm fikr yo'nalishi sifatida zamonaviylikning ildizlari ma'rifat davriga borib taqaluvchi ratsionalistik dunyoqarashiga qarshi turadi. Postmodernistlar inson xulqiga oqilona izohlar topishdan bosh tortadilar, dunyoni izohlashning qandaydir universal modelini yaratish imkoniyatini inkor qiladilar. Keng ko'lamli, tarixiy jarayonni izohlashga da'vogar bo'lgan ijtimoiy nazariya, va ayniqsa, kelajakni avvaldan ko'ra bilish mumkin emas. Mark yoki Parsonsning nazariyalariga o'xshash bo'lgan ijtimoiy nazariyalarni postmodernizm tarafdorlari, asl dunyoni ta'riflashdan ko'ra ko'proq uni ustun fikrlardan yoki tadqiqotchilarga tegishli bo'lgan fikrlardan kelib chiqqan holda yaratuvchi, "tuzilmashtiruvchi" "buyuk rivoyatlar", "metanarrativlar" (J.Liotar atamasi) sirasiga kiritadilar. XX asr tarixi barcha "buyuk rivoyatlar"ning xatoligini ko'rsatdi. Haqiqatan ham dunyo urushlari, inqiloblar va totalitar rejimlar, mantiqsiz millatlararo va dinlararo nizolar, terror – bularning barchasi u yoki bu miqyosdagi ijtimoiy loyihalarga yoki mazkur loyihalar qansidir "buyuk rivoyatlar" yoki mafkuralarga bog'lanib qolishning halokatli ekanligini ko'rsatadi.

Postmodernistlar obyektiv haqiqat va universal ta'riflovchi modellarni izlashdan bosh tortadilar. Ular relyativizm tarafdorlari sifatida namoyon bo'ladilar. Biroq haqiqiy va mantiqan yakunga yetkazilgan relyativizm postmodernizmning o'zini ham

ma'nosizlantiradi. Ular voqelikning to'liq izohiga talabgor emas, biroq uning xilma-xil, o'zgaruvchan va qo'nimsiz hodisalar bilan shug'ullanadilar.

Postmodernistlar zamonaviy dunyoning ulkan madaniy xilma xilligiga o'z e'tiborlarini qaratadilar. Aynan zamonaviylikdan keyingi davr insonning ramziy yashash muhitini tashkil etuvchi g'oyalar, namunalar va qiymatlar ko'p jihatdan postmodernistlarning voqelikni to'g'ri izohlarini izlashdan bosh tortishlarini izohlab beradi. Ular oldida – voqelikning o'ta ko'p varinatlar mavjud. Ularning qaysi biri “to'g'ri” ekanligini kim aniqlab berishi mumkin? Postmodernistik dunyoqarashning o'ziga xosligi voqelik tabiatining o'zini tushunib olishdan iborat. Voqelik “o'z-o'zidan” mavjud bo'la olmaydi. Uning faqatgina qiymatlar vositasida, ya'ni til vositasida yaratiluvchi ko'p sonli turlari mavjud.

Frenk Uebster postmodernizmning intellektual oqim sifatidagi quyidagi o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsatgan:

- yangi davrga, uning qadriyatlar va urf-odatlariga xos bo'lgan fikrlash namunalarini qabul qilmaslik;

- haqiqatni o'rnatishga nisbatan har qanday tanqidlarni qabul qilmaslik, chunki faqatgina uning turlari mavjud;

- asliga muvofiqlikka (autentiklik) intilishni qabul qilmaslik, chunki barcha narsalar autentik emas;

- ma'noni aniqlashga intilishni qabul qilmaslik, chunki ma'nolar hisobsiz darajada ko'p va bu ma'noni izlashning o'zini noto'g'ri ekanligini ko'rsatadi;

- subyektlar orasidagi farqlarni tasdiqlashning o'zidan qoniqish: ta'riflarda, qadriyatlarda va usullarda;

- lazzatlanishga, refleksiyalanmagan hayot tajribasini orttirishga alohida e'tibor qaratish;

- yuzaki narsalardan, tashqi ko'rinishdan, xilma-xillikdan, o'zgarishlardan, taqlid va uslubiy lashtirishlardan lazzatlanish;

- oddiy odamda ijodiy ibtido va tasavvurlar o'yinining maqjudligini va mazkur holatga asoslangan inson xulqining deterministik nazariyalarini e'tiborga olmaslikni tan olish.

"Zamonaviylikdan keyingi" yoki "postmodern" atamasi sotsiologiyada bir nechta ma'nolarda qo'llaniladi. Birinchidan, "zamonaviylikdan keyingi davr", "zamonaviylikdan keyingi jamiyat" ta'riflanadi va tahlil qilinadi. Ikkinchidan, nazariy yo'nalish va madaniyat hodisasi sifatidagi "postmodernizm" ta'riflanadi. Uchinchidan, o'ziga xos "postmodernistik sotsiologiya" yoki "postmodernistik ijtimoiy nazariya" shakllanadi, uning vazifalari va usullari uni "zamonaviy sotsiologik nazariya" yoki "klassik sotsiologiya" ajratib turadi.

Zamonaviylikdan keyingi davrning madaniy jihatlari

Brayan Tyomer zamonaviylikdan keyingi davr jamiyatini "barcha boshqa narsalardan tashqari ierarxik farqlarni har qanday ravishda aniq qo'llab-quvvatlashning oldini oluvchi, madaniy uslublar aralash, birlashib ketgan va egiluvchan jamiyat" sifatida ta'riflaydi. Postmodern madaniyat - reflektiv va o'yinga oid - hayot usullari va madaniyatlarining mtandartlashtirilishiga qarshi turadi.

Postmodernistik nazariyachilar fikriga ko'ra, oliy madaniyat va quyi madaniyat o'rtasidagi (va o'z navbatida, oqsuyaklar va omma o'rtasidagi) an'anaviy chegaralar parchalana boshladi".

Zigmunt Baumanning ta'kidlashicha, postmodern vaziyatning eng ahamiyatli jihatlari *"institutsionallashtirilgan plyuralizm, xilma xillik, tasodifiylik va ambivalentlik"* hisoblanadi¹¹². Mazkur jihatlar modernga xos bo'lgan *"universallik, bir turlilik, bir ko'rinishlilik va aniqlikka"* intilishlarga diametral ravishda qarama-qarshi bo'lgan. Zamonaviylikdan keyingi vaziyatning boshqa bir muhim jihati - *"refleksivlik"* va *"o'z-o'zini anglash"* hisoblanadi.

Ijtimoiy-madaniy muhitning qo'nimsizligi, o'zgaruvchanligi, ko'p turliligi holatida ijtimoiy arboblarning refleksivligining ahamiyati tobora ortib boradi. Hech narsa berilmagan va to'laqonli ravishda aniqlanmagan, hech narsa shaxsan aniqlik tabiatiga ega emas. Har bir individuum atrofidagi borliqqa, hech bir nuqtayi nazar absolyut deb tan olinishi mumkin

emasligini bilgan holda aniqlik kiritishga majbur bo'ladi.

Postmodern muhit refleksivlikning uzluksiz oqimidir. Ushbu postmodern muhitning tuzilmalashtirilgan va abadiy bo'lmagan shakllari, ularning o'zaro munosabatlari va izchilligi uchun mas'ul bo'lgan ijtimoiylilik, - bu diskursiv faoliyat, ta'riflash va qayta ta'riflash faoliyatidir...

Baumanning ta'kidlashicha, "postmodern "modernning me'yoriy holati"dan og'ishga o'tish emas"... Aksincha, bu o'z-o'zidan ishlab chiqariluvchi, pragmatik jihatdan o'z-o'zini qo'llab-quvvatlovchi va mantiqiy jihatdan o'z-o'zini ta'minlovchi, o'zining shaxsiy ajratib turuvchi xislatlariga ega bo'lgan ijtimoiy vaziyatdir.

Zamonaviylikdan keyingi jamiyatning to'laqonli konsepsiyasini ishlab chiqqan mualliflardan biri marksistik qarashlar yo'nalishida tadqiqotlar olib borgan amerikalik tadqiqotchi Frederik Djeyms (Djeymison) bo'ladi. Biz Djordj Ritser tomonidan taqdim qilingan ta'rifga asoslangan holda uning qarashlarini bayon qilamiz.

Frederik Djeyms postmodernizmni madaniyatning kechki kapitalizm tomonidan vujudga keltirilgan yangi mantig'i sifatida o'rganadi. Djeyms zamonaviylik va zamonaviylikdan keyingi davr o'rtasidagi izchillikni ko'ruvchi va "postmodernizm" atamasi avvalambor madaniyatga tegishli deb hisoblagan mualliflar sirasiga kiradi.

Zamonaviylikdan keyingi davr jamiyati uning nazdida bu kapitalizmning nisbatan erta shakllariga xos bo'lgan, muhim madaniy o'ziga xosliklarga ega bo'lgan kapitalistik jamiyat bo'lgan.

Djeyms zamonaviylikdan keyingi davrning quyidagi jihatlarini ajratib ko'rsatadi (aniqroq aytadigan bo'lsak, ushbu jamiyat madaniyatlarini):

- chuqurlikning mavjud emasligi, dunyoga yuzaki qarash;
- hissiyotlarning kuchsizlanishi;
- tarixiylikning yo'qolishi;
- ishlab chiqaruvchi emas, balki ovozlashtiruvchi

texnologiyalarning ustunligi.

Zamonaviylikdan keyingi davrga xos bo'lgan chuqurlikning mavjud emasligi san'atda yaqqol namoyon bo'ladi.

Zamonaviylikdan keyingi davr san'ati murakkab mavzulardan gochadi, o'z qahramonlarining tabiati va psixologiyasini tahlil qilishga moyil emas. Tashqi hodisalar, sarguzashtlar almashinuvi o'rini chuqur muammolarni ochib berish bosadigan ko'ngilochar syujetlar ustun turadi. Tasviriy san'at asarlari faqatgina nusxa oladi yoki hattoki voqelikni ko'chirib oladi. Ko'plab asarlarning tashqi g'ayrioddiylik va ko'zga tashlanuvchanligi ortida hech qanday ma'no yashirinmagan, aniqrog'i, ularning "ma'nosi" ular ko'rsatayotgan narsaga to'liqligicha sig'ib ketadi.

Hissiyotlarning kuchsizlanishi zamonaviylikdan keyingi davr jamiyatlari uchun xos bo'lgan turmush tarzi - bo'laklarga ajratilgan hayot bilan bog'liq. Bo'laklarga ajratish Djeymsoning fikriga ko'ra, Marks va uning ko'plab izdoshlari tomonidan ta'riflangan begonalashish o'rniga keladi. Begonalashish Marks tomonidan inson va boshqa odamlar, inson va uning shaxsiy mohiyati o'rtasidagi aloqalarning uzilishi sifatida tushunilgan. Kapitalistik jamiyatda inson o'z mehnatining natijalaridan manfaatdor bo'lganligi sababli ishlashga, shakllangan munosabatlar, jumladan, unga tushunarsiz bo'lgan iqtisodiy mantiqqa bo'ysunishga majbur, o'zi yashab qolish uchun doimiy ravishda boshqa odamlar bilan raqobatlashishga majbur. Ushbu omillarning barchasi begonalashish hodisasini keltirib chiqradi. Begonalashishning o'rini bosuvchi fragmentatsiya ijtimoiy muhit va insonning o'zi qismlarga parchalanganda, yaxlitlik xususiyatidan ajralib qolganida, insonning zamonaviylikdan keyingi jamiyatda mavjud bo'lishi mantig'i sababli vujudga keladi. Inson qismlarga ajralar ekan, uning hissiyotlari ham parchalanadi, uning shaxsini to'liq qamrab olmaydi. Chuqur hissiyotlar o'rniga Djeyms "jo'shqinlik" deb atagan doimiy hayajon keladi. U jumladan, ko'ngilochar mashg'ulotlarni izlashda, nimadir yangi narsa bilan band bo'lishda namoyon bo'ladi.

Tarixiylikning yo'qotilishi zamonaviylikdan keyingi davr bisoni o'zining o'tmishini bilishga urinishlardan bosh tortishida namoyon bo'ladi. O'tmish faqatgina u haqidagi cheksiz ravishda tuzohlanuvchi matnlar to'plami sifatida namoyon bo'ladi. Boshqa tomondan, tarixiy syujetlarga berilib ketish, "o'tmishning barcha usullarini tartibsiz ravishda singdirib olish" kuzatiladi. Tarixiy davr haqidagi yaxlit tasavvurlar o'rninga tarixiy mavzularga oid qandaydir "poppuri" mavjud bo'ladi. (Mazkur jihatdan bugungi kunda ommabop bo'lgan "tarixiy detektiv" janrini namuna sifatida ko'rsatsa bo'ladi).

Ishlab chiqaruvchi emas, balki qayta tasvirlovchi texnologiyalarning ustunligi. Mazkur jihatni ajratib ko'rsatarkan, Djeymsen zamonaviy davrdan keyingi jamiyatda turli ko'rinishdagi axborotni tarqatish - televideniya, kompyuterlar bilan bog'liq bo'lgan texnologiyalar katta ahamiyatga ega ekanligini nazarda tutadi. Ushbu texnologiyalar nisbatan ertaki, masalan, avtomobillarni yig'ish konveyeri kabi texnologiyalardan farqli ravishda "ishlab chiqarmaydilar", balki tasvirleydilar. Tasvirlovchi texnologiyalar madaniyatning mavjud bo'lishi uchun yangi sharoitlarni yaratadi, "madaniy mahsulotning" - ko'p hollarda inson anglab olish imkoniga ega bo'lmagan obrazlar, belgilar, ramzlarning cheksiz xilma - xilligiga olib keladi.

Belgilarni qayta ishlab chiqarish, axboro portlashi muammosi zamonaviylikdan keyingi davr bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar uchun markaziy muammo hisoblanadi. Hech bir muallif, garchi axborotning ortib borishi turlicha baholansa-da, mazkur muammonicheklab o'tmaydi. Jan Bodriyar, fransuz tadqiqotchisi, zamonaviylik va zamonaviylikdan keyingi davr o'rtasidagi keskin uzilish g'oyalari tarafdori belgilar hajmining ortib borishiga katta ahamiyat bergan. U zamonaviylikdan keyingi davrda inson belgilarning shunchalik ko'p soniga duch keladi-ki, ular hatto voqelikni ham to'sib qo'yadilar. Bordiyar zamonaviylikdan keyingi davr kontekstida "real" va "noreal"ning farqlari haqida gapirish ma'nosiz - u yo'qolib boradi deb hisoblaydi. Belgilar ular ortida yashiringan qandaydir obyektlarni

emas o'z-o'zini belgilaydi. Bordiyar quyidagicha yozadi:

Biz aslida *hech qanday ma'noni yetkazib bermaydigan* obrazlarni ortiq darajada ishlab chiqaramiz. Bugungi kunda televideniya, rassmochilik, plastik san'at yetkazib beradigan obrazlarning ko'pchiligi, audiovizual obrazlar yoki sintetik obrazlar - ularning barchasi bugungi kunda hech qanday ma'noga ega emas. Shu kabi hech bir ma'noga ega bo'lmagan belgilardan tashkil topgan voqelikni Bordiyar "gipervoqelik" deb nomlaydi. Gipervoqelikning rivojlanishida asosiy o'rinni, albatta, OAVlari egallab turadi. Aynan OAVlari inson uchun "dunyoga oyna" vazifasini bajaradi. Televizor ko'rsatayotgan barcha narsalar real. OAVlari e'tiboriga tushmagan narsalar, xuddi yo'qdek. Biroq ayni vaqtda televizor ko'rsatayotgan narsalar "aslida mavjud narsalar"ni aks ettirmaydi.

Siyosat, ijtimoiy hayot, va hattoki, urush omma uni u yoki bu darajada loqaydlik bilan kuzatib turgan spektaklga aylanadi. "Omma"ning hukmronligi Bordiyarga ko'ra - ijtimoiylikning odamlar orasidagi barqaror aloqalar muhiti sifatida yo'qolib borishi belgisidir va bu zamonaviylikdan keyingi davrning yana bir jihatidir. Qiymat va ma'noning yo'qolishi - bu haqiqatning yo'qolishi demakdir. Zamonaviylikdan keyingi davr - bu haqiqat haqidagi savolning qo'yilishining o'zini ham inkor qiluvchi davrdir. Biroq nafaqat haqiqat tushunchasi yo'qoladi. Eng kekin zamonaviylikdan keyingi davr tarafdorlarining nuqtai nazaridan voqelikning o'zi ham yo'qoladi. Inson faqatgina belgilarga duch keladi.

Zamonaviylikdan keyingi davrning boshqa apologet (maddoh) - Jan-Fransua Liotar, postmodern holatining asosiy xususiyati bilimning o'ziga xos, o'zgarib ketgan holati hisoblanadi, deya ta'kidlaydi. O'zining "Postmodern holati" nomli mashhur kitobida u jamiyatning postindustrial davrga, madaniyatning esa postmodern davriga kirishi bilim maqomining o'zgarishi bilan birga kechadi deb yozgan.

Bilim maqomining o'zgarishi nisbatan avvalgi davrda bilimni legitimlash uchun xizmat qilgan "metanarrativlar"ga bo'lgan

ishonchsizlik, bilimni operatsionallashtirish, pragmatizatsiyalash, texnologizatsiyalash orqali legitimlashning yangi shakllarining paydo bo'lishi bilan bog'liq.

Zamonaviylikdan keyingi davrda bilimni operatsionallashtirish yangi axborot texnologiyalarining tarqalishi bilan bog'liq. Texnologiyalar bilimga qandaydir "texnologik", "mashinaga oid" tabiatni taqdim qilish, bilimni mashinalar vositasida tarqatish mumkin bo'lgan "axborot" tiliga o'tkazish zaruratini taqazo qiladilar. Liotar quyidagicha yozadi:

Texnologik o'zgarishlarning bilimga ta'siri... ko'rinib turganidek, ahamiyatli bo'lishi zarur. Ularga ikkita fundamental vazifa taqdim qilingan va taqdim qilinadi: ma'lumotlarni tadqiq qilish va yetkazib berish. Apparaturani me'yorlashtirgan, o'zgartirgan va tijoratlashtirgan holda bugungi kunga kelib bilimlarni egallash, ularni tasniflash, zarur shakl va ekspluatatsiya qilgan holda o'zgartirib bormoqdalar. Axborot mashinalari sonining ortib borishi bilimlarni tarqatishida, harakat vositalari avval insonning (transport), so'ngra tovush va tasvirlarning o'rni egallagani (media) kabi o'rinni egallaydi va egallashi mumkin deb taxmin qilinishi tabiiy.

Bilim tabiatining bu kabi umumiy ravishda o'zgarishi o'zgarimas bo'lib qola olmaydi. Bilim boshqa kanallar orqali ham kelishi mumkin va faqatgina uning axborotning qandaydir miqdoriga o'tkazilishida operatsional bo'lishi mumkin. Demak, biz, belgilangan bilimda tarjima qilish mumkin bo'lmagan barcha narsalar chiqarib tashlanishini, yangi tadqiqotlarning yo'nalishlari esa ehtimoliy natijalarni mashinalar tiliga o'tkazilishi shartiga bo'ysunishini avvaldan ko'ra olish imkoniyatiga egamiz.

Bilim maqomining o'zgarishidagi boshqa muhim holat - uning bilimga ega bo'lgan subyektga nisbatan "eksteriorizatsiya"sidir. Texnologik, operatsional bilim va uni egallash, jumladan, mumtoz ta'lim g'oyasi nazarda tutganidek ongning rivojlanishi va shaxsning shakllanishi bilan bog'liq emas.

Bilim sotish uchun ishlab chiqarilgan va ishlab chiqariladi, u yangi mahsulotda qiymatga ega bo'lish uchun iste'mol qilingan va

iste'mol qilinadi va har ikki holatda ham u ayriboshlashga tayyor bo'lishi lozim. U shaxsiy maqsad bo'lishdan to'xtaydi.¹¹⁹.

Bilim "mahsulotga", "foydalanish predmetiga", vositaga va hokazolarga aylanadi. Biroq shu bilan birga u mahsulotga va ishlab chiqaruvchi kuchga aylanadi. Davlatlarning qudrati, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy faoliyatning boshqa subyektlarining qudrati kabi ular tomonidan operatsional, texnologik bilim qanchalik samara bilan qo'llanilishiga bog'liq bo'ladi. "Texnologiyalashtirilmagan" va masalan, falsafiy yoki estetik "foйда" olib kelish imkoniyatiga ega bo'lmagan bilim jamiyat, hech bo'lmaganda ko'pchilik tomonidan talab etilmaydigan, dolzarb bo'lmagan bilimga aylanib qolmaydi. Bilim maqomining o'zgartirilishi ta'lim tizimiga ta'sir ko'rsatadi, ilmiy izlanishlar yo'nalishini belgilab beradi, davr talablariga mos keladigan ko'nikmalarga ega bo'lgan muayyan mutaxassislariga bo'lgan talabni shakllantirgan holda mehnat bozoriga ta'sir ko'rsatadi.

Bilim maqomining o'zgartirilishi haqiqat tushunchasini muammolashtiradi. Uebster Liotar konsepsiyasini tahlil qilar ekan, quyidagi xulosani ilgari suradi:

- samaradorlik va mahsulot mezonlarining qo'llanilishi haqiqatni o'zgacha tushunilishiga olib keladi, u foydalilik tushunchasi orqali ifodalanishi zarur. Haqiqat o'zining inkor qilinmaydigan maqomini yo'qotdi... uni jamiyat institutlarining amaliy ehtiyojlari ruhida izohlay boshladilar. Shunday qilib, postmodernizmning belgilab beruvchi jihati vujudga keladi: HAQIQATning o'rnini "ko'plab haqiqatlar" egallaydi va endilikda ushbu ko'plik elementlari orasida barcha tomonidan qabul qilingan hech qanday tanlash usuli mavjud emas. Liotarning ta'kidlashicha, bugundan boshlab haqiqat - tanlov masalasidir, faqatgina mazkur kontekstda haqiqat deb hisoblash qabul qilingan narsa qoladi.

Shunday qilib, zamonaviylikdan keyingi davr madaniyatining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- yangi texnologiyalarning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan axborotga to'liqlik;

- bilim tabiati va maqomining o'zgarishi;
- qarama-qarshilik va ko'p turlilik, aniqlikning mavjud emasligi;
- haqiqat va voqelikning o'zining problematizatsiyasi;
- bilimning, axborotning - har qanday madaniy belgilarni mahsulotga aylantirish tendensiyasi;
- gedonistik, iste'molchilik kayfiyatlarining ortib borishi; hayotning o'yinga, usulblashtirishga aylantirilishi;
- madaniy mohiyatlarning ierarxiya tamoyilini rad qilishi;
- tanlov erkinligi berilgan sifatida va u sababli vujudga kelgan noaniqlik va o'zini tutishning turli tumanligi.

Zamonaviylik davridan keyingi ijtimoiy nazariya

Fan, jumladan, ijtimoiy fan ham - madaniyatning bir qismi hisoblanadi. Madaniy rivojlanish tendensiyasi unga dahl qilmasligi mumkin emas. Postmodernizmning intellektual oqim sifatida tarqalishi, zamonaviylikdan keyingi davrga kirib borishi yangi postmodernistik sotsiologiyani yaratishga urinishlarga olib keldi. Buning tag zamini, zamonaviylikdan keyingi davr yangi tarixiy davr sifatida o'rganilishi va yangi tadqiqotchilik yondashuvi yordamida ta'riflanishi ekanligi haqidagi fikrdir, chunki klassik sotsiologiya boshqa davr - zamonaviylik davri vositasi sifatida vujudga kelgan va yangi sharoitlarda ishlamaydi. Zigmunt Baumanning nuqtai nazari ham shundan iborat.

Postmodern muhitida samarali va izchillik bilan mavjud bo'lish uchun sotsiologiya o'zini... hech qachon yakunlanmaydigan o'z-o'zini anglash jarayonini qayta ta'riflashning ishtirokchisi sifatida qabul qilishi lozim (ehtimol, axborotga ega, nisbatan tizimli, o'yin qoidalarini yaxshiroq anglovchi - biroq baribir ishtirokchi), va u o'zining strategiyalarini aynan shundan kelib chiqqan holda rejalashtirishi lozim. Ehtimol, amalda bu kabi vaziyat sotsiologiya uchun "umumiy e'tiqodlar" baho beruvchining nafsoniyatining o'rini bosuvchi, xurofotlardan xalos qiluvchi yoki haqiqatning

ta'riflovchi qoidalarini aniqlashtiruvchi va muloqotga imkon yaratuvchi vositachi sifatida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, qonun tuzuvchining orzusi ta'riflovchining amaliyoti bilan almashtiriladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, barcha tadqiqotchilar ham mazkur fikrni yoqlamaydilar. Biroq ushbu nuqtayi nazar keng tarqalgan. Postmodernistik ijtimoiy nazariyani postmodernning ko'rinishlaridan bir sifatida ta'riflovchi Djordj Ritser modernistik va postmodernistik ijtimoiy nazariya o'rtasidagi asosiy farqni quyidagicha ta'riflaydi: "Modernistik ijtimoiy nazariya o'zining jamiyatni tahlil qilish va tanqid qilishining universal, tarixga bog'liq bo'lmagan holda, oqilona ravishda asoslashga intilgan... Postmodernistik tafakkur asosni bu kabi izlashni inkor qiladi va relyativizm, irratsionalizm va nigilizmga moyillikni namoyon qiladi. Nitshe va Fuko va ayrim boshqa mutafakkirlarga ergashgan holda postmodernistlar bu kabi asoslarni, ular muayyan guruhlarni ustun holatga qo'yadilar, boshqalarining ahamiyatini esa pasaytiradilar, ayrim guruhlarga hukmronlik taqdim qilinadi, boshqalari esa tobe bo'lib qoladilar, deb hisblagan holda shubha ostiga oldilar"¹²³.

Ayrim postmodernistik nazariyachilarning ijodini biz yuqorida ko'rib chiqdik.

Postmodernizmning sotsiologiyadagi boshqa bir ko'rinishi Djordj Ritserga ko'ra, "ko'p madaniyatli nazariya" va "queer – nazariya"ning paydo bo'lishi bo'ldi (inglizchadan "queer" – g'ayrioddiy, shubhali). Polimadaniy nazariyalar ko'pincha klassik ijtimoiy nazariya tomonidan e'tiborsiz qoldirilgan madaniy ko'p turlilik faktiga asoslangan. Polimadaniy nazariyaning ibtidosi Ritser ijtimoiy-madaniy voqelikni erkaklar emas, balki klassik sotsiologiyani yaratgan ayollar nuqtayi nazaridan o'rganuvchi feministik nazariyalardir deb hisoblaydi. Feministikalar ortidan kamchiliklarning boshqa guruhlari ham ularning ijtimoiy voqelikka bo'lgan qarashlarini e'tiborga olish zarurligi haqida bayon qiladilar. "Queer – nazariyalar" polimadaniy nazariyaning davomi bo'ldi. Ular ijtimoiy turmushning muhim jihati sifatida

jinsiy aloqa, ayniqsa, bir xil jinslar orasidagi aloqalarga alohida e'tibor qaratganlar. Polimadaniy nazariyalar orasida, "queer – nazariyalar" bilan bir qatorda Ritser afrotsentristik nazariyani, maskulinlik nazariyasini, milliy amerika nazariyasini ham ajratib o'tadi. Aslida ular juda ko'p bo'lishi mumkin, chunki o'zining shaxsiy nuqtayi nazariga ega bo'lgan guruhlar soni zamonaviy jamiyatlarda faqat ortib bormoqda. Rossiya sotsiologiyasida polimadaniy nazariya hali aniq namoyon bo'lmagan (feministik yo'nalishdagi tadqiqotlardan tashqari), biroq hech bo'lmaganda Rossiyaning etnik ko'pturliligini e'tiborga oladigan bo'lsak, bu kabi nazariyaning vujudga kelishiga oz fursat qoldi.

Djordj Ritser polimadaniy nazariyalarning quyidagi jihatlarini keltirib o'tadi:

- ular hokimiyat tepasidagilarni qo'llab-quvvatlash tendensiyasiga ega bo'lgan universal nazariyalarni inkor qiladilar, polimadaniy nazariyalar aholining quyi tabaqalarining manfaatlarini aks ettiradilar;

- ular mazmunga ega bo'lish, qandaydir imkoniyatlardan mosuvo bo'lgan ko'plab guruhlar nomidan nazariyalarni taklif qilish uchun vositalarni izlaydilar;

- polimadaniy nazariyachilar xolisdir, ular ko'pincha ijtimoiy dunyoda ijtimoiy tuzilma, madaniyat va individlar uchun istiqbollarni o'zgartirish maqsadida ishlashlari uchun hokimiyatga ega bo'lmaganlar nomidan nazariyalashtiradilar;

- polimadaniy nazariyachilar nafaqat ijtimoiy, balki intellektual dunyoga ham ziyon yetkazishga harakat qiladilar, ular uni ochiq va turli-tuman qilishga intiladilar;

- nazariya va bayon qilishning boshqa turlari o'rtasida ham aniq chegara o'tkazishga urinadilar;

- polimadaniy nazariyaning odatiy eng chekka sarhadlari mavjud, u o'z-o'zini tanqid qilish kabi, boshqa nazariyalarni ham tanqid qilishdan, va eng muhimi ijtimoiy dunyoni tanqid qilishdan iborat;

- polimadaniy nazariyachilar ularning faoliyati ular yashaydigan alohida tarixiy, ijtimoiy va madaniy konteskt bilan

chegaralangan.

Aftidan, polimadaniy nazariya ko'p turlilikka, haqiqat tushunchasining muammolar majmuasiga aylantirilishiga va postmodern madaniyatini ifodalovchi ierarxialarni inkor qilishning ko'rgazmali ko'rinishi hisoblanadi.

Nazorat savollari

1. Daniel Bell postindustrial jamiyat madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini izohlang?

2. Zamonaviylik davridan keyingi ijtimoiy nazariyasini izohlang

3. Postmodernizmning qisqacha ta'riflang?

9. MADANIYAT VA XULQ-ATVOR ME'YORLARI

Qadriyat tushunchasi madaniyatshunoslikning asosiy tushunchalaridandir. Ayrim tadqiqotchilar uni davrning ehtiyojini belgilaydi, ya'ni tarixiy xususiyat kasb etadi deb hisoblasa, boshqa bir tadqiqotchi Rikert aksincha, qadriyat doimiy, universal xususiyatga ega deydi. T. Parsons qadriyati-me'yorni andoza deb aytadi. Mazkur turli xil, hatto qarama-qarshi fikrlardan qadriyatning ma'nosi ko'p qirrali ekanligi anglanadi.

Qadriyat – kishilar hayotida o'ta ahamiyatli hodisadir. Uni madaniyat sohalari ro'yobga chiqargan hodisa sifatida bog'liqlikda anglash mumkin. Shunda xo'jalik, texnik, ijtimoiy, siyosiy, badiiy, ilmiy, axloqiy qadriyatlar ajraladi. Rasmiy nuqtayi nazardan qadriyatni ijobiy va salbiy, o'ziga xos va doimiy, mustaqil va shartli tarzda farqlash mumkin. Moddiy nuqtayi nazardan qadriyat hissiy (ya'ni oddiy his qilish organ) – bu hayotiy, maishiy, texnik, qoniqish qadriyati va ma'naviy – ilmiy, axloqiy, estetik, diniy va boshqalarga bo'linadi. Ayrim qadriyatlar (xo'jalik, texnik, siyosiy) tarixiy xususiyat kasb etib, ya'ni madaniyat, davr o'zgarishi bilan ular hamo'zgarib turishini batafsilroq o'rganish chog'ida aniqlash qiyin emas; boshqa

qadriyatlar esa doimiy, universal xususiyatga ega (axloqiy, badiiy).

Yuqorida ta'kidlanganidek, qadriyat ijtimoiy faoliyatni tartibga solib, individlar, guruhlar va jamiyatning muhim yutuqlariga erishuvini belgilaydi. Ijtimoiy qo'lamdagi mazmun darajasi bo'yicha qadriyat uzviylikga ega. Qadriyaning dastlabki darajasi oddiy orasidan ajralgan aniq narsalar, holatlar, harakatlarning afzallari bilan bog'liq. Ikkinchi darajasi esa, ma'lum individga yaqin bo'lgan ijtimoiy guruhlar qiziqishga mos keluvchi obrazlar harakati yoki faoliyatning tanlanishi bilan bog'liq. Uchinchi daraja – bu eng yuksak umuminsoniy maqsadlardagi tanlanish bo'lib, bunda ezgulik, haqiqat, go'zallik, adolat, tartib, boylikka qarama-qarshi yovuzlik, yolg'on, xunuklik, betartiblik, qashshoqlik mujassamlikda namoyon bo'ladi yoki bu taqdir bilan bog'liq ta yuksak tanlash hisoblanadi (buddizmda nirvan, so'fiylikda fano singari).

Qadriyatlarning ierarxiyaga asoslangan murakkab tizimda individdagi singari turli toifadagi umumning ham o'ziga xosligi asosiy va takroriy, markaziy va chetdagi, ustunlik va holatdagi tarzlarga ajratish mumkin. Qadriyatlar ro'yxati har bir jamiyatning milliy va o'ziga xos sivilizatsiyasi bilan bog'liq holda keskin farqlanadi. hamma davrlarda barcha xalqlarda eng yuksak qadriyatlar ezgulik, hayot, mehnat, sevgi, haqiqat, baxt singari mezonlarda ifodalangan.

Qadriyatlarning muayyan jamiyat yoki sinfga mansub kishilar turmushi va madaniyatining haqiqiy yoki ideal ne'matlari bo'lgan tabiat va jamiyat hodisalarining mohiyatidir. Bu ne'matlarning qadriyatlar deyilishiga sabab kishilar ularni qadrlaydilar, chunki bu qadriyatlar ularning shaxsiy va ijtimoiy turmushini boyitadi.

Qadriyatlar ichida eng asosiysi va umumiysi hayotdir. Hayotdan mahrum bo'lish barcha qadriyatlardan foydalanishni yo'qqa chiqaradi, qolgan qadriyatlar aslida, hayot ne'matlarining mohiyatidir, madaniy qadriyatlardir.

Qadriyatning hayotdagi o'rni va ahamiyati baholash tufayli belgilanadi. Baholash insonlarning ehtiyojlari, mafaatlari,

maqsadlari, qiziqishlaridan kelib chiqadi. Ayrim hollarda ehtiyoj va manfaatlar bir-biriga zid kelishi mumkin. Muayyan ijtimoiy guruh, millat, sinflar uchun oliy qadriyat hisoblangan hodisalar boshqalar uchun qadriyat bo'lmisligi mumkin. Tabiat va jamiyat hodisalarini qadriyat turkumiga kiritish va kiritmaslik kishilarning ehtiyojlari, manfaatlari, orzu-istaklari, maqsadlari bilan belgilanadi.

Qadriyat deyilganda inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan, millat, elat va ijtimoiy guruhlarning manfaatlari va maqsadlariga xizmat qiladigan tabiat va jamiyat hodisalari majmui tushunilmog'i lozim.

Qadriyatlar ijtimoiy xususiyatga ega bo'lib, kishilarning amaliy faoliyati jarayonida shakllanadi va rivojlanadi. Ular mohiyatiga ko'ra turlarga bo'linadi. Avvalo, inson va uning hayoti eng oliy qadriyat hisoblanadi. Inson ehtiyojlarini qondirishda tabiiy qadriyatlar: yer va yer osti boyliklari, boshqa tabiat ne'matlari katta ahamiyat kasb etadi.

Inson mehnati, aqli bilan yaratilgan moddiy boyliklar moddiy qadriyatlar hisoblanadi. Madaniy-ma'naviy qadriyatlarga ilmiy-texnikaviy va intellektual imkoniyatlar yaratgan boyliklar mansub. Shuningdek, jamiyat taraqqiyotida, inson hayotida ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar: erkinlik, tenglik, birodarlik kabilar ham o'rin tutadi. Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar ichida istiqloq tufayli qo'lga kiritilgan barqarorlik, tinchlik, totuvlik alohida ahamiyatga ega.

Qadriyatlar amal qilish doirasiga ko'ra milliy, mintaqaviy va umuminsoniy turlarga bo'linadi. Milliy qadriyatlar murakkab ijtimoiy-ruhiy hodisa bo'lib, u millatning tili, madaniyati, tarixi, urf-odatlarini, an'analarini, jamiki moddiy va ma'naviy boyliklarini, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha tomonlarini qamrab oladi. Mintaqaviy qadriyatlar iqtisodiyoti, madaniyati, tarixi, tili, dini, urf-odat va an'analari mushtarak bo'lgan xalqlar manfaatlariga xizmat qiladigan tabiiy va ijtimoiy hodisalar majmuasini tashkil etadi.

Umuminsoniy qadriyatlar mazmuni jihatidan chuqur va keng bo'lib, umumbashariy ahamiyat kasb etadi. Umuminsoniy qadriyatlar barcha millatlar, elatlar va xalqlarning maqsad intilishiga muvofiq keladi.

Milliy qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlar bilan qancha ko'p uyg'unlashgan bo'lsa, ularning taraqqiy etishiga shu qadar keng imkoniyat ochiladi.

Umuminsoniy qadriyatlar turkumiga insoniyat sivilizatsiyasining taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan umumbashariy muammolar kiradi. Bular: yer yuzida ilm-fanni taraqqiy ettirish, tinchlikni saqlash, qirg'in qurollarini to'xtatish, tabiatni muhofaza qilish va hokazolar⁹.

Madaniy meros - bu o'tmishda qolgan qadriyatlar, g'oyalar, tajriba, bilimlar ularni o'zlashtirish yo'llari, ya'ni kishilarning ijodiy faoliyat usullari va uni tashkil qilish hamda uning natijalaridir. O'zlashtirish yoki aniqrog'i madaniy meros jarayoni o'ta muhim bo'lib, madaniyatning xarakterdagi asosiy qonunlaridan biri hisoblanadi. Bu jarayon insoniyatning o'tmishi, buguni va kelajagini bir butun holda birlashtirib, odatiy tarzda tayyor yutuqlarga aylanadi. Bor narsani izlash, ma'lum narsani ochish, qilingan kashfiyotni kashf qilish kerak bo'lmaganidek, o'tmish ajdodlar qilgan ishni takrorlash shart emas. Erishilgan yutuqlardan kelib chiqib, jamiyat o'z maqsadlarini amalga oshirishning qisqa yo'llarini tanlaydi. Bundan tashqari ma'naviy meros kishilarning saviyasini behad kengaytiradi, ular hayotini aqliy va xissiy jihatdan boyitadi, bilimning tuganmas manbai bo'lib xizmat qiladi.

Madaniyat qadriyatlar ierarxiyasini taqazo qiladi. Biroq shu bilan birga u yoki bu qadriyatlarining ustunligi ko'p hollarda hukmronlikning mavjud tuzilmasini aks ettiradi. Ko'pchilik tomonidan qabul qilingan ustun madaniyat qarashlari, qadriyatlari va me'yorlarining mavjudligi, biroq jamiyatning barcha a'zolari ustun qadriyatlarni yoqlaydilar degani emas. Ijtimoiy tartib, asosan, hukmronlik iqtisodiy va siyosiy kabi ramziy, madaniy

hukmronlik bilan belgilab beriladigan majburiy rozilikka tayanadi.

Jamiyatning turli guruhlari va qatlamlari "voqelikning" turli versiyalariga ega bo'lishi mumkin. Biroq barcha versiyalar ham teng huquqqa ega emas. U yoki bu versiyaning ustunligi yuqorida aytib o'tganimizdek, guruhning maqomi bilan belgilanadi. Biroq agar guruh o'z huquqi uchun kurashni boshlasa, vaziyat o'zgarishi mumkin. Shu holat bilan bog'liq ravishda K.Manxeymning "Ideologiya va utopiya" asarida keltirilgan fikrlarini eslash mumkin.

Agar bugungi kun voqeliklariga murojaat qiladigan bo'lsak, turli ko'rinishdagi huquqlarni tan olish uchun kurashni yodga olish mumkin. Feministik harakat ham, seksual ozchilik vakillari ham, yangi diniy harakatlar tarafdorlari ham, milliy ozchiliklar ham o'z huquqlarini himoya qilgan holda ular o'zining eng arziqli vaziyatini egallab turuvchi qovelik versiyasini tan olish uchun kurashadilar. Biroq shu bilan birga ushbu kurashayotganlarning har birining ichida ichki ierarxiya, qadriyatga oid manfaatlar, o'z "nufuzi"ga va o'z "tartib"lariga ega, ularning qarashlarini "ko'pchilik" "me'yordan og'ish" deb hisoblaydilar.

Turli madaniyatlarning tashuvchilari doimiy aloqada bo'luvchi zamonaviy dunyoda voqelikni turlicha ta'riflanishi sababli vujudga keluvchi nizolar ko'p uchraydi. Yaqin kunlardagi va yetarli darajadagi to'g'ri misol sifatida - Daniya gazetasida Muhammad(s.a.v) payg'ambarimizga chizilgan karikaturaning chop etilishi bilan bog'liq bo'lgan janjalni keltirish mumkin. G'arb sekulyar madaniyati doirasida oddiy holat hisoblangan madaniyat harakati islom tarafdorlari tomonidan jiddiy haqorat sifatida qabul qilindi va "xafa qilingan"lar tomonidan tajovuzkor hujumlariga sabab bo'ldi. Biroq Yevropa tomoni ham o'zini xafa bo'lgan deb hisoblash uchun to'liq asosga ega bo'lgan, chunki zamonaviy yevropa madaniyati uchun vijdon erkinligi va badiiy ijod erkinligi - bular ham islom tarafdorlari uchun ularning diniy e'tiqodlari va an'analari qanday qadrlil bo'lsa, shunday qadrlidir. Bu holatda biz siyosi oqibatlarga sabab bo'lgan madaniy nizoga

duch kelamiz. Bunda har ikki tomon ham xaq bo'lgan - biroq faqatgina voqelik haqidagi shaxsiy tasavvurlari kontekstidagina haq bo'lgan.

Yaqin o'tmishda voqelikning ustun turlarining global o'zgarishlariga guvohlarni topish mumkin (agar U.Tomasning atamasini yodga oladigan bo'lsak, "vaziyatning global ta'riflari") - g'arb madaniyatlarining sekulyarizatsiyasidan boshlab, turli siyosiy mafkuralar tamoyillarini hayotga tadbiiq qilishga qadar. Ushbu madaniy inqiloblar o'z ortidan chuqur ijtimoiy o'zgarishlarni odlib keldi. Biroq "qadriyatlarining" har qanday chuqur qayta baholanishi o'z navbatida qandaydir yashirin ijtimoiy siljishlar, ijtimoiy kuchlarning joyining o'zgartirilishi, tarixiy sharoitlarning o'zgartirilishi bilan bog'liq.

10. MAROSIMLAR, RAMZLAR, AFSONALAR

Marosimlar. O'zbek xalqining bayram marosimlari ham ko'p. Ularda O'zbekistonda yashovchi butun aholi ishtirok etadi. Xususan, umumxalq bayramlarining eng azizi Mustaqillik bayramidir. 1991-yil 31-avgust kuni O'zbekiston mustaqil davlat deb e'lon qilindi. 1-sentabr Mustaqillik kuni deb belgilandi. 1991-yil 1-sentabrdan boshlab har yili butun O'zbekiston mustaqil yurt sifatida o'zining ozodlikka erishganini nishonlab kelmoqda. Mamlakatning poytaxti Toshkentda, Qoraqalpog'iston poytaxti Nukusda, hamma viloyadar markazlarida, tumanlar markazlarida katta tantanalar uyushtirildi.

O'zbek xalqining eng qadimgi bayramlaridan bin Navro'z hisoblanadi. Navro'z - yangi kun ma'nosini ifodalaydi. Abu Rayhon Beruniy o'zining "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida Navro'z bayrami Jamshidning taxtga o'tirgan kunidan boshlab nishonlangani haqida ma'lumot beradi. Bahorgi kun va tunning teng kelish kunini 3-4 ming yil oldin kashf qilish, 21-martni yangi yil bayrami sifatida tantanali nishonlashning o'zi yurtimizda ilm taraqqiyoti qanchalar rivojlangani haqida ma'lumot beradi. Quyoshning hamal burjiga

kirishini aniq belgilash astronomiya fani kashfiyoti hisoblanadi. Firdavsiyning “Shohnoma”, Umar Xayyomning “Navro‘znoma”, Alisher Navoiyning “Tarixi muluki Ajam” asarlarida bayramni o‘tkazish tarixi, odatlari haqida tafsilotlar bor. Masalan, Umar Xayyom Navro‘z kuni bosh kohin podshoh oldiga may tola oltin jom, uzuk, dirham, dinor, arpa niholi, qilich, o‘q-yoy, dovot va qalamdan iborat sovg‘a olib kelishini va tabriklar izhor qilishini yozadi¹⁸.

Afsona fors tilidan olingan bo‘lib, ma‘no mohiyatida ikki tushuncha yetakchilik qiladi: 1 - biror voqeani, lavhani hikoya qilish; 2 - bu hikoya uydirma, to‘qimalardan iborat homishi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida so‘zning bir necha ma‘nolari ko‘rsatilgan: “afsona bo‘lmoq”, “afsona to‘qimoq”, “afsonaviy” va boshqalar. Lekin asosiy ma‘no tafakkur fantaziyasi bilan bog‘liq bo‘lib, aql bovar qilmaydigan uydirma voqealarni hikoya qilish va shu bilan shuhratga ega bo‘lish tushunchasi yetakchilik qiladi. Afsona diffuzion jarayonda mif tarkibida paydo bo‘lgan, keyinchalik alohida janr sifatida ajralib chiqqan xalq og‘zaki ijodidagi birinchi mustaqil epik tur namunasi hisoblanadi.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida avvalgi sahifalarimizda esga olingan “caw” so‘ziga murojaat qilamiz:

caw - otalar so‘zi. Chunonchi cawda mundag¹ Kelir -otalar so‘zida shungdog¹ keladi.caw - qissa. Qadimgi voqealardan xabar berish.caw - hikoya. Biror voqeani aytib berish.caw - risola, xat, kichik kitobcha. caw - so‘z, nutq.

Bu janrga mansub asarlar fikriy, g‘oyaviy ozuqani miflardan olgani uchun hayotning, insonning, osmon jismlarining paydo bo‘lishi haqida ham hikoya qilish an‘anasini saqlab qolgan. Ehtimol, shuning uchun ham afsonalarda diray voqea-hodisalar tavsifi ko‘proq uchraydi. Xalq og‘zaki ijodining xos xususiyatlarida qayd etilgan shartlilik belgisi afsonalarga ham xosdir. Afsona aytuvchi shaxs o‘z hikoyasi qaysi mavzu va qaysi yo‘nalishda bo‘lishidan qat’i nazar aks ettirilayotgan lavhaga

¹⁸ Umar Хайём. Наврузнома. Таржиҳон Урфон Отажон. - Т.: Мехнат, 1990.

tinglovchining to'liq ishonishini xohlagan. Aytilayotgan xabardagi ayrim aniq ma'lumotlar esa muhokama qilish ortiqcha ekanini tasdiqlagan.

Afsonalar og'zaki ijodimizdagi eng ommaviy janrlardan biridir. Ifodadagi soddalik, voqealar sonining cheklanganligi, an'anaviy qism (boshlama)ning, yakuniy qismning mavjud emasligi, aytuvchidan maxsus tayyorgarlik va mahoratning talab etilmasligi bu janrdagi asarlar ijrosini osonlashtiradi. Hikoya qilish jarayonida alohida estetik ehtirosni inkor etadi. Shuning uchun afsonalami istagan har bir millat vakili aytishi mumkin.

Afsonalar mazmunidagi eng qadimgi uydirma hodisalar, muayyan hudud nomini izohlovchi toponimik ma'lumotlar beriladi. "Kuygan yor", "Ellik paysa", "Tuya cho'kdi", "Oshoba", "Qonqus" kabi namunalar ana shunday mavzulami o'zida aks ettiradi. Folklor ekspeditsiyasi davomida deyarli har bir qishloq, buloq, tepalik, suv manbalari haqida hayratomuz afsonalami yozib olish imkoniyatiga ega bo'lganmiz. Ertaklardan farqli o'laroq ularda syujet tizimining barqarorligi kuzatilmaydi. Ularning mavzu yo'nalishini uchga bo'lib tahlil qilish mumkin:

1. Sof mifologik afsonalar.

2. Tarixiy voqea-hodisalami izohlovchi afsonalar.

3. Mahalliy hududlardagi geografik nomlar bilan bogiiq afsonalar.

Hazrati Xizr, Er Xubbi, Odam Ato, Ilyos nomlari bilan bog'liq afsonalarda insonlarning hayotiga homiylik qilish, o'mi kelganda, yo'l ko'rsatish, mushkulni oson qilish g'oyasi ilgari suriladi. Xizr har bir odamning hayoti davomida bir necha marta uchraydi degan aqida xalqimizda saqlangan. Folklorshunos olimlar M. Jo'rayev va Sh. Shomusarov "O'zbek mifologiyasi va arab folklori" kitobida shunday afsonani misol keltirishadi:

"Xo'jayi Xizr har kuni peshin namozini Buxorodagi Mag'oki Attori masjidida o'qir ekan"

Afsonalarda xalqning har bir ishni, yaxshilik va ezgulikni sidqidildan, tamasiz qilish kerak, degan o'ta muhim g'oya singdirilgan bo'ladi. Agar e'tibor bergan bo'lsangiz, murid

birinchi navbatda, namoz o'qishini bir necha marta pisanda qildi. Ikkinchidan, u atayin Buxorodagi Mag'oki Attori masjidida namoz o'qiydi. Chunki u Hazrat Xizring aynan shu yerda namoz o'qiganini eshitgan o'z-o'zidan muridning namozni ham bejiz o'qimasligi, masjidni ham sababsiz tanlamagani ma'lum bo'lib qolmoqda. Shuning uchun ham taqdir uni g'aflatda qoldirdi. Qirq kun Mag'oki Attori masjidida kanda qilmay namoz o'qigan odamga Xizr uchraydi degan aqida haq bo'lib chiqdi. Lekin muridning toatida tama yashiringani bois u Xizrni uchratganini o'zi bilmay g'aflatda qoldi. Aslini olganda, afsonaning bosh g'oyasi - murid o'qigan hamma namozlar ham bekor bo'lib chiqqani ayonlashadi. Ya'ni toatni, xususan, birovga qilinadigan yaxshilikni beg'araz amalga oshirgandagina odam savobga ega bo'ladi deb ta'kidlangan.

Afsonalar badiiy ijodning dastlabki namunasi sifatida odam qalbida ishonch tuyg'usini hosil qilishga, har bir insonning o'z qobiliyati, harakati natijasida baxtini topishi mumkinligiga umid paydo bo'lishiga xizmat qilgan. Masalan, qadimdan taqdir tushunchasi odamlarning ongida mavjud bo'lgan. Har bir ko'ngilsiz mushkulotni odam taqdir deb qabul qilgan. Ammo shunday afsonalar borki, ularda inson taqdiri uning o'z qo'lida ekani ta'kidlanadi. Ya'ni inson xatti-harakati, niyati, ayniqsa, keskin qarori bilan qismatida o'zgarish yasashi mumkinligi uqtiriladi

Rivoyatlar. Bu so'z arab tilidan olingan bo'lib hikoya, qissa ma'nolarini ifodalaydi. Rivoyatlar afsonalardan hayotga yaqinligi bilan farq qiladi. Agar afsonalarda ro'y berishi mumkin bo'lmagan hodisalar hikoya qilinsa rivoyatlardagi voqealar, ko'pincha, tarixiy shaxslar, taniqli allomalar, davlat arboblarning hayotlaridagi muayyan lavhalar yuzasidan xabar beradi. Ba'zan bir voqeani eshitganimizda, uning aynan ro'y berishiga to'liq ishonamiz, ba'zan alohida fantastik tasvirdan xoli bo'lsa ham hikoyaga ishonmasligimiz mumkin. Shuning uchun afsona va rivoyat o'rtasida keskin farqni belgilash qiyin kechadi. Har holda ko'p yillik tajribadan kelib chiqib aytish mumkinki, ishonilgan

voqeani rivoyat, ishonish mumkin bo'lmaganini afsona deb qabul qilish maqsadga muvofiqdir. Chunki mazmun, syujet tizimi jihatdan afsona va rivoyatlarning farqi bo'lmaydi. Faqat rivoyatlar tarixiy dalil, isbot ildiziga ega hisoblanadilar. Chunki rivoyatlardagi voqealar, ko'pincha, uning ishtirokchisi, guvohi tomonidan yozib qoldiriladi yoki og'izdan og'izga o'tmishda ro'y bergan hayratomuz lavha sifatida o'tib yashaydi, ajdoddan avlodga madaniy meros tarzida saqlanadi.

Rivoyatlar o'zida aks ettirgan voqea bayoniga ko'ra afsonalar kabi epik jinsga mansubdir. Ular hajm jihatdan qisqa bo'ladi. Matn hajmi qisqa, ifodalangan voqea lavhalari son jihatdan chegaralangan. Badiiy tasvirga ortiqcha urg'u berilmaydi, chunki ularda voqea bayoni ustuvor hisoblanadi. Mazmun yo'nalishiga ko'ra tarixiy voqealar, ularda ishtirok etgan shaxslar jasorati yoki xiyonati asosida yoki yurtimiz viloyatlaridagi o'rin-joylarning nomlanishini izohlash maqsadida yaratilgan rivoyatlarga bo'linadi. Tarixiy rivoyatlarda To'maris, Shiroq, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Amir Temur kabi yurti ozodligi va mustaqilligi uchun jonini qurbon qilgan el farzandlari shahidligi, shu bilan birga o'zining o'tkinchi hirsiy nafi yo'lida vataniga xiyonat qilgan Dalvarzin, Guldursunga o'xshagan xiyonatkor shaxslar kirdikorlari hikoya qilinadi. Mard, jasurlarning ishlari ham, xoinlarning xiyonati ham unutilmaydi.

11. MADANIYAT VA KUNDALIK HAYOT

Kundalik xayotda "madaniyat" atamasini qo'llar ekanmiz, ongning oliy mahsullari bo'lgan san'at, adabiyot, musiqa, rassomlik kabilarni nazarda tutamiz. Madaniyatning bu qirralari sotsiologiya fani yuzasidan ham chuqur o'rganiladi. Sotsiologiyada madaniyat tushunchasi ijodiy faoliyating biz yuqorida sanab o'tgan turlarinigina emas, yana boshqa ko'p hodisalarni ham qamrab oladi. U o'z ichiga kiyinish xususiyatlari, oilaviy xayot va nikoh marosimlari, mehnat faoliyati va diniy rusumlar, bo'sh vaqtni qanday o'tkazish

kabilarni ham qamrab oladi. Xo'sh, madaniyat sotsiologiyasi o'zi nimani o'rganadi?

Albatta, yuqorida ko'rib chiqilga vaziyatni "anglash" faoliyatiga va Tomas teoremasiga yanada to'g'riroq xulosa berishi uchun uni qaytadan ko'rib chiqish va lozim bo'lsa, qo'shimchalar kiritish kerak bo'ladi. Inson tomonidan avvaldan angalangan har qanday vaziyat, shu vaziyatning asl ko'rinishini butunlay o'zgartirishga qodir emas. (Biz yuqorida nazariy faoliyat hisoblangan "anglash"ni jarayonini amaliy xisoblangan "faoliyat" jarayoniga tenglashtirgan edik. Lekin, shuni unutmashlik kerakki, xech qanday "anglash" jarayoni vaziyatning asl mohiyatini va ko'rinishini o'zgartirishga qodir emas). Ya'ni unga ko'ra, inson bir vaziyatni anglashga urinar ekan shu vaziyatning asl mohiyatidan kelib chiqib, unga har safar o'zgacharoq baho beradi va uni anglaydi, lekin aslo, bu vaziyatning o'zini tag-tugi bilan butunlay o'zgartirib yubora olmaydi. Inson hech qachon vaziyatning asl holatini o'zgartirgan holda unga umuman yangicha maqom berib, uni boshqacha tarzda anglamaydi. To'g'ri, inson anglash jarayonida vaziyatning ayrim jihatlarini o'zgartirib anglashi mumkin, lekin bu uning vaziyatning o'zini tubdan o'zgartirib baholaydi, oqni qora rangda anglaydi, degani emas. Inson anglash jarayonida vaziyatga "xaqiqat" bosqichidan kelib chiqib baho beradi. U xaqiqatdan butunlay uzoqlashib keta olmaydi va bu bilan vaziyatning o'zining asl holatini o'zgartirib yubora olmaydi.

Sotsiologiya bilan qiziqib kelayotgan va E. Gusserl g'oyalarining davomchisi bo'lgan zamonamiz olimlardan biri Shyus o'zining sotsiologik qarashlarini bayon etar ekan uni quyidagicha ta'riflaydi: "Dunyoviylik ya'ni, *"tiriklik, xayotlilik"* olamiga murojaat qilish – bu ijtimoiy olamga murojaat qilish, uning ichga Yashash uchun kirib borishdan o'zga narsa emas".¹⁹ Ilmiy tilda aytadigan bo'lsak, barcha empirik fanlarning premeti sifatida olam va odam, ularning o'zaro aloqasi va hodisalari keladi, lekin ushbu fanlarning o'zlari ham aynan shu

---

¹⁹Schütz A. Collected Papers. Hague: Nijhof. 1962. Vol. 1. 79 6.

olamning bir bo'lagi hisoblanadilar. Biz ongli mavjudot sifatida jamiyat va madaniyat ichida o'zimiz kabilar bilan birgalikda yashar ekanmiz istasak-istamasak shu jamiyat va madaniyatning bizga ko'rsatadigan ta'siriga bog'liqmiz. O'z navatida, biz o'zimiz ham istasak-istamamsak, shu jamiyat va madaniyatga ta'sir ko'rsatamiz. Jamiyat a'zolari mavjud ekan, ular ijtimoiy xarakterda bo'lishadi. Ularning ijtimoiy harakatlari esa boshqa insonlarning ijtimoiy xarakterlariga va faoliyatlariga asoslanadi. Ayan shu qoida asosida kishilar o'rtasida o'zaro aloqalar mavjud bo'ladi, aynan shu qoida asosida jamiyatda ijtimoiy xatti-harakatlar mavjud bo'ladi va aynan shu qoida asosida insonlar o'rtasida yangi munosabatlar qurilib ular ijtimoiylashganlig xususiyatini oladi. Jamiyatning ijtimoiylik xususiyati shundan kelib chiqadi. Biz shu bilan ijtimoiylashgan mavjudotimiz, biz shu bilan tirikmiz!

Shyusning, Gusserl g'oyalariga^{*} asoslanib sotsiologiya faniga kiritgan "tiriklik va xayotlilik olami" haqidagi qarashlari ko'pgina olimlarning e'tiborini o'ziga tortdi. Natijada, vaqt o'tishi bilan sotsiologiya fanida yaratilgan yangi konsepsiyalarda Shyus qarashlari ya'ni, "tiriklik olami": inson xayotiy faoliyatining olami sifatida – qat'iy bo'lgan va kishilar ijtimoiy xulqiga o'z tasirini ko'rsatayotgan ijtimoiy qonun-qoidalar "tizim"iga qarshi qo'yila boshlandi. Ilm-fan taraqqiy etib, kishilik jamiyati murakkablashib borayotgan davrda sotsiologiya faniga xali xam ob'ektivizm sotsiolgiyasi asosida ya'ni, qat'iy ijtimoiy-tizimiy yondashuv (asosan tabiiy fanlarga tegishli bo'lgan) asosida ish ko'rish jamiyatning asl mohiyatini to'liq ochib bera olmaydi. Sotsiolgiyani faqat tabiiy fanlar qonuniyati asosida o'rganish natijasida bugungi kunga kelib bu fan "hayotiylikni, tirik bo'lishlik"ni sog'inishni boshladi.

"Oldinga yetaklovchi (reprezentativ) madaniyat"ni va u bilan jamiyatning o'zaro bog'liqligini, sotsiologiyaning asosiy rivojlanish bosqichlarini madaniy-tahliliy jihatdan tahlil qilib

---

^{*} Shyuts davom ettirgan "tirikli, hayotlilik olami" haqidagi g'oyani birinchi bo'lib Gusserl aytgan.

ko'rib chiqadigan bo'lsak, "Oldinga yetaklovchi madaniyat"ning asosiy xususiyatlari bo'lmish – tasavvur, g'oya, dunyoqarash, yondashuv kabilar kishilar tomonidan aktiv yoki passiv qabul qilinganligiga qarab *faoliyatli* hisoblanadilar. Boshqacha aytganda, "oldinga yetaklovchi (reprezentativ) madaniyat"ning bu xususiyatlari birgalikda xayotimizning *vaziyatini aniqlab* beradi. Agar keltirilgan fikrlar va dalillar haqqoniy bo'lsa, unda, sotsiologiya fanining madaniy-tahliliy analiz jihati an'anaviy hisoblangan obyektivizm sotsiologiyasiga nisbatan ancha kenroq va chuqurroq ekanligi ma'lum bo'ladi. Chunki u, ijtimoiy jarayon va hodisalarni kelib chiqishini nafaqat obyektivlik asosida, balki ularning kelib chiqish holatlarini, vaziyatlarini va ularning kelib chiqishiga turtki bo'lgan sabablarni ularning ichidan, ildizidan turib o'rganishni xam o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan.

12.MADANIYATDA IDENTIKLIK VA MENTALITET MASALALARI

"Sotsiomadaniy identifikatsiya - bu shaxsning mavjud sotsiumda turli madaniy xususiyatlarni o'zida jamlaganligi va shuning asnosida undagi sotsial birliklarga tegishli ekanligini anglash, his etishdir".

Kichik sotsial guruhlar, sinflar, hududiy birliklar, etnik va milliy guruhlar, xalqlar, sotsial harakatlar, davlatning o'zi ham va global sharoitda butun bir insoniyat ham kiradi. Bunda inson – sotsial munosabatlar tizimidagi madaniy subyekt, ya'ni agent (tashuvchi) sifatida o'zini idrok etadi, his etadi va baholaydi.Sotsiumda inson bir paytning o'zida o'zini bir necha sotsiomadaniy birlik va guruhlar bilan identifikatsiyalashi mumkin.

Sotsiomadaniy identifikatsiyaning individual jihatlari ozmi-ko'pmi chegaralangan tizimga ega bo'lib, uning o'ziga xos xususiyatlarini ierarxik tartibga solinganligi bilan ham izohlash mumkin.

Bunda shaxs o'zini ayrim guruh va birliklarga ma'lum ma'noda yaqinlik nuqtayi nazaridan "tegishli" deb hisoblaydi.

Jamiyatda yetakchi va ustun hisoblangan sotsiomadaniy identifikatsiya odatda, nafaqat shaxsni, balki avlodlarni ham o'zini har tomonlama ijobiy baholashi yoki sotsial muhitga muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi bilan bog'liq sotsiomadaniy nominatsiyalarni aks ettiradi.

U yoki bu identifikatsiyaning ijtimoiy strukturadagi o'rni sotsiomadaniy kontekstning o'zgarishi ta'sirida almashishi mumkin.

Masalan, har bir davrning boshqaruv apparatidagi o'zgarishlar yangi shaxslararo yoki avlodlararo identifikatsiyani paydo qilishi mumkin.

Jumladan, XX asrning 30-60-yillaridagi insonlar uchun non mukofot rolini bajarishi muqarrar edi.

Ammo bugungi kun avlodiga nonning qadrini android tizimidagi texnik vositalar (kompyuter, telefon, turli maishiy texnika buyumlari) qiymati bilan solishtirish mutlaqo tushunarsiz holat hisoblanadi.

Milliy, etnik, fuqarolik, kasbiy, hududiy, diniy-konfessional, gender va boshqa turlarga bo'linib, u o'z qamroidagi insonlarni iqtisodiy, siyosiy, maishiy, ma'naviy, madaniy, mental jihatdan hayot tarzida ma'lum stereotiplar hosil qilishi, fikrlash, hulq-atvor natijasida sotsial guruh yoki qatlamlarni yaratishi bilan karakterlidir

Lotincha (identus – aynanlik, mansublik, o'xshashlik) - shaxs tomonidan o'zining qaysi sotsial guruhga mansubligi hamda shu sotsial guruh doirasida ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, maishiy, ahloqiy stereotiplarga amal qilinishi

Identiklik insonda "MEN kimman", "MENING boshqalardan farqim nima" degan savollar asosida vujudga keladi va bunda inson o'z-o'zini anglash jarayonidagi murakkab yo'lni bosib o'tadi

Identiklik – ko'p tarmoqli, bir vaqtning o'zida "konglomerat" (obyekt, predmet, mohiyatning bir vaqtni o'zida jipslik hosil

qiluvchi turli jins va jihatlardan iborat birlashmasi) xarakter kasb etib, murakkab tashkiliy tuzilmaga ega bo'lgan sotsiomadaniy va psixologik funksiyalarni bajaradi.

Arxitektura – konglomerat identiklik hisoblanadi.

Fuqarolik identikligidagi mazmuniy o'zgarishlarni; shaxsning kundalik yaqin sotsial doira (oila, yaqinlar, o'z tengdoshlari, ish-xizmatdagi do'stlar) bilan identiklik rolining kuchayganini, fuqarolarning madaniy kompetentligining shakllanishidagi etnomilliy jihatning o'sganini, etnik identiklikdagi shaxs rolining kuchayganini (masalan, "men o'zbekman, chunki o'zimni shunday his etaman"); identiklikdagi milliy-davlatchilik doirasining torayishini ("sovet" o'rmini "o'zbekistonlik" bilan almashinishi), jamiyat tomonidan ma'qullanadigan norasmiy va ta'minlangan hayot (turmush) qadriyatlarining oshganligini, davr bilan bog'liq yirik sotsial birliklar bilan bir damlikning bo'shashishini qo'yish mumkin.

Mentalitet – (lot. "mens" aql, idrok) jamiyat, millat, jamoa yoki alohida shaxsning tarixiy tarkib topgan tafakkur darajasi, ma'naviy salohiyati, hayot qonunlarini tahlil etish kuchi, qobiliyati.

- **U.Shekspir.** "Bu dunyo sahna va unda barchamiz aktyormiz".

- Yozilgan va egallangan maqomlardan kelib chiqib ijtimoiy hayotda rollar o'ynaladi.

- Identiklik va "MEN" - konsepsiyasi o'yinida chuqurlashib ketmaslik lozim.

Hayot o'yinining tabiati va mexanizmini bilgan inson identiklik formulasining qayerida o'zini to'xtatishni biladi.

13. MADANIYAT VA IJTIMOIIY ISLOHOTLAR

Madaniyat – ijtimoiy o'zgarishlarning muhim omilidir. Biroq ijtimoiy tuzilmaga oid o'zgarishlar madaniyatdagi o'zgarishlarga ham olib kelishi mumkin. Misol sifatida urbanizatsiya jarayonini keltirish mumkin. XIX – XX asrlarda sanoat inqilobini boshdan

kechirgan jamiyatlar tezkor urbanizatsiya jarayoniga – shaharlar va shahar aholisi sonining o'sish jarayoniga kirib keldi.

Shaharlar qadimda ham, o'rta asrlara ham mavjud bo'lgan, biroq faqatgina zamonaviy jamiyatlar o'z ustunligi sababli shahar jamiyatlari hisoblanadi, shahar aholisining soni qishloq aholisi sonidan bir necha marotaba ustun turadi. Shaharlar ko'plab tadqiqotchilarning e'tiborini jalb qilgan: Amerika sotsiologiyasining Chikago maktabi vakillari M.Veber, G.Zimmel, O.Shpengler – bu shaharlar muammolari bilan qiziqqanlarning to'liq bo'lmagan ro'yxatidir.

Yirik zamoanaviy shaharlarning paydo bo'lishi odmlarning turmush tarzlaridagi yirik o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Shahar hayotining eng ko'zga tashlanarli oqibatlarini individualizm va anonimlik, odamlar o'rtasidagi aloqalarning kuchsizlanishi bo'ldi. Katta shaharning o'z aholisining turmush tarzi, tafakkur va xulqiga jiddiy ta'sir ko'rsatishini G.Zimmel ta'riflab bergan.

Zamonaviylik ruhi tobora matematika bilan to'lib bormoqda. Tabiatshunoslik ideali - dunyoni arifmetik masalaga aylantirish, uning har bir qismini matematik formulaga kiritish, amaliy hayotning pul xo'jaligidan kelib chiquvchi matematik aniqligiga muvofiq keladi. Xuddi shu yo'l bilan u ko'plab odamlarning kunini o'lchash, sanash, songa oid ta'riflar, sifatga oid qadriyatlarni miqdoriy narsalarga o'tkazish bilan to'ldirib qo'yadi. Pullarning ushbu arifmetik tabiati hayot elementlari o'rtasidagi munosabatlarga muayyanlik, teng qadrliklarning va farqlarni ta'riflashdagi aniqlik, shartnoma va sharoitlarning shubhasizligini olib kirdi; aynan shu arifmetik tabiati uchun soatlarning yalpi tarqalishini ham ko'rsatib o'tish lozim. Biroq hayotimizning mazkur jihatining sababi va natijasi sifatida katta shaharda mavjud bo'lgan sharoitlarni ko'rsatish mumkin. Katta shahar yashovchisining majburiyati va hayoti odatda o'ta xilma-xil va murakkab, va eng muhimi, odamlarning bu kabi o'zgaruvchan qiziqishlariga ega bo'lgan odamlar ommasining bu kabi to'planishi o'ta muhim, ularning hayoti va faoliyati shu kabi ko'p sonli organizmiga birlashadi va shartnomalarning o'ta aniqligi va

ularning aniq bajarilmasligi holatida ularning bari betartiblikka aylanib ketishi mumkin bo'lar edi. Agar Berlindagi barcha soatlar bir vaqtning o'zida, hech bo'lmaganda bir soat davomida turlicha vaqtni ko'rsatganida edi, u holda mazkur shaharning xo'jalik va boshqa hayoti uzoq muddatga buzilib ketgan bo'lar edi. Bunga yana bir ko'rinishidan ko'proq tashqi bo'lgan omil, katta masofalar omili qo'shiladi, ular tufayli bekor kutishlar va kechikib qilingan tashriflar o'rini hech nima bilan to'ldirib bo'lmaydigan vaqt yo'qotish holatlari vujudga keladi. Shunday qilib, katta shaharlar hayoti texnikasini har qanday faoliyatning va barcha o'zaro munoabatlarning vaqtning subyektdan tashqrida bo'lgan, aniq belgilangan sxemasiga ko'ra aniq taqsimlanishsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Biroq bu yerda ham bir holat mavjud..., hayot yuzasining har bir bandidan qalbning eng chuqur sarhadlariga o'lchoq asbobini tushirish mumkin, har qanday siyqasi chiqqan tashqi ko'rinishlar oxir-oqibat hayot mohiyati va uslubi masalasini hal etish bilan bog'liq bo'ladi.

Katta shahar hayoti majbur qiladigan punktuallik, hisob-kitoblilik, aniqlik, uning murakkabligi va kengligi nafaqat uning pulga oid-xo'jalik va intellektualistik tabiati bilan chambarchas bog'liq, balki shuningdek hayotning ichki mohiyatini ham to'ldirishlari va hayot shakllarini tashqaridan. Tayyor ko'rinishda olish o'rni o'zlari mustaqil ravishda belgilashga moyil bo'lgan irratsional, g'ayriixtiyoriy xususiyatlar va impulslarni yo'q qilishga ko'maklashishlari lozim. Va garchi ular tomonidan ifodalanuvchi o'z ehtiyojini qoplashga yetarli bo'lgan mavjudliklar shaharda mavjud bo'lishi mumkin bo'lmagan narsani aks ettirsa-da, biroq ular baribir uning odatiy mavjudliklariga zid holatda bo'ladilar, va bu Reskin va Nitshe kabi shaxslarning katta shaharlarga bo'lgan kuchli nafratini izohlaydi, ular uchun hayotning qadri aynan nosxematik, o'ziga xos, barcha uchun teng bo'lgan ta'riflarga mos kelmasligidadir, ular shunday shaxslarki, ularda ushbu nafrat paydo bo'lgan manbadan, shuningdek, pul xo'jaligi va hayotdagi intellektualizmga bo'lgan nafrat ham tug'iladi.

14. MADANIYAT VA IJTIMOIIY TUZILISH

Jamiyatdagi bog‘lanishlarni tushunishimizga yordam beradigan muhim konsepsiya bu – ijtimoiy struktura (tuzilma) konsepsiyasidir.

Bizning atrofimizdagi ijtimoiy muhit voqea-hodisalarning betartib yig‘indisidan iborat emas. Odamlarning xulq-atvorida, ularning o‘zaro munosabatlarida chuqur muntazamlik seziladi. Mana shu muntazamlik bilan ijtimoiy struktura (tuzilma) g‘oyasi bir-biriga bog‘langan. Ba’zi jihatdan jamiyatning strukturaviy (tuzilmaviy) tomonlarini binoga qiyoslab ta’riflash mumkin. Binoga muayyan shakl berib turadigan devorlari, poli va tomi bor. Ammo bu bu qiyoslashni aynan tushunmaslik kerak, unda biz masalaning mohiyatidan uzoqlashib ketamiz. Ijtimoiy struktura (tuzilma) insonlarning xatti-harakatlari va munosabatlari bilan belgilanadi. Strukturalar (tuzilmalar) barqarorligi, mukammalligi ularning makonda va zamonda takrorlanib turishiga bog‘liq. Shunday qilib, ijtimoiy ishlab chiqarish va ijtimoiy struktura (tuzilma) sotsiologik yondashuv doirasida juda mahkam bog‘langan. Shuning uchun ham biz kishilik jamiyatlarini binolar sifatida tasavvur qilishimiz mumkin va bu binolar har daqiqada o‘z tarkibidagi g‘ishtlardan qayta tiklanib turadi. Bizning barcha xatti-harakatlarimiz o‘zimiz yashayotgan jamiyatning strukturasi (tuzilma) ta’sirida shakllanadi va ayni paytda biz ham o‘z harakatlarimiz bilan bu strukturalarga (tuzilmalarni) ta’sir qilib (muayyan darajada o‘zgaritirib ham) turamiz.

Bugungi kunga qadar ilmiy adabiyotlarda ijtimoiy strukturaga berilgan ko‘pgina ta’riflar mavjud. Bu ta’riflarni o‘rganar ekanmiz ular orasidan eng xaqiqatga yaqinini va umumiy jihatga ega bo‘lganlarini tanlab chiqdik.

Jamiyatdagi ijtimoiy kuchlarning o‘zaro aloqadorligi orqali o‘zgarib boruvchan tizimlar sistemasi bu – ijtimoiy strukturadir.

Ijtimoiy struktura – tushunchasi ijtimoiy jarayonlar va ularning o‘zaro munosabatlari, o‘zaro qaramliklari aloqalarni aks ettiradi.²⁰

Sotsiologik lug‘at va izohli lug‘atlarda ham ijtimoiy strukturaga berilgan ta‘riflarning bir biriga yaqinligini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, B Shefersning lug‘atida quyidagi ta‘rif keltiriladi:

Ijtimoiy struktura ostida ijtimoiy hayotning bir maromdagi qonuniyatlari, ya‘ni ijtimoiy xulq, ijtimoiy qatlam kabilar tushuniladi.²¹

Shunga o‘xshash ta‘rifni amerikalik zamonaviy sotsiolog T. Xolt lug‘atida ham beriladi:

Ijtimoiy struktura (a) ijtimoiy tuzum qatlamlari orasidagi mavjud bo‘lgan bir maromdagi munosabatlarni, (b) o‘z mavqeyi bilan boshqalardan ajralib turuvchi individual yoki jamoaviy pozitsiyalarning tashkilotini bildiradi.²²

Ijtimoiy struktura keng ma‘noda – turli ijtimoiy jamoalararo (qatlamlar, ijtimoiy birliklar, tashkilotlar) va ijtimoiy institutlararo aloqalarning yig‘indisini anglatadi, tor ma‘noda – ijtimoiy rolni bajara olish uchun zarur hisoblangan va ma‘lum bir huquq va majburiyatlarga ega bo‘lgan ijtimoiy pozitsiyalarning o‘zaro bog‘langan yig‘indisini bildiradi. Ijtimoiy struktura ijtimoiy tizimning normal ishlashini, uning turg‘unligini ta‘minlab beruvchi jamiyatning ichki tuzilmasidir.²³

Ijtimoiy struktura – ijtimoiy qatlamlar, guruhlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, mehnat taqsimoti, ijtimoiy institutlar xarakteri bilan belgilanadigan ijtimoiy tizim tarkibiy qismlari o‘rtasidagi turg‘un aloqalar tarmog‘idir. Iqtisodiy munosabatlar

²⁰Qarang: Schäfers B. Sozialstruktur und Wandel in der Bundesrepublik Deutschland. Stuttgart, 1966.

²¹Qarang: Zapf W. Sozialstruktur // Grundbegriffe der Soziologie / Hrsg. Von B. Scharfert. Opladen: Leske & Budrich, 1986.

²²Qarang: Hoult T. F. Dictionary of modern sociology. Totowa, New Jersey: Littlefield and Adams, 1974.

²³Комарова М. Введение в социологию. М.: Наука, 1994. С. 300.

* Ijtimoiy tizim – kishilar o‘rtasida tarixiy tashkil topgan ijtimoiy munosabatlar tizimi. U muayyan ijtimoiy aloqalar va munosabatlar taqozo qiladigan davlat shakli, jamiyatning siyosiy strukturasi, xuquqiy munosabatlar tizimi ekanligi bilan xarakterlanadi. Har qanday ijtimoiy tizimning asosini ijtimoiy munosabatlar tashkil etadi. Ijtimoiy munosabatlar tizimida iqtisodiyot, siyosat, ma‘naviyat hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi.

ijtimoiy strukturaning qolgan tarkibiy qismlari o'rtasida belgilovchi rolni o'ynaydi. Jamiyatda uning sinfiy tarkibi muhim ahamiyatga ega. Aholining ijtimoiy strukturasi uning kasbiy, milliy, jinsiy, yosh, madaniyat va bosh. belgilariga ko'ra bo'linishini ham qamrab oladi. Mustaqillik sharoitida mulkchilikka, umuman, iqtisodiy jarayonlarga demokratik yondashuv qaror topayotganligi tufayli ijtimoiy strukturada ham qator o'zgarishlar sodir bo'lmoqda.

Agar, ijtimoiy strukturaga berilgan yuqoridagi ta'riflarni barchasini umumlashtirilgan holda berilsa, ikki holat o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Bular: tizimiy-tashkiliy va stratifikatsion xolatlardir. Bir tarafdin ijtimoiy struktura jamiyatni yagona butunlikda ushlab turgan turli tizimlar aloqasi bo'lsa, ikkinchi tarafdin esa, ijtimoiy struktura – ketma-ketlik tartibida joylashgan ijtimoiy mavqelar, guruhlar, jamoalar, kishilar turli qatlamlari, tabaqalari yig'indisidir.

Ijtimoiy struktura haqida gap ketganda jamiyatdagi turli qatlamlar va ularning ketma-ketligi, ularning o'zaro bog'liqligi haqida to'xtalmasdan iloji yo'q. Lekin nimagadir ijtimoiy strukturaga berilgan ko'pgina ta'riflarda (jumladan, yuqorida keltirilgan ta'riflarning xam ayrimlarida) ijtimoiy qatlamlarning ketma-ketligi masalasi kam yoritiladi yoki umuman tushib qoladi. Chuqurroq o'ylab qaralsa, aynan "tengsizlik" jarayonining mavjud bo'lishi ijtimoiy strukturani o'zgarish yoki rivojlanish tomon yetaklaydi.

Zamonaviy jamiyatlarda tengsizlik vaziyatiga an'anaviy jamiyatlarga nisbatan umuman boshqacha tarzda yondashiladi va tengsizlik holatiga o'zgacha baho beriladi. (ya'ni zamonaviy jamiyatlarda tengsizlik xolatiga "ilohiyot aralashuvi natijasi yoki ilohiyotdan belgilangan haqiqat" deb emas, balki kishilarning ijtimoiy muhitida, ijtimoiy munosabatlarida yuzaga kelgan hamda, o'zgartirilishi mumkin bo'lgan vaziyat, deb baholanadi). Bugungi kunga kelib, tengsizlik klassifikatsiyalari (turlari, shakllari) talablarining soni g'ayri tabiiy tarzda ko'payib bormoqda. Shunisi qiziqki, bu tengsizlik klassifikatsiyalari bir-birlari bilan shu

darajada chirmashib ketganki, ular o'zaro aloqada bo'lib o'rgimchak to'rsimon murakkab tizimni ham tashkil qilishmoqda. Lekin eng asosiysi – turli ko'rinishlarga ega bo'lgan tengsizlik shakllari, kishilar tomonidan ijtimoiy jarayonlar natijasi sifatida anglanibgina qolmay, balki “tenglik” nuqtai nazaridan qaraganda yanada mukamallashib bormoqda. Shuning uchun ham, ular jamoatchilik tomonidan ijtimoiy tengsizlikning yaqqol faktlari sifatida qabul qilinmoqdalar va ko'pgina bahs-munozaralarga hamda turli sinflararo yuzaga kelayotgan ziddiyatlarga sabab bo'lmoqdalar.

15. SHAXS VA MADANIYAT

Kundalik hayotda “inson”, “individ”, “shaxs” tushunchalari yagona mazmunda qo'llaniladi. Ammo sotsiologiya fani doirasida mazkur tushunchalar sinonim sifatida talqin qilinmaydi, ular o'rtasida ma'lum farqlar va o'ziga xos xususiyatlar bor.

“Inson” tushunchasi yer yuzidagi barcha odamlarga xos bo'lgan xususiyatlarni anglatuvchi umumiy tushuncha sanaladi. Bunda insonning inson zotiga tegishli ekanligini bildirish asosiy maqsad sanaladi.

Butun insoniyat emas, balki ularning aniq bittasi to'g'risida gap borganida “individ” tushunchasi ishlatiladi. “Individ” tushunchasi aniq sotsial va psixologik xususiyatlarga ega bo'lgan insonni anglatadi “aniq bir inson”.

Shaxs – bu insonning o'z jamiyati tizimiga oid bo'lgan sifatiiy belgisi bo'lib, uning ijtimoiy munosabatlarga kirishganidan darak beradi hamda birgalikdagi faoliyat va muloqotida o'z ifodasini topadi. Ikkinchidan, shaxs – bu sotsial munosabatlarning subyektii va mahsuli sanaladi. Hozirgina dunyoga kelgan go'dak hali o'zida shaxsni mujassamlashtirmagan bo'ladi. U individ sanaladi. Shaxs bo'lishi uchun inson ma'lum rivojlanish va shakllanish bosqichlarini bosib o'tishi kerak bo'ladi. Mazkur rivojlanishning asosiy shartlari sifatida biologik, genetik meros bilan birgalikda sotsial muhitning mavjudligi muhim sanaladi.

Shaxsning sotsial strukturasi o'zgaruvchan bo'ladi. Chunki inson butun hayoti davomida yangi axborotlarni qabul qiladi va ulardan xulosa chiqargan holda rivojlanib, takomillashib boradi. Shunga ko'ra, u o'z faoliyatini o'zgartirishi, xatti-harakatlarini boshqacha turda amalga oshirishi, amallarining motivatsiyasini o'zgartirishi mumkin. Aynan shuning uchun shaxsning sotsiogen komponenti sotsiologlar tomonidan katta qiziqishlarga sabab bo'ladi.

Sotsiologiya shaxsni o'rganish davomida u yashayotgan jamiyatni ham inobatga oladi va shuning natijasida mavhum shaxs tipini yaratishga intiladi.

Mashhur sotsial antropolog *R. Lintonning* fikricha, istalgan jamiyatda shaxsning ikki asosiy tipi mavjud bo'ladi: *normativ* va *modal*. Normativ shaxs tipi deyilganida, jamiyatdagi norma, qadriyat va madaniyatga mos bo'lgan shaxs tushuniladi. Modal shaxs tipi esa mazkur jamiyatdagi norma va qadriyatlardan og'uvchi shaxslar ichida eng ko'p tarqalgan tipini anglatadi.

Shaxs strukturasi *biogen, psixogen va sotsiogen* komponentlarni ajratib ko'rsatish mumkin. *Psixogen komponent* o'z ichiga emotsiyalar, kechinmalar, iroda, xotira, qobiliyat va h.k.larni qamrab oladi.

Sotsiogen komponent esa quyidagilardan tarkib topgan:

- shaxsning ob'ektiv sotsial ehtiyojlari (fiziologik, xavfsizlik, bandlik, do'stlik, g'amxo'rlik, muhabbat, prestij ehtiyojlari)

- ijodkorlikka, bilim va ko'nikmalarni olishga bo'lgan iqtidor;

- jamiyat madaniy qadriyatlariga egallaganlik darajasi;

- shaxs amal qilib yashaydigan axloqiy normalar, tamoyillar;

- shu o'rinda *shaxs faoliyati* tushunchasiga to'xtalish maqsadga muvoffiq. Shaxs faoliyati deyilganida, shaxsning ichki va tashqi tendensiyalarining ijtimoiy hayotda namoyon bo'lishi tushuniladi. Shaxsning ijtimoiy faolligi insonning shaxs sifatidagi darajasini ifodalaydi, bu uning qadriyatli ehtiyojlarining

gondirilishi hamda sifat ko'rsatkichdir. Demak, ijtimoiy faollik shaxsning muhim sifatidir. Shaxs faolligi – insonning hayotini boshqarish bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlarining namoyon bo'lishi. Shu jihatdan shaxs faoliyati sotsiologiyada keng va tor darajada o'rganiladi. Shaxsning bunday darajalarda o'rganilishi metodologik ahamiyat kasb etadi.

- shaxs – o'ziga xos intellektual, emotsional, irodaviy-shaxsiy belgi va sifatlarga ega bo'lgan sub'yekt. Bu belgi va sifatlarni muayyan sotsial-iqtisodiy formatsiyaning mahsulidir. Shaxs o'tmish tarixiy tajribani, o'tmishdagi madaniy boyliklarni o'zida to'playdi. Shaxs – barcha ijtimoiy munosabatlarning yig'indisidir. U jamiyatdan tashqarida shakllana olmaydi.

- shaxsning shakllanishida uning rivojlanish davri, mazkur jarayonning natijasi hamda shaxsni maqsadga yo'naltirilgan tarzda tarbiyalanishi katta ahamiyat kasb etadi.

- shaxsning *asosiy xislatlariga* onglilik, ma'naviy boylik, ijtimoiy munosabatlar; jamiyatga nisbatan nisbiy mustaqillik va javobgarlik kiradi.

- Shaxsning *asosiy sotsial sifatlari* aniq sotsial guruhlar, jamoalar faoliyati va munosabatidan tarkib topadi. Shu sababli shaxsning sotsial sifatlari 3ta kichik tizimdan iborat:

1. Shaxsning individualligi.
2. Shaxslararo munosabatlari.
3. Munosabatlar subyekti.

- *Shaxsning individualligi* undagi xarakter, iroda, dunyoqarash, faoliyat jarayonidagi ba'zi bir xususiyatlar bilan belgilanadi. Undagi individual xususiyatlar uning amaliy faoliyatida namoyon bo'ladi.

- *Shaxsning shaxslararo munosabati* shaxsning shu munosabatlar tizimi elementlaridan biri ekanligini bildiradi. Shaxslararo munosabat shaxs rivojlanishining, uning komil inson sifatida tarkib topishining asosi sifatida xizmat qiladi. Shuning uchun shaxsning shaxslararo munosabatlar shaxsda insoniylik, poklik, rostgo'ylik, samimiylik kabi xislatlarning shakllanishida va takomillashuvida alohida o'ringa ega.

- *Munosabatlar subyekt*. Shaxsning ijtimoiy munosabatlar subyekt sifatida mavjud bo'lishi uning shu munosabatlarda subyekt sifatidagi maqomini belgilaydi.

- Shaxs ma'lum sotsial xususiyatli hodisalarning oqibatigina emas, balki sababchisi hamdir. Har bir shaxsning sotsial sifatlari uning amaliy faoliyatining mazmun va karakterini belgilaydi. Aynan faoliyat jarayonida kishi atrofidagi muhitning o'ziga xos xususiyatlarini ishlab chiqadi. Sotsial xususiyatlar shaxsning ichki holat ta'sirida uning faoliyatida o'rab turgan voqelikka shaxsiy munosabat sifatida namoyon bo'ladi. Sotsial xususiyatlar bu ma'lum sotsial muhit sharoitlarida individlar orasidagi o'zaro ta'sirlar jarayonida yuzaga kelgan aloqalar tizimidir. Shaxsning sotsial xususiyati kishining faoliyati, xatti-harakatida, uning sotsial sifati shaklida ko'rinadi. Shaxsning sotsial sifatlarini tashkil etuvchi elementlarga (shaxs sotsial maqsadi):

- o'z faoliyati jarayonida amal qiluvchi norma va qadriyatlar;
- foydalanadigan belgilar tizimi;
- o'z rolini bajarish va tashqi dunyoga nisbatan erkin harakat qilish uchun yordam beruvchi bilimlar majmuasi: bilim va qaror qabul qilishda mustaqillik darajasi kiradi.

Sotsiologiya va psixologiyada ko'plab shaxs masalasiga bag'ishlangan nazariyalar mavjud. Ular bir-biridan metodologik yondashuvlari asosida farqlanadi. Misol uchun marksizmdagi shaxs nazariyasi, Ch.Kuli va Dj.Midning "ko'zgdagi men" nazariyasi, Z.Freyd, E.Eriksonning psixoanalitik nazariyalari, J.Piajening bilishning rivojlanishi nazariyasi, L.Kolbergning ahloqiy rivojlanish nazariyasi, R.Linton, M.Moreno, T.Parsonsnig shaxsning rolli nazariyasi va boshqalar.

Sotsiologiyadagi funksional yondashuv shaxsni o'rganishdagi status-rolli nazariyaning shakllanishiga sabab bo'ldi. Bunda shaxs jamiyat uchun xarakterli bo'lgan status va rollarning majmuasi sifatida ko'rib, uning bajarayotgan vazifalari tahlil qilinadi. Bugungi kunda sotsiologiyada aynan **rolli nazariya** sotsiologik

jihatdan eng maqbul sanalmoqda²⁴. Aytib o'tish kerakki, insonni akter sifatida qabul qilish an'anasi anchadan beri mavjud va hatto antik davr olimlarida ham uchraydi. Mazkur rolli nazariyaning asosiy tushunchalari "sotsial rol" va "sotsial status" hisoblanadi. Ular shaxsning jamiyatdagi o'rni va uning bajaruvchi vazifalarini uning jinsi, yoshi kabilar asosida belgilab beradi.

"Sotsial rol" tushunchasi XX asrda E.Dyurkgeym, M.Veber, keyinchalik, T.Parsons, T.Shibutani, R.Linton va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan. Keyinchalik u turli sotsiologik nazariyalarda, jumladan, funksionalistik va interaksionistik nazariyalarda ham o'z ifodasini topdi²⁵. Rossiya sotsiologiya fanida I.S.Kon va V.A.Yadov o'z asarlarida sotsial rol masalasini yoritgan.

I.S.Konning fikricha, "sotsial rol – bu o'ta shaxsiy masala bo'lib, hech kimning individualligi bilan bog'liq emas. U har bir insonda u yashovchi jamiyat kutishlari asosida shakllanadigan vazifalar bo'lib, uning sotsial tizimda egallagan o'rni bilan belgilanadi". Demak, sotsial rol – jamiyat sotsial tizimida ma'lum joyni egallagan shaxsdan talab qiluvchi qator talablar yig'indisi (ma'lum xatti-harakatning bajarilishini kutish). Mazkur talablar qator sotsial normalarda o'z ifodasini topadi. Talablarning amalga oshirilishi sotsial sanksiyalar vositasida ta'minlanadi.

Hech bir sotsial rol qat'iy belgilangan xatti-harakatlar modeli sanalmaydi. Rolga tegishli bo'lgan xatti-harakatlar vaqt o'tishi bilan va turli vaziyatlar ta'sirida o'zgarishi mumkin. Garchi jamiyat shaxsdan uning rollariga tegishli bo'lgan vazifalarni bajarishni talab qilsada, faqatgina individning xarakteri va individual xususiyatlari uning qay darajada va shaklda mazkur vazifalarni bajarishini belgilab beradi.

Sotsial status – individning jamiyatda egallagan o'rni bo'lib, u bajarayotgan vazifalar, majburiyatlar va huquqlari bilan

---

²⁴ Социология: Основы общей теории: Учеб. пособ. для высш. учеб. заведений / [Г.В.Осипов, Л.Н.Москвичев, А.В.Кабыща и др. : Редколлегия Г.В. Осипов (отв.ред.), Л.Н.Москвичев (отв.ред.) и др.]. — М.: Аспект Пресс, 1996. С. 182.

²⁵ Социология: Основы общей теории: Учеб. пособ. для высш. учеб. заведений / [Г.В.Осипов, Л.Н.Москвичев, А.В.Кабыща и др. : Редколлегия Г.В. Осипов (отв.ред.), Л.Н.Москвичев (отв.ред.) и др.]. — М.: Аспект Пресс, 1996. С. 182.

belgilanadi. O'qituvchining statusi faqat o'quvchi statusi bo'lganida amal qiladi.

“Sotsial status” tushunchasi (lotincha status — holat) ilk bora sotsiologik jihatdan ingliz tarixchisi G.D.S.Meyn tomonidan 1885-yilda chop etilgan “Qadim huquq” asarida qo'llanilgan. Qadimgi Rimda mazkur tushuncha yuridik shaxsning huquqiy holatini belgilash uchun ishlatilgan. XIX asrning 30-yillaridan R.Linton, F.Merill, T.Shibutani, R.Terner kabi olimlar tomonidan sotsial status nazariyasi ishlab chiqildi. Hozirgi kunda mazkur tushuncha sotsiologlar tomonidan ikki xil ma'noda qo'llaniladi.

- individning yoki guruhning sotsial tizimdagi o'rini belgilab beradi;

- mazkur o'rinning rangi (toifasi) va prestijini ko'rsatib beradi.

Keng ma'noda sotsial status – individning jamiyatda tutgan o'rini bo'lib, u ushbu o'rinni yoshi, jinsi, kelib chiqishi, kasbi, oilaviy holati kabi xususiyatlari orqali egallaydi. Olimlar tomonidan statuslar tug'ma (belgilangan) va erishilgan status turlariga ajratiladi. Tug'ma statuslarga shaxsning millati, sotsial kelib chiqishi, jinsi kabilar kiradi. Erishilgan statuslar esa ma'lumotlilik, malaka, ko'rsatgan xizmatlari kabilar kiradi.

Sotsial statusning belgilanishi jamiyatdagi qadriyatlar tizimi hamda madaniyatga bevosita bog'liq bo'ladi. Misol uchun zamonaviy AQSH jamiyatining stratifikatsion strukturasi o'rganish uchun quyidagi kriteriyalar qo'llaniladi: *mashg'ulot turi, daromad miqdori, ma'lumotlilik darajasi, etnik kelib chiqishi.*

U.Tomas va R.Darendorfning rolli nazariyasida 40-yillardan boshlab sotsial status tushunchasining o'rini “pozitsiya” (holat) tushunchasi egallay boshladi. Ularning nazarida pozitsiya turli qadriyatlardan xoli tushuncha sifatida namoyon bo'ladi. Bunda sotsial struktura pozitsiyalar o'rtasidagi turli tipdagi munosabatlar sifatida namoyon bo'ladi. Sotsial status individ pozitsiyasining prestijini belgilab beruvchi sifatni anglatib, sotsial stratifikatsiya nazariyasining elementiga aylanadi.

Shu bilan birgalikda *sotsial status* va *shaxsiy status* tushunchalarini farqlash lozim. Agar sotsial status individning ma'lum guruhga bog'liqligini va mazkur guruhning prestijini anglatasa, shaxsiy status shaxsning birlamchi guruhdagi o'rini, shaxsiy xususiyatlarini anglatadi. Aytib o'tish kerakki, status rolsiz, rol esa statussiz mavjud bo'la olmaydi.

So'nggi paytlarda sotsiologiyaning shaxsga bo'lgan qiziqishi ortib bormoqda. Chunki shaxsning kichik guruhlarda sodir bo'luvchi jarayonlardagi o'zaro munosabatlari va harakatlarining makrodarajadagi strukturaviy jarayonlarga ta'siri kuchayib bormoqda.

Shaxsni o'rganishdagi sotsial-psixologik yo'nalishning asoschisi *Zigmund Freyd* bo'lib, uning fikricha, shaxs doimo jamiyat bilan konflikt holatida bo'ladi. Freydning nazariyasiga ko'ra, insonning biologik ehtiyojlari (ayniqsa, jinsiy mayl) jamiyatdagi madaniyat normalariga qarshi bo'ladi. Sotsializitsiya esa mazkur qarshilikni jilovlash jarayonidir. U inson psixikasida uchta darajani ajratib ko'rsatgan: U, Men, Super-Men.

Rossiyalik sotsiolog *I.S.Kon* o'zining "*Shaxs sotsiologiyasi*" nomli (1967) asarida shaxs tushunchasining ko'plab ta'riflari borligini va u ko'pqirrali ekanligini ta'kidlagan. Uning yozishicha, shaxs tushunchasi bir tomondan "aniq individni, faoliyat subyektini ifodalab, uning sotsial rollari va betakror individual xususiyatlarini nazarda tutadi. Boshqa tomondan, shaxs individning sotsial xususiyati sifatida qabul qilinadi, ya'ni unda mehnat hamda bilish jarayonida mujassamlashgan ijtimoiy xususiyatlarning birligi nazarda tutiladi. Mazkur ikkinchi yondashuv sotsiologik nuqtayi nazardan muhim sanaladi. Chunki u shaxsni jamiyatning, sotsial qatlam, sotsial guruhning vakili va sotsial xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan obyekt sifatida o'rganadi".

Shaxs qator gumanitar fanlarning tadqiqot obyekti sanaladi. Misol uchun falsafa, psixologiya, sotsiologiya va h.k. Falsafiy jihatdan shaxs umumiy tarzda tarixiy-nazariy asosda o'rganiladi. Unga ko'ra, hayot mazmuni, shaxs mohiyati va uning biologik va

sotsial mavjudot sifatidagi rivojlanishining umumiy qonuniyatlari tadqiq qilinadi.

Psixologiya shaxsni ongli faoliyat subyekti sifatida bir butunlik nuqtai nazaridan o'rganadi. *G.M.Andreevaning* ta'kidlashicha, sotsial psixologiyaning asosiy maqsadi shaxsning guruh bilan bo'lgan munosabatlari sanaladi. Shu orqali jamiyatning shaxsga bo'lgan ta'siri, mikro va makro muhitning shaxs hayotidagi o'rni tadqiq qilinadi.

Sotsiologiya boshqa fanlardan farqli ravishda shaxsni o'rganishda sotsiallik xususiyatidan kelib chiqadi. Bunda "har bir inson shaxs sanaladimi?", degan savol asosiy hisoblanadi²⁶.

Sotsiologiyada shaxs masalasini o'rganish natijasida shaxs sotsiologiyasi yo'nalishi rivojlandi. Uning asosiy o'rganish doirasiga shaxsning shakllanishi, uning sotsial munosabatlardagi ishtiroki, ehtiyojlarining rivojlanishi, jamiyat va shaxsning o'zaro uzviy bog'liqligi, shaxs xulq-atvorining atrof-muhit ta'sirida tashqi tomondan va o'zini-o'zi nazorat qilishi kabilar kiradi.

Zamonaviy sotsiologiya fanida Y.A.Anufrievning fikricha, shaxsni ikki jihatdan ta'riflash maqsadga muvoffiq: *formal-mantiqiy va dialektik-mantiqiy*²⁷.

Birinchi yondashuvni asosan psixologlar va pedagoglar yoqlab, unga ko'ra, shaxs individdagi xususiyatlardan tashqari qator ijobiy xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan bo'ladi. Mazkur ijobiy xususiyatlarga ega bo'lgan individlargina shaxs sifatida talqin qilinishi mumkin. Ijobiy xususiyatlar sotsializatsiya davomida o'zlashtiriladi. Mazkur yondashuv ratsional mohiyatga ega bo'lsa-da, chegaralangan hisoblanadi va kimni shaxs deb aytish mumkin emas, degan savolga aniq javob topib bo'lmaydi. Misol uchun bola nechi yoshdan so'ng shaxs deb sanaladi yoki qanday jinoyatni sodir etgan jinoyatchini shaxs sifatida ko'rish mumkin emas va h.k.

²⁶ Социология: Основы общей теории: Учеб. пособ. для выш. учеб. заведений / [Г.В.Осипов, Л.Н.Москвичев, А.В.Кабыша и др.: Редколлегия Г.В. Осипов (отв.ред.), Л.Н.Москвичев (отв.ред.) и др.]. — М.: Аспект Пресс, 1996. С.165.

²⁷ Социология: Основы общей теории: Учеб. пособ. для выш. учеб. заведений / [Г.В.Осипов, Л.Н.Москвичев, А.В.Кабыша и др.: Редколлегия Г.В. Осипов (отв.ред.), Л.Н.Москвичев (отв.ред.) и др.]. — М.: Аспект Пресс, 1996. С.165-166.

Ikkinchi yondashuv yuqorida keltirilgan qarama-qarshiliklarni cheklash imkonini beradi. Bunda shaxs umumiy butunlikning yakka, betakror, sotsial elementi sifatida ko‘riladi. Barcha insonlar ma‘lum o‘xshash biologik va sotsial xususiyatlarga ega bo‘lishi mumkin. Ammo shu bilan birgalikda insonlarning o‘ziga xos bo‘lgan biologik va sotsial sifatlari mavjud bo‘ladi. Shunga ko‘ra, shaxs umumiy va xususiy sifatlarning yig‘indisi sifatida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun mazkur yo‘nalish tarafdorlari shaxs tushunchasini barcha insonlarga nisbatan qo‘llash mumkin degan fikrni ilgari surishadi. Chunki har bir inson o‘zining umumiy va xususiy sifatlariga ega bo‘ladi. Shaxs – betakror hosila sifatida bir qator o‘ziga xos bo‘lgan sifatlarni talab qiladi. Shunga ko‘ra, uni rivojlangan yoki rivojlanmagan shaxs, ongli yoki ongsiz shaxs sifatida baholash va o‘rganish mumkin.

Aytib o‘tish kerakki, mazkur ikki yondashuv bir-birini inkor qilmaydi, balki to‘ldiradi. Barcha sotsiologik tadqiqotlarning markaziy muammosi shaxs va jamiyat munosabatlari sanaladi. *A.G.Zdravomislovning* fikricha, sotsiologning diqqat markazida doimo jamiyat va shaxsiy manfaatlarining murakkab munosabatlari yotadi. Sotsiolog uchun ijtimoiy manfaatlar jamiyatdagi sotsial institutlar, tashkilotlar, tizimlarning manfaatlarini shaklida namoyon bo‘ladi. Shunga ko‘ra, olim sotsiologiyaning strukturasi sxema tarzida yaratgan. Unda jamiyat siyosat, iqtisod va ma‘naviy sohaning natijasi hisoblanadi. Sotsiologiya esa shaxsning mazkur sohalaridagi faoliyatini o‘rganadi.

Inson o‘sishi barobarida turli sotsializatsiya kanallari orqali yangi bilim va normalarni o‘zlashtiradi. Shu asosida o‘zi uchun kerakli bo‘lgan qadriyatlar tizimini yaratadi. Ammo inson shaxs sifatida shakllanganidan so‘ng ham uning jamiyat bilan munosabatlari uzilib qolmaydi, u shakllanishda va takomillashishda davom etadi. Unga ikki tizim eng ko‘p ta‘sir ko‘rsatadi: oila va mehnat jamoasi.

“Sotsializatsiya” tushunchasi XIX asr oxirida - paydo bo‘lib, shaxsning o‘z hayoti mobaynida o‘zi mansub bo‘lgan

jamiyatning ijtimoiy me'yorlari va madaniy qadriyatlarini o'zlashtirish jarayonini anglatadi. Sotsializatsiya "shaxsni tarbiyalash", "shaxsni shakllantirish" tushunchalari bilan chambarchas bog'liq, biroq u kengroq tushuncha bo'lib, insonga nisbatan bo'lishi mumkin bo'lgan barcha ta'sirlarni qamrab oladi.

Inson shaxs bo'lib tug'ilmaydi, u shaxs bo'lib shakllanadi. Insonning shaxs bo'lib shakllanishi va qaror topishi sotsializatsiya jarayoni nomi bilan ataladi. Sotsializatsiya jarayoni go'daklikdan boshlanib, insonning so'nggi kunigacha davom etadi. Mazkur jarayon davomida inson jamiyatdagi madaniyat normalarini va sotsial rollarni egallaydi. Boshqacha qilib aytganda, u o'z "Men"ini topadi.

Bunda inson quyidagi jarayon va usullardan foydalanadi:

O'rganish – yangi bilimlarni qabul qilish, sotsializatsiyaning rudimentar shakli.

Tarbiyalash – sotsializatsiya agentlarining insonning ruhiy olami va xulq-atvoriga maqsadli ravishda ta'sir ko'rsatishi.

Shaxs sotsializatsiyasining asosini normalarni o'zlashtirish holati yotadi. Normalarga amal qilish jamiyatning madaniy darajasini aniqlab beradi.

Shaxs sotsializatsiyasi ikki bosqichni qamrab oladi:

1. *Adaptatsiya (moslashish)*. Bu individning sotsial sharoitlarga, funksiyalarga, sotsial normalarga, sotsial guruhlariga, tashkilot va institutlarga, ya'ni muhitga moslashishidir. Sotsial adaptatsiya jarayoni, asosan, oilada boshlanadi va shakllanadi. Oiladagi har qanday munosabatlar shaxsning sotsializatsiyasida o'z aksini topadi. Shu boisdan individning shaxs sifatida shakllanishida oila asosiy rol o'ynaydi.

2. *Interiorizatsiya*, ya'ni sotsial norma va qadriyatlarning individ ichki dunyosiga kirishi jarayoni. Shaxs sotsial muhitga qorishib ketmaydi, balki unga mustaqil birlik sifatida kiradi. Ko'pgina nazariyalarda shaxsning sotsializatsiyasi, tashqi ta'sir obyekti sifatidagina qaraladi. Bu nazariyalarda asos qilib faqatgina sotsializatsiya yordamida sotsial o'zgaradigan insonning

tabiiy mohiyati olinadi, shaxsning aktivligi va unga beriladigan biologik xususiyatlar hisobga olinmaydi.

Sotsializatsiya shunga asoslanadiki, odam ijtimoiy faoliyati sifatida o'zi ham ijtimoiy hayotining hamma sharoit va vaziyatlarini belgilovchi omildir. Shaxs sotsial ta'sirlanishning obykti va subyektidir. Sotsializatsiya jarayonida belgilar tizimi muhim ahamiyatga ega. Belgilar yordamida jamiyat individlar faoliyatini boshqaradi. Individ sotsial faoliyat ko'rsatish uchun sotsial jamoada qabul qilingan belgilar va ularni ishlatish usullarini o'zlashtirgan bo'lishi kerak.

16. AN'ANAVIY VA ZAMONAVIY JAMIYATLARNING XUSUSIYATLARI. MODERNIZATSIYA

Modernizatsiya - sotsiologiyaning an'anaviy jamiyatdan zamonaviylikka, "modern"ga o'tishini bildiruvchi asosiy tushunchalaridan biridir. Klassik davr sotsiologiyasi tomonidan tahlil qilinadigan asosiy muammo- zamonaviy jamiyatning o'ziga xosligi, uning ijtimoiy tashkillashtirishning o'tmishdagi turidan farqi muammosi bo'lgan.

E.Dyurkgeym uchun zamonaviy jamiyat - bu "organik birdamlikka ega bo'lgan", "anomiya (buzilgan xulq)" bilan og'rigan jamiyatdir, K.Marks uchun jamonaviy jamiyatning o'ziga xosligi kapitalistik tuzum bilan belgilangan, M.Veber modernning o'ziga xos xususiyatini ratsionallikning ortib borishida ko'rgan. F.Tennis zamonaviylikka o'tishni "uyushma"ning "jamiyat" bila almashinuvi, ya'ni ijtimoiy aloqalar turining o'zgarishi sifatida ta'riflagan. G.Zimmel o'z e'tiborini inson munosabatlarini asoslovchi va ularni nisbatan mahumlashtiruvchi pullar kabi hodisaga o'z e'tiborini qaratgan.

Modernizatsiyaning XX asrda shakllangan klassik konsepsiyasida an'anaviy va zamonaviy jamiyatlar o'rtasidagi asosiy farqlar umumiy jihatlarida quyidagilardan iborat.

An'anaviy jamiyatlarning asosiy jihatlari:

- moddiy ishlab chiqarishdaqishloq xo'jaligi va qo'l

texnologiyalari ustun turadi, inson va hayvonlar quvvatidan foydalaniladi;

- qishloq aholisi shahar aholisidan bir necha marotaba ko'p;
- ishlab chiqarish asosan bevosita iste'molga yo'naltirilgan, bozor munosabatlari kuchsiz darajada rivojlangan;
- stratifikatsiyaning sinfiy va urug'chilikka oid tizimi, past darajadagi ijtimoiy mobillik;
- yozilgan maqomlarning erishiladiganlardan ustun turishi;
- kengaygan patriarxal oila;
- shaxsning ijtimoiy muhitdan ajralmaganligi;
- ijtimoiy o'zagrishlarning past sur'ati, kelajakka emas, balki o'tmishga yo'naltirilganlik;
- diniy-mifologik dunyoqarashning hukmronligi;
- nisbatan bir xil qadriyatlar va me'yorlar;
- avtoritar, sakrallashtirilgan siyosiy hokimiyat.

Zamonaviy jamiyatlarga boshqa xususiyatlar xos:

qo'llanilishiga asoslangan sanoat korxonolari va murakkab texnologiyalar;

- shahar aholisi qishloq aholisidan ko'p;
- ishlab chiqarish ommaviy bozorga ixtisoslashtirilgan;
- tengsizlikning sinfiy tizimi; yuqori darajadagi ijtimoiy mobillik;

- erishiladigan maqomlar yozilganlaridan ustun turadi;

- ilmiy, dunyoviy dunyoqarashning hukmronligi, ommaviy ta'lim;

- ijtimoiy o'zgarishlarning yuqori sur'ati, asosan, kelajakka intilganlik;

- individualizm;
- nuklear oila;
- noaniq, tushunarsiz qadriyatlar va me'yorlar;
- rasmiy tashkilotlar, byurokратиyaning tarqalganligi;
- demokratik siyosiy tuzum.

Bu an'anaviy va zamonaviy jamiyatlar o'rtasidagi farqlarning faqatgina sxematik va soddalashtirilgan ta'rifidir, biroq u ham gap

bir-biridan tamomila faqr qiluvchi ijtimoiy dunyolar haqida borayotganligini ko'rish imkonini beradi. An'anaviy jamiyatdan zamonaviy jamiyatga o'tish oson ham, tez ham bo'lishi mumkin emas. G'arbiy jamiyatlarga - modernizatsiya pionerlariga mazkur jarayonni amalga oshirish uchun bir necha asr zarur bo'lgan. Sotsiologik fanda modernizatsiyaning ko'plab izohlari mavjud, biroq bugungi kunga qadar ham umum qabul qilingan ta'rif mavjud emas. Gap asosan tarixiy voqealarning o'ziga xos tarzda kesishishi haqida borishi lozim.

G'arbiy Yevropa mamlakatlarining (va AQSHning) dastlabki modernizatsiyasi birlamchi modernizatsiya deb ataladi. U mazkur jamiyatlar rivojlanishining ichki mantig'i natijasida vujudga kelgan. Modernizatsiya yo'liga G'arbnig bevosita yoki bilvosita ta'siri ostida turgan nog'arbiy jamiyatlarning modernizatsiyasi ikkilamchi modernizatsiya, deb ataladi. U nisbatan qisqa tarixiy muddatlarda, madaniy asosda Yevropadan ancha farq qilgan holda kechgan. Shu sababli ikkilamchi modernizatsiya madaniy omillar tomonidan vujudga keltiriladigan ko'plab o'ziga xos qiyinchiliklar bilan birga kechadi.

Modernizatsiya nafaqat tubdan tuzilmali o'zgarishlarni, balki chuqur madaniy o'zgarishlarni ham taqazo qiladi. Modernizatsiyaning aynan madaniy jihati bizni birinchi navbatda qiziqtiradi. Madaniyat zamonaviylikka o'tishda qanday o'zgargan? Ushbu masalani g'arb jamiyatlari - "modernizatsiya pionerlari" misolida ko'rib chiqamiz.

Modernizatsiyaning madaniy jihatlari.

Sekulyarizatsiya, ratsionallashtirish, madaniy differentsiatsiya

Aftidan, din rolining o'zgarishidan boshlash zarur. An'anaviy jamitlar madaniyati diniy-mifologik dunyoqarash bilan to'yingan. T.Parsons, an'anaviy jamiyatlar madaniyati dinga sinonim ekanligini ta'kidlab o'tgan. Tabiiy kabi ijtimoiy tartib ham aynan din, afsonalar vositasida ta'riflanishi mumkin. Diniy dunyoqarashning hukmronligi jamiyatda din institutlarining, va

tabiiyki, faoliyati diniy marosimlarni bajarish bilan bog'liq bo'lgan insonlarning usutnligini bildiradi.

Dinning mohiyati (Dyurkgeymga ko'ra), atrof dunyo - tabiiy kabi, ijtimoiy dunyoning "ilohiy", "sakral" va "dunyoqiy", "axloqsiz"ga ajralishidan iborat.

Har qanday obyekt, voqelikning har qanday elementi "ilohiy" yoki "axloqsiz" bo'lishi mumkin. Makon: cherkov joyi - muvaddas, shahar ko'chasi esa - yo'q. Vaqt ham "muqaddas" yoki "axloqsiz" bo'lishi mumkin. Muqaddas vaqt masalan, bayram vaqti bo'lishi mumkin. Kundalik tashvishlar va mehnat bilan bog'liq bo'lgan vaqt muqaddas hisoblanmaydi. Atrofdagi dunyoning obyektlari yoki ayrim odamlar "sakral (muqaddas)" bo'lishi mumkin. Shoh, hukmdor, ruhoniy ham sakral bo'lishi mumkin. Biroq jinoyatchi, ilohiy ko'rsatmalarni buzgan osiy ham muqaddas bo'lishi mumkin. Alohida ilohiy kuchga ega bo'lgan narsa "muqaddas" hisoblanadi. "Ilohiy" "dunyoviy"ga ma'no beradi. Faqat ilohiy tufayligina dunyoviy mavjud bo'lishi mumkin. Sakral bilan muomalada bo'lish ehtiyotkorlikni talab etadi, u hamma uchun ham ochiq emas. An'anaviy madaniyat odami sehr va sirlarga to'liq dunyoda yashaydi, istalgan vaqtda u undan cheksiz darajada ustun bo'lgan kuchlar bilan uchrashib qolishi mumkin. "Sakral" va "axloqsizlik" haqidagi tasavvurlar uning faoliyati va tafakkurni tuzilmalashtiradi.

Xristianlik - o'rta asr Yevropa sivilizatsiyasining diniy poydevori "butparastlar" xudolarining va tabiiy ofatlarni va ibtidoi aks ettiruvchi iblislarning haqiqiyiligini tan olmagan, faqatgina dunyoga xos bo'lgan Yaratuvchi-Xudoning yagonaligiga ishonishni ta'kidlagan. Biroq shunga qaramasdan Cherkov va diniy marosimlar vositasida inson doimiy ravishda mavjudlikning ilohiy ibtidosi bilan birga bo'lgan. O'rta asr davrida diniy bayramlar bir yilda odatiy ish kunlari qancha bo'lsa, shuncha bo'lgan. Shayton va uning askarlarining qiliqlari haqiqat sifatida qabul qilingan. Bundan tashqari, butparastlik dunyoqarashining qoldiqlari savlanib qolgan. "Ilohiy" narsalar "dunyoviy" narsalarni oziqlantirish va asoslashda davom etadi.

Katolik cherkovining ta'sirining qayta isloh qilish va xristianlikning yangi yo'nalish - Cherkov va ruhoniylarning qutqaruvchi va ilohiy rolini inkor qidluvchi protestantizmning paydo bo'lishida namoyon bo'lgan kuchsizlanishi, Yevropa madaniyatining sekulyarizatsiyasi yoki "yakkalanib" qolishining ibtidosi bo'ldi. Protestantizm o'z-o'zidan "yakkalanib qolish"ni bildirmagan. Aksincha, protestantlarning asosiy maqsadi-ular tomonidan diniy burch va Xudoga xizmat qilish, deb tushuniladigan oddiy mehnat faoliyatini ham "sakral"ga aylantirishdan iborat bo'lgan.

K.Marks protestantizmning asoschisi Martin Lyuter poplarni dunyo kishilariga, dunyo kishilarini poplarga aylantirgan, deya aniq ta'kidlagan.

Ruhoniylikni bekor qilgan holda protestantlar deyarli har bir kishini ruhoniya tenglashtirganlar. Biroq mazkur ruhoni katolik ruhoniylari kabi Xudo bilan Inoyat va sirlar orqali sehrli aloqaga ega bo'lmagan. Inson va Xudo munosabatlarini axloq kengligiga olib o'tgan holda, mazkur munosabatlarning ilohiy elementlarini minimumna keltirgan holda protestantizm bilvosita ravishda Yevropa dunyosining diniy ruhini shamolga uchirib yuborish va "sehlarni yo'qotish"ga (M.Veber atamasi) imkoniyat yaratgan.

Protestantizmning madaniy oqibatlari bu bilan yakunlanmadi. M.Veberning fikriga ko'ra, protestantizm uning mehnat faoliyatini diniy jihatdan anglashi va ishlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishning ruhni qutqarishga tenglashtirilishi, yangi ta'limot tarafdorlarining iqtisodiy faolligining oshib ketishiga va Yevropada kapitalizmning zamonaviy ko'rinishining shakllanishiga imkoniyat yaratdi. Shuni ta'kidlash lozimki, an'anaviy madaniyatlarda mehnat, xo'jalik faoliyati hech qachon yetarli ahamiyatga ega bo'lmagan. Zamonaviy jamiyatning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, aynan xo'jalik, iqtisodiyot atrofida ijtimoiy dunyo paydo bo'ladigan o'zakka aylanib bormoqda.

Yevropa madaniyatida sekulyarizatsiya yo'nalishining kelajakdagi ortib borishini ilmiy bilimlarning rivojlanishi, va

ayniqsa, XVIII asr maorifining harakati bilan bog'lash zarur. Mazkur harakatning mohiyati, avvaldan ma'lum bo'lishicha, inson ongining voqelikni anglash va o'zgartirishdagi cheksiz imkoniyatlariga ishonchi, shuningdek, turli ko'rinishdagi xurofotlarni tanqid qilishdan iborat.

An'anaviy din ham xurofot sohasiga tegishli bo'lgan. Cherkov qoloqlik va jaholatparastlik tayanchi sifatida qabul qilingan. Diniy e'tiqodlarini saqlab qolgan ma'rifatparvarlar deizm (xudoni tan oluvchi) – ya'ni dunyoni yaratgani bilan uning ishlariga aralashmaydigan Yaratuvchi-Xudoni tan olgan ta'limotning tarafdorlari bo'lganlar. Turli eskirgan an'analar ham va "eski tuzum"ning o'zi ham tanqid qilingan – mazkur atama ostida hayotning o'rta asrga xos tarzi va uning XVII – XVIII asrlarga qadar ham saqlanib qolgan sarqitlari, jumladan tabaqaga oid tengsizlik ham tushuniladi. "Eski tuzum"ning ratsionalistik tanqidi yangi, tuturiqsiz xurofot va eskirgan an'analarga emas, balki ongli asoslarga tayangan yangi tartibni yaratishni nazarda tutgan. Inson ong haqiqatlariga tayangan holda ijtimoiy-siyosiy tartibni takomillashtirish qobiliyatiga ega bo'lgan faol ijodiy ibtido sifatida tan olinib boshladi. Tafakkurdagi mazkur burilish Yevropada eski siyosiy tuzumni parchalab yuborgan siyosiy inqilobni amalga oshirish uchun imkoniyat yaratib berdi.

Ilmiy bilimning rivojlanishi va dinning ta'sir kuchining susayishi bilan inson aqli imkoniyatlariga ishonchning rivojlanishi Yangi davrga xos tarzda dunyoni qabul qilishning ajralmas qismi bo'lgan taraqqiyotga ishonchni paydo qildi. Taraqqiyotga bo'lgan ishonch vaqtni qabul qilishni va o'zgarishlarga bo'lgan munosabatni tubdan o'zgartirishni anglatdi. Shu vaqtdan boshlab Yevropa jamiyatlari o'tmishga emas, balki kelajakka qaray boshladi. Kelajak tarixiy rivojlanishning o'zgartirib bo'lmaydigan qonuni sababli inson jamiyatini takomillashtirishni va'da qildi. Umri tugagan an'analar va bid'atlar bilan tenglashtiriladigan o'tmish taqlid qilish uchun namunalar manbayi sifatida qabul qilinmay qo'ydi.

Modernizatsiyaning eng muhim jihati chuqurlashib ulgurgan

madaniy differenziatsiya – “madaniy koinot” ichidagi turli “qiymat sohalari”ning avtonomlashuvi bo‘ldi. Madaniy differenziatsiya o‘rta asr ma’naviyati ommaviylikni parchalaydi va o‘zining shaxsiy qadriyatlarini tasdiqlashga intilayotgan, mustaqillikka erishishni istayotgan alohida “madaniy dunyo”larni ajratib ko‘rsatilishiga imkoniyat yaratadi. Madaniy differenziatsiya ijtimoiy differenziatsiyaning, o‘rta asr davrining gomogen ijtimoiy-madaniy organizmidan mustaqil sohalarni tanlab olishning ma’naviy korrelyati bo‘lgan. K.Manxeym ushbu jarayonlar haqida quyidagicha yozgan:

“Har bir muhit (masalan, san‘at, fan, shuningdek, iqtisodiy va boshqa jamiki sof hissiy hayot) asosiy hayotiy qadriyatdan mavjud bo‘lish uchun ruxsat olgan va o‘ziga xos mohiyatini kasb qilgan umumiy aloqa tizimidan ozod bo‘lganidan so‘ng mustaqil ma’noga ega bo‘lgan, shaxsiy qadriyat sifatida qayta tiklanishga intiladi. Va bunda mustaqillikka erishish jarayoni, avval, hayotda g‘alaba qozonadi, so‘ngra nazariya... tarixiy jarayon tomonidan erishilgan natijalarni eski muddat bilan qayd qilgan holda yuqori bosqich roliga namoyon bo‘ladi. Misol sifatida aytish mumkinki, fan va falsafa texnologiyaning xizmatkori maqomidan ozod qilinganidan so‘ng ... ongning mustaqilligi haqidagi nazariya vujudga keladi. San‘atning mustaqilligi haqidagi nazariya o‘xshash tarzda o‘z ifodasini san‘at renessans davrida din zanjirlaridan ozod bo‘lgandan so‘ng qayta shakllangan estetikada o‘z ifodasini topgan holda, faqatgina izdosh roliga namoyon bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘ldi...

Modernizatsiya jarayonida faoliyatning ilmiy anglash, siyosat va xo‘jalik kabi sohalari din va bir-biridan nisbatan mustaqil bo‘ladilar. Ularning O‘rta asr davrida o‘z o‘rniga ega bo‘lmaganligiga sabab jamiyatning barcha jabhalariga chuqur kirib borgan diniy e‘tiqodlar va qadriyatlarning ta’siri bilan bog‘liq bo‘lgan. Biroq Cherkov (shaharlarning rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar; ilmiy bilining o‘sishi; texnologiyalarning takomillashtirilishi va qator boshqa omillar bilan bir qatorda) ta’siri va nufuzining cheklanishi,

ijtimoiy hayotning mazkur sohalarini sekin-astalik bilan din ta'siri ostidan chiqishiga va shaxsiy "qiyamatlar sohasi", qadriyatlarini va me'yorlarini shakllantirishlariga olib keldi. Xo'jalik faoliyati, xuddi siyosat kabi sekin-astalik bilan diniy ta'sirdan ozod bo'la boshladi. Ilmiy bilim diniy e'tiqodlardan mustaqil ravishda alohida rivojlana boshladi. Xalq orasida mashhur bo'lgan afsonaga ko'ra, Galiley (Cherkov bilan bo'lgan ziddiyatlarga qaramasdan butun hayoti davomida dindor bo'lib qolgan) quyidagi so'zlarni aytgan: "Injil Samoga qanday ko'tarilishni o'rgatadi, samoning qanday tuzilganligini emas". Shunday qilib, u din va fan manfaatlarini sohalarini, diniy e'tiqod va ilmiy tadqiqot asoslangan tamoyillarni ajratgan va ta'riflab bergan.

Madaniyat sohasi diniy bo'lgan, ijtimoiy amaliyot esa faqatgina diniy g'oya va tamoyillarni hayotga tadbiiq qiladigan an'anaviy madaniyat va an'anaviy tafakkur doirasida bu kabi ajratishni amalga oshirish imkoni mavjud bo'lmagan.

"...bu kabi jamiyatlarda odamlarning odatiy ijtimoiy hayoti Koinotning fundamental tartibi bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liq. Ijtimoiy institutlar (masalan, qarindoshlik instituti) ilohiy voqelikning imitatsiyasi va hattoki emanatsiyasi sifatida o'rganiladi. Ijtimoiy rollar (qirol yoki ruhoniyl roli) ilohiy mavjudotlarning vakillari yoki hattoki inkarnatsiyasi (o'zgarishi) sifatida tushuniladi. Xuddi shu kabi, infon faolligining belgilangan patternlari (jinsiy munosabatlar, qishloq xo'jaligi yoki urush kabilar) xudolar dunyosida amalga oshiriladigan harakatlarning o'xshashi yoki mashqlari sifatida tushuniladi. Bu kabi jamiyatda din nafaqat jamiyatning birligini tutib turuvchi voqelikka bo'lgan qarashlarning to'silishi, biroq shu bilan birga ijtimoiy hayotning har bir bo'g'ini uchun to'liq legitimatsiyasini ham ta'minlaydi". Yevropa jamiyatlarining modernizatsiya jarayonida aynan shu birlikka nuqta qo'yildi.

Shunday qilib, **modernizatsiya sekulyarizatsion yo'nalishlarning ortib borishi, madaniy differentsiatsiya va ratsionalizmning ortib borishi bilan kuzatilgan.** Turmushning "muqaddas" jihati o'z ahamiyatini yo'qotib bormoqda. Dunyo –

tabiiy kabi ijtimoiy dunyo ham – to‘laqonli ravishda “tushunarsiz” bo‘lib bormoqda. Unda sehrli kuchlar, xudolar, ruhlar va shaytonlarga kamroq o‘rin qoldi. Faqat ongli insongina borliqning yagona faol ibtidosi bo‘lib qoldi. Ushbu faollik barcha narsalarda – san’atdan siyosiy o‘zagrishlarga qadar namoyon bo‘lishdan to‘xtamaypti.

Din ta’sirining pasayib ketishi faqatgina “inson ongining bid’atlardan ozod bo‘lishini” anglatmagan. U **ijtimoiy tuzilmalar va Yevropa jamiyatlari** institutlarining legitimlashtirilishini keng ko‘lamli inqirozini anglatgan. Mazkur jamiyatlarning siyosiy tizimining o‘zgarishi yaxshi misol bo‘lishi mumkin. Ayn’anaviy madaniyatlar, yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, siyosiy hokimiyatning sakrallashtirilishiga moyil. Hukmdor nafaqat hokimiyatga, balki sakral maqomga ham ega bo‘ladi yoki xudoning avlodi yoki uning vakili va xizmatkori maqomiga ega bo‘ladi. Hukmdor vazifalari o‘z fuqarolarini boshqarish vazifalari bilan yakunlanmaydi. U dunyoning sakral barqarorligini ta’minlab turadi.

O‘rta asr davri Yevropa monarxlari ham, shuningdek, sakral shaxslar bo‘lganlar. Faqatgina diniy e’tiqodlarning kuchsizlanishigina Angliya va Fransiya burjuaziya revolyusiyalarining qirollarini qatl qilish imkonini berdi. Biroq siyosiy hokimiyat sakral mohiyatini yo‘qotishi bilanoq uning mafkuraviy asoslanishi muammosi vujudga keldi. Birinchisi unga xos bo‘lgan zodagonlik va ratsionallikni aks ettiruvchi, davlatning o‘rni va rolini tushunish xos bo‘lgan liberalizmdan iborat siyosiy mafkuralarning vujudga kelishining asosiy zaminlari shu kabi shakllandi. XVIII-XX asrlarning inqilobiy hodisalaridagi muhim safarbar qiluvchi kuch bo‘lgan siyosiy mafkuralarning paydo bo‘lishi kabi madaniy hodisalar haqida gapirmasa ham bo‘ladi.

Dinni ijtimoiy hayotning bir chekkasiga surib qo‘ygan holda Yevropa jamiyatlari ratsionalizm tamoyillariga asoslangan yangi dunyoqarashlarga muhtoj bo‘lgan. Yuqorida aytib o‘tilganidek, siyosat sohasida siyosiy mafkuralar dunyoqarashga aylandi. Tabiiy kabi ijtimoiy dunyolarning izohlanishi, ilmiy bilimning

vazifasi sifatida tan olingan. Tabiiy fanlarning rivojlanishi gumanitar fanlarning rivojidan oshib ketgan va ularning yo'nalishi bo'lib xizmat qilgan. Ma'lumki, Ogyust Kont – sotsiologiya yaratuvchisi, yangi fanni tabiat haqidagi fan namunasiga ko'ra qurishga chaqirgan.

Fanning tez sur'atlar bilan rivojlanishi faqatgina bilimga bo'lgan intilishning ortishi bilan bog'liq bo'lmagan. Bilim an'anaviy madaniyatlarda ham ulkan qadriyat hisoblangan. Biroq modernizatsiya bilim vazifalarining qayta baholanishi. Uning tabiatining o'zgarishi bilan birga kechgan.

XX asrning boshida nemis faylasufi va M.Sheler hukmronlik uchun xalos etuvchi, ta'limga oid va hukmronlik uchun bilim kabilarni ajratib ko'rsatgan holda bilimlar tipologiyasini taklif qildi. Xalos etuvchi bilim insonning turmushning ma'naviy asoslari bilan aloqasiga tegishli bo'lgan. Ta'limga oid bilim shaxsning shakllanishiga imkoniyat yaratgan. Hukmronlik maqsadida olingan bilim tabiiy kabi ijtimoiy dunyo ustidan hukmronlik qilish maqsadida bilim egallashni anglatadi. Ilmiy bilim Sheler tipologiyasiga muvofiq, aynan, hukmronlik maqsadidagi bilimlarga kiradi. Bilimlarning u yoki bu turining ustunligi qadriyatlar tizimi bilan bog'liq. Diniy qadriyatlarni inkor qilgan faollikka oid dunyoviy dunyoqarashlar, bilimni birinchi navbatda dunyo va insonni o'zgartirish quroli sifatida tushunganlar.

Qadriyatlar tizimini o'zgarishi va “burjuaziya xislatlari”

Madaniy modernizatsiyaning mohiyatini tashkil etuvchi va diniy qadriyatlardan yerdagi baxt va farovonlik, erkinlik. Faol “dunyoviy” faoliyat kabi dunyoviy qadriyatlarga burilishni ta'minlagan dunyoqarashga oid burilish an'anaviy ijtimoiy ierarxiyaning o'zagrishlari bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar tizimidagi “siljish”lar bilan kuzatilgan.

Yangi iqtisodiy munosabatlarning shakllanishi jamiyatda farovonligi tadbirkorlik faoliyatiga bog'liq bo'lgan qatlamlari

ta'sirining kuchayib ketishiga olib kelgan. Gap, avvalambor, burjuaziya haqida boradi. Burjuaziya ta'sirining mustahkamlanishi saxiylik, namoyishkorona bekorchilik, vijdon, g'arbiy qahramonlik, sadoqat, estetizm, dabdaba kabi aristokratik qadriyatlarni sekin-astalik bilan siqib chiqargan "burjuaziya xislatlari"ning ahamiyatining ortishiga olib keldi. Odatiy burjuaziya xususiyatlari orasidan mehnatsevarlik, tejamkorlik, praktitsizm, ehtiyotkorlik, rejalilik, dabdababozlik va isrofgarchilikni yoqtirmaslik, ishga oid adolat kabilarni ajratib ko'rsatish mumkin. Mehnatning tubdan qayta baholanishi o'ziga e'tiborni tortadi. O'rta asr Yevropa jamiyatida mehnat dastlabki gunohlar uchun jazo sifatida qabul qilingan. Mehnat qilmaslik imkoniyati yuqori tabaqalarning eng muhim imtiyozi bo'lgan. Burjuaziya "qatlami" uchun esa mehnat – asosiy qadriyatdir.

M.Veber mehnatga bo'lgan munosabatning o'zgarishini, mehnatni diniy xizmat ko'rsatish, va bilvosita, ruhni qutqarish vositasiga aylantirgan protestantlik etikasi bilan bog'lagan. Dastlabki protestantlarni ularning mehnat faoliyatiga rag'batlantirgan diniy ruhning "uchib ketishi" bilan ularning mehnat axloqi baribir saqlanib qolgan va u kapitalizmning ma'naviy poydevorini tashkil etgan.

Polshalik tadqiqotchi ayol M.Ossovskaya burjuaziya qadriyatlarining tasdiqlanishining boshqa versiyasini taklif qildi. U "burjuaziya" yoki "meshchanlik" etosi avval boshdanoq mavjud bo'lgan (tadqiqotchi anitik misollarni ham keltiradi), biroq jamiyatning "quyi qatlamlari"ga xos bo'lgan. U zodagonlarning ustun qadriyatlari, "bekorchilar" sinfi tomonidan bostirib kelingan. Zodagonlar ta'sirining G'arb jamiyatlari hayotining an'anaviy tartibining buzilishi bilan bog'liq ravishda tushib ketishi yangi davrga mos bo'lgan eng ahamiyatli "burjuaziya", "meshchanlik" qadriyatlarining keng tarqalishiga va legallashtirilishiga olib keldi.

Biroq har qanday olatda ham zodagonlarning qadriyatlari (diniy qadriyatlar bilan bir qatorda) modernzatsiya davomida haqiqatan ham o'z ta'sirini yo'qotdi. G'arb jamiyatlarida

belgilangan kapitalizm burjuaziya xislatlarini qadriyatlar va o'zini tutish me'yorlarining ustun tizimiga aylantirdi. Sanoat inqilobi bilim foyda olib kelish qobiliyatiga ega ekanligining amaliy isboti hisoblanadi. Sanoat korxonalarining uning shakllanish yillarida unga soya solganligiga qaramasdan moddiy boyliklarning ulkan miqdorini yaratish imkonini berdi, davromad olib keldi, boyliklarini orttirdi. Sanoat inqilobi ulkan ijtimoiy va madaniy oqibatlariga ega bo'lgan.

Sanoat korxonalarining shakllanishi g'arb jamiyatlarining keng ko'lamli urbanizatsiyasining hayotga kirib kelishiga sabab bo'ldi, an'anaviy ijtimoiy aloqalarni parchalab yubordi, yashash joylari yirik shaharlar bo'lgan mustaqil va yashirish individlardan iborat bo'lgan "ommaviy jamiyat"ning shakllanishiga olib keldi.

Sanoat korxonalari insonning tabiatga kuchli hujumiga asos bo'ldi, bu esa o'z navbatida, zamonaviy ekologik inqirozga va sanoat davriga qadar bo'lgan jamiyatlarda tabiiy manbalarning tugab borish muammosiga olib keldi. O'z tarixining jamiki davri davomida inson tabiatdan hamoyalanishga sabab bo'ldi. Bugungi kunda u tabiatni uning o'zining hujumlaridan himoya qilish majburiyati oldida turibdi. Va bu ham madaniyatdagi ahamiyatli burilishdir.

Sanoat korxonasi g'arb sanoat jamiyatlarini mexanizm, aniqrog'i, fabrika ko'rinishga olib kelib qo'ydi. A.Toffler "Ikkinchi to'lqin" jamiyatini ta'riflar ekan. Bizning nazdimizda, muvaffaqiyatli tarzda mazkur jamiyatlar hayotining o'ziga xos jihatlarni ajratib ko'rsatdi. Bu satndartlashtirish, ixtisoslashtirish, sinxronlashtirish, mujassamlashtirish, maksimallashtirish (orttirish) markazlashtirish demakdir. Mazkur jihatlarni nisbatn batafsilroq ko'rib chiqamiz.

Standartlashtirish

Sanoat korxonalari standart, bir turli mahulotlarning ulkan miqdorini yaratadi. Biroq faqatgina ishlab chiqarish mahsulotlarigina standartlashtirilmaydi. Mehnat faoliyati shakllari

(teylorizm, fordizm) ham standartlashtiriladi, texnologiyalar ham, maktabdagi ta'lim dasturlari ham, har qanday ixtisoslik mutaxassislarini tayyorlash ham, bo'sh vaqtini o'tkazish usullari va dam olish shakllari ham standartlashtiriladi. Va nihoyat, tizimli ravishda, avval, maktabda, so'ngra ishlab chiqarishda standartlashtirilgan ommaviy axborot vositalari, yagona turdagi radio va televideniye, gazeta dasturlari, ko'p tirajli standart namunalar va g'oyalar yordamida odamlarning tafakkuri standartlashtiriladi. "Ommaviy madaniyat" deb nomlanuvchi, jamiyatdagi turli guruhlar o'rtasidagi madaniy farqlarni yo'qotib yuboruvchi jamiyat shakllanadi.

Ixtisoslashtirish

Sanoat (industrial) jamiyat - mehnatning chuqur taqsimlanishiga ega bo'lgan jamiyatdir. U "universal aqlar"ga muhtoj emas, biroq muayyan sohalardagi tor doira professionallarini talab etadi. Ixtisoslashtirish faoliyatning samaradorligini oshirish imkonini beradi va ayni vaqtda uni kambag'allashtiradi. Mehnat muhim bo'lsin, biroq aynan bitta vazifani bajarishga bog'lanadi. Ixtisoslashtirish nafaqat jismoniy, balki aqliy mehnatga ham xosdir. Tobora kamroq odamlar turli sohalarga tegishli bo'lgan bilimlarni o'zlashtirish qobiliyatiga egadirlar. Jamiyatdagi madaniy ma'lumotning doimiy ravishda ortib borayotgan hajmi va individ o'zlashtira olishi mumkin bo'lgan ma'lumot o'rtasidagi jarlik tobora ortib bormoqda. (G.Zimmel ushbu hodisani "obyektiv" va "subyektiv" madaniy o'rtasidagi uzilish, deb nomlagan). Ijtimoiy kabi madaniy differentsiatsiya tobora chuqurlashib bormoqda.

Sinxronlashtirish

Ixtisoslashtirilgan urbanizatsiyalashtirilgan jamiyatlar o'zaro bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan odamlarning ulkan ommalarining faoliyatini muvofiqlashtirish zaruratiga duch keladilar.

Odamlarning faoliyatini vaqt davomida tartibga solish, sinxronlashtirish zarur. Odamlar, guruhlar, tashkilotlarning o'zaro munosabatlari grafiklar va jadvallarga, aniq vaqt tartibiga bo'ysunadi. Millionlab odamlar ishni bir vaqtda boshlaydilar va bir vaqtda tugatadilar. Transportlar ham jadvalga ko'ra yuradilar va muassasalar ham jadval asosida ishlaydilar. Televideniya va radio ommaviy auditoriyaning "kun tartibi"ni e'tiborga oluvchi dasturlar tartibiga ega bo'ladilar. Ilk bolalikdanoq inson jadval bo'yicha yashashga, vaqtni kuzatib borishga o'rganishi lozim, maktab ta'limi ham mazkur yo'nalishga yo'naltirilgan. Vaqtni aniq qayd qilish a'anaviy jamiyatlar uchun xos bo'lmagan. Inson o'zini va faoliyatini xo'jalik faolligining maromini ham belgilab bergan tabiat maromi bilan o'Ichagan.

Mujassamlashtirish

Industrial jamiyat ishlab chiqarish kabi odamlar ommasini ham, shuningdek, manbalarning barcha turlarini mujassamlashtiradi. Ishlab chiqarish korxonalariga mujassamlanadi, odamlar - korxonalarda, muassasalarda, ulkan ko'p millionli shaxarlarda mujassamlanadi, sarmoya esa - banklarda mujassamlanadi. Tijorat tashkilotlari ulkan ishlab chiqarish, odamlarga oid va axborot resurslarini mujassamlantirgan holda yiriklashish imkoniyatiga ega. Bolalar maktablarda to'planadi, bemorlar "kasalxonalarda", jinoyatchilar - qamoqxonalarda to'planadi va h.k. Bilimlar ensiklopediyalarda, darsliklarda, ma'lumotnomalarda, ma'lumotlar bazasida mujassamlanadi. Ilmiy faoliyat - ilmiy-tekshirish markazlarida mujassamlanadi. Sanoat davriga qadar bo'lgan jamiyatlarda mujassamlashtirishga bo'lgan yo'nalish nisbatan kuchsizroq bo'lgan. Xo'jalik faoliyati asosan individual bo'lgan, yoki kichik jamoalar tomonidan amalga oshirilgan. Manbalar - moddiy kabi axborot resurslari ham ahamiyatli ravishda tarqoq bo'lgan. Shaharlarda odamlar ko'p bo'lmagan.

Maksimallashtirish

Sanoat jamiyatlari "katta qiymatlar"ga maftun bo'lgan. U o'sishga intiladi, o'sish esa taraqqiyot bilan tenglashtiriladi. Ishlab chiqarish kuchayadi, mahsulotlar hajmi, bilim va ma'lumotlar hajmi, farovonlik, hayot darajasi ortadi. Barcha "eng katta" narsalar hurmatga sozovor bo'ladi - eng ko'p aholili shahar, eng baland bino, eng tezkor avtomobil. Barcha narsa maksimal darajada unumdor bo'lishi lozim. Industrial jamiyatning tezkor sur'atlarda o'sishga intilishi ko'plab muammolarga sabab bo'ldi va, avvalambor, tabiiy resurslarning tugab borishi, ekologik inqiroz kabi muammolar vujudga keldi. "O'sish chegarasi", "o'sish nolga tengligi" konsepsiyalari paydo bo'ldi, biroq ular vaziyatni tuzata olmadi.

Markazlashtirish

Markazlashtirish - odamlarning ulkan ommalari va zamonaviy jamiyatlarda sodir bo'layotgan murakkab jarayonlarni boshqarishga bo'lgan intilish. Boshqaruvni markazlashtirish (yuqorida sanab o'tilgan boshqa tamoyillar bilan birgalikda) byurokratiyalarni, tarmoqlarga ega bo'lgan qudratli tashkilotlarni, M.Veberning iborasiga ko'ra, hayotning deyarli barcha jabhalarida odamlarning faoliyatini tartibga soluvchi "inson mashinalari"ni vujudga keltiradi. Boshqaruvni markazlashtirish davlat vazifalarini kengaytirishda, tobora turli usullar yordamida jamiyat ustidan nazoratni kuchaytirishda o'z ifodasini topadi.

Ko'rsatilgan jihatlarni ajratib ko'rsatar ekan Toffler "madaniyat" tushunchasidan foydalanmaydi. Biroq shunga qaramasdan, biz ularga industrializm davriga kirib kelgan jamiyatlarga xos bo'lgan, uning mavjudligining o'ziga xos shakllarining ajralmas xususiyatlari sifatida qarashimiz mumkin. Bu bugungi kun tomonidan vujudga keltirilgan, turli industrial jamiyatlarning turmush tarzini nimasi bilandir o'xshash holatga keltirgan "madaniy universaliya"lardir. Industrializmning bir

xillashtiruvchi ta'sirini e'tiborga olish lozim, biroq ularni ortiqcha baholash mumkin emas. Umumiy jihatlar ortida baribir madaniy xilma-xillik saqlanib qoladi.

An'anaviy jamiyatlarning madaniyati yorqin ifodalangan "tabaqalashtirish" tabiatiga ega bo'lgan. Turli ijtimoiy qatlamlar (tabaqalar, toifalar va hokazo) madaniy jihatdan bir-biridan ahamiyatli darajada farq qilgan. O'rta asr Yevropada yashagan shaharlik, dehqon va zodagonning turmush tarzi, kundalik xulqning, o'yin-kulgu qilish usullarining, oshxonadagi o'ziga xos xususiyatlarning, tarbiya, kiyinish va boshqalarning turli me'yorlarini taqazo qilgan. U yoki bu tabaqaga mansublikni osonlik bilan aniqlash mumkin bo'lgan. Oliy tabaqalar vakillari an'anaviy jamiyatlarda muayyan madaniy imtiyozlarga ega bo'lganlar: masalan, Hindistonda muqaddas yozuvlar - Vedani faqatgina yuqori tabaqa vakillari o'rganishlari mumkin bo'lgan. Yozuv madaniyatini o'rganishga ham odatda, faqatgina oliy tabaqa vakillari xaqli bo'lganlar (biroq har qanday holatlarda istisnolar mavjud bo'lgan). Turli tabaqalarning madaniy o'ziga xos xususiyatlari avloddan avlodga o'tib kelgan, bunga an'anaviy jamiyatlarning stratifikatsion tizimlarning yopiqligiga og'ishi sabab bo'lgan.

XX asrning boshlaridayoq zamonaviylik davriga qadam qo'ygan jamiyatlarda tabaqalar va sinflar o'rtasida ahamiyatli darajadagi madaniy farqlar kuzatilgan. "Ishchi va "burjua", dehqonlar va avvalgi ta'sirini yo'qotgan zodagonlar o'zlarining madaniy xususiyatlarini qisman saqlab qolganlar. Biroq modernizatsiya, zamonaviy iqtisodiyotning shakllanishi, industriallashtirish, urbanizatsiya, ta'limning tarqalishi, siyosiy hayotning demokratiyalashtirilishi ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi aniq chegaraning sekin-asta yo'qoli borishiga olib kelmoqda. An'anaviy jamiyatlardagi stratifikatsiya tomonidan "ajratilgan" madaniyat o'rniga ommaviy madaniyat keldi.

Ommaviy madaniyat kundalik o'zaro munosabatlar jarayonida betartib ravishda shakllanmaydi va avloddan avlodga o'tmaydi. Ommaviy madaniyat "professional"lar

ixtisoslashtirilgan tashkilotlar tomonidan yaratiladi. Uning namunalari aholining eng keng qatlamlari tomonidan "iste'mol" qilishga mo'ljallangan, u demokratik va, asosan, o'yin-kulgu qilishga, bo'sh vaqtning o'rini to'ldirish uchun mavjud. Inson an'anaviy merosni qabul qilishi yoki ta'lim olishi natijasida ommaviy madaniyatning "tashuvchisi"ga aylanmaydi. Ommaviy madaniyat namunalari (kitob, qo'shiq, kinofilm, sport tomoshalari va h.k.) inson tomonidan ko'ngil ochish, hissiy qoniqish, ruhiy zo'riqishni "yo'qotish", bo'sh vaqtini to'ldirish maqsadida erkin tanlanadi. Ommaviy madaniyat zamonaviy jamiyatlarning butun mohiyatini batamom anglab ololmaydi, biroq mazkur madaniyatning ahamiyatli "bo'g'inini" aks ettiradi. Ommaviy madaniyat bilan bir qatorda zamonaviy jamiyatlarda madaniy an'ana elementlari ham saqlanib qoladi (zamonaviy jamiyatlarda an'analarning mavjud bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari haqida biz avvalroq gapirib o'tgan edik. 3-mavzuni qarang), turli submadaniyatlar, "oliy" yoki "elitar" madaniyat va boshqalar mavjud.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, "oliy madaniyat" tushunchasi aniq tushuncha emas. Amalda "oliy" va "ommaviy" madaniyat o'rtasida aniq chegara o'tkazish murakkab vazifa. Ularga muvofiq ravishda madaniy namunalarning tenglashtirilishi amalga oshiriladigan qadriyatlar zamonaviy jamiyatdagi aniqlik bilan ajralib turmaydi. Bundan tashqari, madaniyat namunalarning tenglashtirilishi, bilishimizcha, nafaqat mazkur obyektlarning obyektiv qadri bilan, balki ular haqida kim fikr bildirish huquqiga egaligi bilan bog'liq. Biroq shuni ta'kidlash mumkinki, "elitar", "oliy" madaniyatni o'zlashtirish uchun, odatda, muayyan tayyorgarlik, to'plangan "madaniy kapital" zarur. Dastlabki ta'limsiz, masalan, falsafiy asarni tushunish mumkin emas. Dastlabki estetik tarbiyasiz va "musiqiy ta'b"ni shakllantirmasdan turib Shnitke musiqasini qabul qilish mumkin emas. Ommaviy madaniyat namunalari esa "iste'molchi"dan maxsus tayyorgarlikni talab etmaydi va deyarli har bir kishiga muvofiq keladi. Biroq ushbu mezon ham yetarli darajada shartli.

Ommaviy madaniyat – bugungi kun bilan yaratilgan va bir turli baholash imkoni bo‘lmagan murakkab hodisadir. Ommaviy madaniyat muammosiga mamlakatimiz kabi xorijiy ilmiy va publitsistik adabiyotlarning ko‘plab miqdori bag‘ishlangan. Mazkur adabiyotlar oqimi bitmas-tuganmas va o‘quv qo‘llanmasi doirasida uning to‘liq bayon qilish imkoniyati mavjud emas. Biz materialni bayon qilish usuli bo‘yicha u yoki u ismlarni va nuqtayi nazarlarni keltirishimiz mumkin.

Ommaviy axborot hodisasi XX asrga kelib keng ko‘lamda tarqala boshladi. Bu madaniy namunalarni tirajlashtirish imkonini beruvchi ommaviy jamiyatning vujudga kelishi va texnologiyalarning rivojlanishi kabi omillar bilan bog‘liq.

Ommaviy jamiyat nimani aks ettiradi? “Ommaviy jamiyat” atamasi, “ommaviy madaniyat” kabi bir turli emas. U tamoman belgilangan hodisa ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan salbiy ma’noda ifodalanadi. “Omma” ko‘pincha “olomon”, “avom” bilan tenglashtiriladi. Omma odami xurofotlarga, urfga va siyosiy dohiylarga ko‘r-ko‘rona ergashishga moyil bo‘lgan shaxssiz individuum sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq ommaviy jamiyat – bu, avvalambor, sotsiumning avvallari aniq ajratib qo‘yilgan ijtimoiy qatlamlar vakillarining amorf insoniy ommalarini aralashtirib yuborgan va an’anaviy uyushmalarni parchalab yuborgan industrialashtirish va urbanizatsiya jarayonlari sababli vujudga kelgan muayyan holatidir. Va u baholanishi emas, balki obyektiv jihatdan o‘rganilishi lozim.

An’anaviy jamiyat barqaror tenglikka, qat’iy madaniy an’anaga ega bo‘lgan ijtimoiy guruhlardan iborat. Qarindoshlar jamoasi, jehqonlar uyushmasi, hunarmandlar sexi, shahar uyushmasi, tabaqalar – o‘rta asr Yevropa jamiyatlarining ushbu barcha guruhlari u kim, ijtimoiy ierarxiyada u qanday o‘rinni egallab turadi, u o‘zini qanday tutishi zarur, u qanday xuquqlarga ega ekanligi haqida aniq tasavvur hosil qiladi. Ko‘pincha inson o‘zining butun hayoti davomida aynan bir xil guruhlariga mansub bo‘lgan.

Zamonaviy jamiyatda esa biz narsalarning boshqa holatiga

guvoh bo'lamiz. Individdning ijtimoiy guruhlar bilan aloqasi nisbatan o'tkinchidir. Boshqa tomondan guruhlar tobora ortib bormoqda, odamlar orasidagi aloqalar esa kuchayib borayotgan ijtimoiy va madaniy differentsiatsiya tufayli xilma-xil bo'lib bormoqda. Inson osonlik bilan guruhlariga qo'shiladi va ulardan osonlik bilan chiqib ketadi, ish joyini va mashg'ulotlar turini o'zgartiradi, oilasini tark etadi va yangi oilani yaratadi, do'stlik aloqalarini o'ratadi va uzib yuboradi, u yoki bu ijtimoiy harakatlarga qo'shiladi va ulardan chiqib ketadi. Ommaviy jamiyat insoni kommunikatsiyalar va o'zaro munosabatlarning keng tarmog'iga an'anaviy jamiyat insonidan ko'ra ko'proq jalb qilingan. Biroq ommaviy jamiyatda ijtimoiy aloqalar nisbatan kamroq barqaror va mustahkam hisoblanadi. Ommaviy insonning o'zi haqidagi tasavvuri juda kam hollarda guruhga tegishlilik bilan va "men" hissi bilan to'liq belgilanadi. Zamonaviy jamiyat aniq belgilangan barqaror guruhlardan emas, balki muayyan qiziqishlar va talablar bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy aloqalarga kirishuvchi, atomlashtirilgan individlar ommasidan "tashkil topgan". Guruhga mansublilik individga buyurilmaydi (ayrim istisnolardan tashqari). Zamonaviy jamiyatlarda madaniy an'ana avloddan avlodga o'tkaziluvchi muayyan jamiyat tajribasi sifatida deyarli o'z ahamiyatini yo'qotadi. An'ana va barqaror guruhga oid o'xshashlikni yo'qotgan holda individ o'z aqli va o'z tajribasiga amal qilishga majbur bo'ladi. Mana shu boshqa ijtimoiy aloqalar va barqaror madaniy an'analarga ega bo'lmagan atomlashtirilgan jamiyat-ommaviy jamiyat hisoblanadi. Sof miqdoriy jihatni qo'shish ham o'rinlidir: aholining soni, shuningdek uning mujassamlanganligi, zichligi. Ommaning eng afzal "yashash joyi" (va uning vujudga kelish joyi) – yirik zamonaviy shaharlardir.

Amerikalik sotsiolog Edvard Shilz ommaviy jamiyatning quyidagi jihatlarini ajratib ko'rsatgan:

- ichki jihatdan bir turli bo'lmagan aholining katta miqdori;
- hukumat tomonidan ilohiy maqomning yo'qotilishi va hukumat oldidagi qo'rquvning kuchsizlanishi;

-an'analarning ta'sirini kuchsizlanishi, ularning turlicha izohlanishi imkoniyati, bu esa odamlarning o'zini tutishidagi farqlarga va individning obro'-e'tibori hamda huquqlarining ahamiyatini oshirishdagi farqlarga olib keladi;

-ko'p sonli nizolar va ziddiyatlarni, odamlar orasidagi aloqalarning betartibligini kelib chiqishiga sabab bo'luvchi, aniq ifodalangan ma'naviy birlikning mavjud emasligi;

-sanoat ishlab chiqarishi va texnologiyalar, ommaviy jamiyatning turli "qismlari" o'rtasidagi aloqalarni amalga oshirish imkonini beruvchi transport va aloqa vositalarini rivojlantirish;

-texnologiyalar insonni og'ir jismoniy mehnat yukidan ozod qiladilar va hissiyotlarning yangi manbalarini ochish imkoniyatini beradilar;

-individuallikning gullab-yashnashi, yangi tajribalarni egallashga tayyorlik, "hissiyot va hislarning" gullab-yashnashi; tanlash erkinligi, an'analar va nufuzlilar tomonidan aniq artiblarning o'rnatilmasligi;

-aholi o'yin-kulguni qadrlash, boshqalarning shaxsini hurmat qilishga o'rgandi.

Shilz aholining bir qismi ommaviy jamiyat insonga taqdim qilgan imkoniyatlardan foydalanmagan holda, "o'sishdan qotib qolishi" tarzida yashamoqda. Shilz tomonidan ommaviy jamiyatning ta'riflanishi birmuncha apologetik (ko'r-ko'rona maqtash tarzida). Ushbu jamiyat shaklining salbiy jihatlarini Shilz to'liq o'rganib chiqmagan. Biroq Shilz tomonidan ajratib ko'rsatilgan har bir "ijobiy" jihat salbiy tomonlarga ham ega.

Masalan, individga taqdim qilingan tanlash erkinligi barcha yerlarda yo'nalishlarning buzilishi bilan kuzatiladi. "Lazzatlarga bo'lgan moyillik" har doim ham rasmiy va salomatlikka ziyon yetkazuvchi usullar bilan qondirilmaydi, ko'p hollarda mulohazasiz gedonizm va iste'molchilik bilan kuzatiladi. Individuallik va boshqalar bilan munosabatlardagi erkinlik yolg'izlik va ajralib qolish va hokazolarga olib kelgan. Biroq har qanday ijtimoiy hodisa o'zining salbiy va ijobiy tomonlariga ega va ommaviy jamiyat ham bundan mustasno emas.

Ommaviy jamiyatning kengaytirilgan, bizning nazdimizda, (aniqrog'i, omma hodisaning o'zining) aniq ta'rifini G.Blumer beradi.

Omma qator ajratib turuvchi jihatlariga ega. Birinchidan, uning a'zolari jamiyatda turli ijtimoiy maqomga ega bo'lishlari, jamiyatning eng turli qatlamlaridan kelib chiqqan bo'lishlari mumkin. U eng turli ko'rinishdagi sinfiy o'rnlarni egallab turgan, bir-biridan kasbiy jihati, madaniy darajasi va moddiy holatiga ko'ra farq qiluvchi kishilarni qamrab olishi mumkin... Ikkinchidan, omma anonim guruh hisoblanadi, aniqrog'i, anonim individlardan tashkil topgan... Uchinchidan, omma a'zolari o'rtasida o'zaro munosabatlar mavjud emas... To'rtinchidan, omma o'ta noaniq tarkibga ega bo'ladi

Unda (ommada) hech qanday ijtimoiy tarkibiy qism, hech qanday urf-odat va an'analar, qoida yoki marosimlarning hech qanday aniq belgilangan to'plami, maqomga oid rollarning hech qanday tuzilmasi mavjud emas... U faqatgina ajratib qo'yilgan, anonim, va shu sababli bir turli bo'lgan individlar konglomeratidan tashkil topgan.

Ommaviy xulq shakli paradoksial tarzda kelishilgan harakat bilan emas, balki faoliyatning individual chiziqlaridan tashkil topadi. Mazkur individual faoliyatlar birinchi navbatda, tanlovlar shaklida, masalan, yangi tish pastasini, kitobni, pesani, partiya platformasini, yangi urflarni, falsafa yoki diniy e'tiqodlarni tanlash, ommaviy manfaatlar ob'ekti tomonidan vujudga keltiriluvchi noaniq intilish va hissiyotlar bo'lgan tanlovlar...

Blumer tomonidan ta'riflangan omma hodisasida ommaviy madaniyat katta ahamiyatga ega. Ommaviy madaniyat – ushbu chidamsiz konglomeratni mazkur “o'xshashlik” ka ayrim yo'nalishlarni beruvchi uyushmalarning ayrim o'xshashi bilan bog'lovchi mexanizmalardan biridir. Blumer tomonidan omma uchun odatiy bo'lgan xulq shakli sifatida ajratib ko'rsatilgan individual tanlov va o'zini tutish liniyalarining bir-biriga mos kelishi faqatgina ehtimoliy qiziqishning qandaydir obykti ommaga ma'lum bo'lganidagina bo'lishi mumkin. Va bu

faqatgina omma reklama yordamida ma'lumotga ega bo'lishi mumkin bo'lgan mahsulotlar emas. Shuningdek, bu taqlid qilish yoki ulug'lash obyektlariga aylanishi mumkin bo'lgan ommaviy san'at, kitoblar, filmlar, musiqiy asarlar hamdir. Bu hatto ommaviy matbuot va televideniya tomonidan bir necha marta takror ilgari suriladigan g'oyalar va e'tiqodlar, ideallar va qadriyatlar ham bo'lishi mumkin. Shunday qilib, ommaviy madaniyat, guruh tajribasi va madaniy an'anaga tayanish imkoniyatiga ega bo'lmagan ommaviy inson uchun yo'nalishlar manbai, ommaviy individuallashgan jamiyatni rivojlantiruvchi omil bo'lishi mumkin.

Ommaviy madaniyatning vazifalari va o'ziga xos xususiyatlari

Ommaviy madaniyat texnik taraqqiyotsiz mazkur vazifalarni bajara olmagan va hattoki, mavjud ham bo'la olmagan bo'lar edi. Aynan texnikaning bosma stanokdan aloqa va kommunikatsiyaning ultrazamonaviy aloqa vositalariga qadar rivojlanishi, televizor, radioprieyomnik, magnitofon, kompyuterlarning paydo bo'lishi madaniy namunalarning ko'paytirilishi va ularning zamonaviy jamiyatning har bir a'zosigacha yetkazib berilishi uchun imkon tug'diradi. Texnikaning rivojlanishi madaniy namunalarning faqatgina aholining keng qatlamlariga yetib borishiga olib kelmaydi. Texnikaning yangi turlarining paydo bo'lishi madaniy faoliyatning, jumladan, san'atning ham yangi ko'rinishlarining paydo bo'lishiga olib keladi. Bunga yorqin misol sifatida kinoni keltirishimiz mumkin. Ommaviy madaniyatning bu kabi o'ziga xos turi shuningdek, muayyan texnika asosida paydo bo'lgan. Kompyuter texnologiyalari rivojlanishi bilan san'at va madaniy faoliyatning boshqa turlari paydo bo'lmoqda.

Ommaviy madaniyatning ahamiyatli jihati – uning sanoat va tijoratga oid tabiatidir. Madaniy namunalarning ishlab chiqilishi oqimga qo'yiladi. Faqat bittagina noyob film suratga olinmaydi, mahsulotni ushbu turini ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Uni

ishlab chiqarishning ma'lum texnologiyasi ishlab chiqilgan. Serial yaratuvchilari "ijodkor" so'zining to'laqonli ma'nosiga ega bo'lgan ijodkorlar emas. O'tmishda san'at asarlari o'ziga xos, betakror bo'lgan. Ommaviy madaniyat namunalariga mazkur atamalarni qo'llab bo'lmaydi. Ommaviy madaniyat asarlari, avval boshdanoq, mazkur mahsulotning ommaviy iste'molchisiga mo'ljallangan mahsulot sifatida tayyorlanadi. Bitta muvaffaqiyatli namuna ommaviy taqlidga sabab bo'ladi. Zamonaviy jamiyatda barcha qatlamlar va guruhlar ommaviy madaniyat iste'molchilari hisoblanadi. Ommaviy madaniyatning asosiy vazifasi – ko'ngil ochish va chalg'itishdan iborat. Zamonaviy jamiyatning iqtisodiy rivojlanish darajasi nima bilandir to'ldirilishi lozim bo'lgan bo'sh vaqtning ajratilishiga imkon yaratdi, shuningdek, turmush darjasini oshirdi. Odamlar ularni vaqtini chog' qilishlari uchun pul to'lash imkoniyatiga ega bo'ldilar. Boshqa tomondan, zamonaviy jamiyat – yetarli darajada stressogen (ruhiy zo'riqishlar) muhitdir: ijtimoiy o'zgarishlarning tezkor sur'ati va ularning avvaldan aytib berish mumkin emasligi, odamlarning ijtimoiy ahvolidan beqarorligi, ijtimoiy aloqalarning mustahkam emasligi, ma'lumotlardagi qarama-qarshiliklarning haddan tashqari ko'pligi – bularning barchasi vaqti-vaqti bilan "o'chib qolish", "o'zini bo'sh qo'yish"ni talab etadi.

Ommaviy madaniyat doimiy ravishda tanqid qilinadi, ham tadqiqotchilar tomonidan, ham talablari yuqori bo'lgan va ta'sirlanuvchan jamoatchilik tomonidan. Tanqidga ko'pincha eng sodda talablar va istaklar bilan bog'liq bo'lgan, iste'molchilarning ma'naviy rivojlanishiga intilmaydigan "madaniy industriya" mahsulotining past sifati sabab bo'ladi. Tanqidning boshqa bir yo'nalishi – ommaviy madaniyatning tijoratga oid tabiati, madaniyatning mahsulotga aylantirilishidir. Falsafiy refleksiyaga eng moyil bo'lgan mualliflar ommaviy madaniyatda, odamlarni jamiyatning haqiqiy muammolaridan chalg'ituvchi va yolg'on va voqelik haqida yolg'on, buzilgan, "pardoz berilgan" tasavvurlar hosil qiluvchi, odamlarga iste'mol ideallarini singdiruvchi o'ziga xos giyohvand moddani ko'radilar.

Ommaviy madaniyatning ushbu barcha salbiy tomonlari haqiqatan ham mavjud. Va shunga qaramasdan, ommaviy madaniyatni faqatgina salbiy jihatdan o'rganish to'g'ri bo'lmaydi. Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, uning vujudga kelishi jamiyatdagi muhim tuzilmaga oid o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lgan va u mazkur jamiyatda muayyan vazifalarni bajaradi. Shuni qo'shimcha qilish mumkinki, ommaviy madaniyatning barcha namunalari ham, avval boshdanoq, past sifatga ega emas. Agata Kristi va Jorj Simenonlarning detektiv romanlari, shubhasiz, ommaviy madaniyat namunalaridir. Biroq shunga qaramasdan, ular "janrning klassikalari" sifatida tan olingan va shubhasiz, tengsiz badiiy qimmatga ega. "Bitlz" musiqasi – ommaviy san'atning yorqin misolidir. Biroq bugungi kunda, hatto musiqashunoslar ham ushbu guruhni yangi musiqiy janrning asoschilari deb tan oladi. Bundan tashqari, ommaviy madaniyat oliy madaniyatni, garchi uning iste'molchilari va talabgorlari kam bo'lsa ham, yo'q qilmaydi. Biroq barcha greklar ham Aflotun va Arastuni o'qiganmi? Va axir jamiki rus xalqi A.S.Pushkin hayot davrida uning she'rlarini yoddan o'qiganmi? Bunga ko'plab misollar keltirish mumkin.

E.Shilz madaniy xilma-xillikni va ommaviy jamiyat madaniyatining ko'p turlicligini alohida ta'kidlagan, undagi mavjud madaniyatning turli "daraja"larini ajratib ko'rsatgan:

"Ommaviy jamiyatning "noroziligi"ning ko'rinishlaridan biri sifatida uning madaniyatining sifatning kamida uchta darajasiga ajratilishi namoyon bo'ladi... Bu "oliy" yoki "nafis", "o'rta" yoki "o'rtamiyona", va "past" yoki "soxtalashtirilgan" madaniyatdir.

"Oliy" madaniyatning ajratib turuvchi jihati tanlanayotgan asosiy mavzuning va o'rganilayotgan muammolarning jiddiyligi, hodisalarning mohiyatiga kirib borish, qabul qilishlarning kelishilganligi, ifodalangan hissiyotlarning nafisligi va boyligi hisoblanadi... "Oliy" madaniyat ijtimoiy mavom bilan hech qanaqasiga bog'liq emas. Bu degani, undagi mukammallik yaratuvchilarning yoki madaniyat obyektlari iste'molchilarining ijtimoiy maqomi bilan emas, balki mazkur obyektlarning

adolatliligi va go'zalligi bilan belgilandi.

"O'rtacha" madaniyat toifasi, ularning yaratuvchilarining intilishlaridan qat'i nazar, "oliy" madaniyat asarlari bahosi mezoni qo'llanilishi mumkin bo'lmagan asarlarni qamrab oladi. "O'rtamiyona" madaniyat "oliy" madaniyatdan ko'ra kamroq darajada o'zgacha bo'lishi mumkin, u ko'p jihatdan reproduktiv va garchi "oliy" madaniyat qamrab olgan janrlarni qamrab olsa-da, shuningdek o'zini "oliy" madaniyat sohasiga kirib bormagan janrlarda ham namoyon qiladi...

Uchinchi darajada "quyi" madaniyat turadi, uning asrlari sodda. Ularning ayrimlari "o'rta" va hattoki "oliy" madaniyat (tasviriy san'at, musiqa, she'r, romanlar, hikoyalar) shakllariga ham ega, biroq bunga bevosita ifodaliligi va minimal darajadagi ichki mohiyatga ega bo'lgan o'yinlar va tomoshalar (boks, poyga) kiradi. Madaniyatning ushbu darajasida kirib borish chuqurligi deyarli har doim juda kam, nafislik umuman yo'q, hissiyotlar va qabul qilishning umumiy soddalashtirilganligi (beadabligi) - unga xos bo'lgan xususiyatdir"

Ommaviy jamiyat har qanday boshqa davrdagidan ko'ra madaniyatning ahamiyatli darajadagi katta miqdorini yutib yuboradi... "O'rtamiyona" va "quyi" madaniyatlar eng keng tarqalgan, "oliy" madaniyatning proporsional zahirasi esa keskin kamyib ketdi. Bu kabi hodisaning, shak-shubhasiz, ko'rinib turgan sabablari - kirib borishning o'ta yengilligi, mehnat sarfini kamaytirish, bo'sh vaqtning va ko'pchilik odamlarning moddiy boyliklarini oshirish, savodxonlikni keng tarqatish, ochiq gedonizm hisoblanadi. Bunda quyi va o'rta sinflar zodagonlardan ko'ra ko'proq narsalarga ega bo'ldilar...

"Oliy" madaniyatni iste'mol qilish ham garchi kam miqdorda bo'lsin, biroq baribir ortib bordi. Yuqorida aytib o'tilgan voqelikni "o'zgartirish" va iste'mol ideallarini shakllantirishga keladigan bo'lsak, bu bilan bog'liq ravishda qandaydir paradoksni ta'kidlab o'tish mumkin. Ommaviy madaniyat, qaysidir ma'noda, "barcha narsani qabul qilaveradi", bu esa o'z navbatda uning tajoratga oid tabiati bilan bog'liq. Agar jamiyatda mavjud tartibni

tanqid qilishga "talab" mavjud bo'lsa, shu zahotiy oq mazkur talabga javob beruvchi asarlar paydo bo'ladi. Intellektual adabiyotlarning zamonaviy ommaviy bozorida "tanqid" yo'nalishiga oid kitoblarning - ilmiy va publitsistik kabi badiiy adabiyotlarning ulkan miqdorini topish mumkin. Ommaviy madaniyat tarbiyalamaydi, u turli-tuman mahsulotlarni taklif qiladi. Iste'molchining vazifasi tanlash: Dj.Oruellaning "1984" ayollar romani yoki zamonaviy ommaviy jamiyat faylasufi va sotsiologi Gerbert Markuzening "Bir o'lchamli inson" nomli mashhur tanqidiy tadqiqoti. *(To'g'ri, G.Markuzening asarini baribir elitar yoki "oliy" madaniyat asarlariga kiritish lozim, chunki uni tushunish muayyan tayyorgarlikni talab etadi).*

Ommaviy madaniyatning, hatto tijoratlashtirish kabi shubhasiz jihati ham qandaydir ijobiy oqibatlariga ega. Shaxssiz tijorat, bozor munosabatlari va istaklarining qondirilishi uchun pul to'lashga tayyor bo'lgan odamlarning o'zgarib ketgan ehtiyojlari ijodkor insonga yaratuvchilik faoliyatini amalga oshirish uchun ulkan imkoniyatlarni ochib beradi (ushbu imkoniyatlar qay tarzda qo'llanilishi boshqa masala). O'tmish jamiyatlarida ijtimoiy amaliyot sifatidagi alohida muhit sifatidagi ijodiy faoliyat deyarli mavjud bo'lmagan. Araxaik (sanat taraqqiyotining qadimiy, ilk bosqichi) jamiyatlarda san'at kundalik faoliyatga chambarchas bog'lanib ketgan. Qadimgi davr va o'rta asrning an'anaviy sivilizatsiyalarda ijodiy faoliyat bilan band bshlgan insonlar odatda kamchilikni tashkil etgan va asosan zodagonlarning badiiy talablarini qondirish uchun ishlaganlar va moddiy jihatdan to'laqonli ravishda ularga tobe bo'lganlar. Eng yaxshi holatda ijodiy faoliyat bo'sh vaqtini o'tkazish shakllaridan biri bo'lgan. Biroq bu holatda rassom unga erkin "ijod" qilish uchun imkonini beruvchi mavjudlik uchun mablag'larga ega bo'lishi lozim bo'lgan. Bugung kunda biz rassomlar deb atayotganlarning ko'plari hunarmand hisoblangan va alohida hurmatga sazovor bo'lmagan. Tiklanish davri Yevropa madaniyatida ijodiy faoliyatning erkinlikka chiqish davri boshlanadi. Bugungi kun jamiyatidagi kabi "ijodiy kasb" egalari bo'lgan odamlarning bu

kabi ko'p miqdori hech qachon va hech qaerda bo'lmagan, chunki jamiyatda ularga ehtiyoj bo'lmagan.

Shunday qilib, ommaviy madaniyat – bu muayyan ijtimoiy va madaniy siljishlar tomonidan vujudga keltirilgan va qator yetarli darajada muhim bo'lgan vazifalarni bajarishi tuayli vujudga kelgan zamonaviy hodisadir. Ommaviy madaniyat salbiy kabi, ijobiy jihatlarga ham ega. Uning mahsulotlari salbiy kabi ijobiy jihatlarga ham ega. Uning mahsulotlarining uncha yuqori bo'lmagan darajasi va tijorat, asosan, asarlar sifatini baholash mezoni, ommaviy madaniyat insonga avval ko'rmagan ramziy shakllar, obrazlar va ma'lumotlarni taqdim qilishining aniq ko'rinib turgan dalillarini inkor qilmaydi, dunyoni qabul qilishni ko'p turli qiladi, bunda u "iste'mol mahsuloti"ni tanlash huquqini iste'molchida qoldiradi. Afsuski, iste'molchi har doim ham eng yaxshi narsani tanlay bilmaydi.

An'anaviy va zamonaviy madaniyatning qiyosiy ta'riflari

Yuqorida aytilganlarga xulosa qilar ekanmiz, an'anaviy va zamonaviy jamiyatlar o'rtasidagi farqni qisqacha ko'rsatib o'tamiz.

An'anaviy madaniyat	Zamonaviy madaniyat
Madaniyat va ijtimoiy tuzilmaning u yoki bu darajadagi muvofiqligi	Madaniyat va ijtimoiy tuzilmaning ajratib yuborilishga ko'rinib turgan urinishlar
Dinning ma'naviy sohadagi so'zsiz ustunligi	Ratsionalistik, sekulyar dunyoqarash ustunlikka ega.
Diniy tabaqaga oid qadriyatlar va me'yorlar.	Asosan dunyoviy qadriyatlar, individning qadriyatga oid qarashlari va uning ijtimoiy tegishliligi o'rtasidagi aloqa aniq kuzatilmaydi.
Ijtimoiy tartibning diniy jihatdan belgilab berilishi	Ijtimoiy tartibning qat'iy belgilanmasligi

dunyoqarashga oid, diniy bilimlarning – “qutqaruvchi bilimlarning” ustunligi (Sheler)	Amaliy, ilmiy bilimning ustunligi va doimiy raishda o'sib borishi, “hukmronlik uchun bilim olish”(Sheler).
Ustun bo'lgan dini dunyoqarashga asoslangan madaniyatning gomogenligi	Madaniyatning differensiyalanganligi, o'zaro zid bo'lgan qadriyatlar, me'yorlar, dunyo haqidagi tasavvurlarning ustunligi
O'tmishga, an'anaviylikka sodiqlik.	Kelajakka intilish, o'tmish taqlid qilish uchun namunalar manbai emas.
Ijtimoiy qatlamlar o'rtasida aniq namoyon bo'lgan madaniy farqlar	Sinflar va tabaqalar o'rtasidagi madaniy farqlarning yo'qotilishiga intilish va boshqa asoslarda paydo bo'lgan madaniy farqlar ahamiyatini oshirish. “Ommaviy madaniyat” hodisasi.
Qo'l mehnati texnologiyalari, ularning o'ta sekin tarzda takomillashtirilishi.	Murakkab mashina texnologiyalari, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarning muhim omillaridan biri sifatidagi doimiy texnologik taraqqiyot; yashash muhiti va turmush tarzining “texnologiyalashtirilishi”.
“O'zgacha”ga bo'lgan murosasizlik, tolerantlikning madaniy gomogenlikka asoslangan past darajasi.	Madaniyatning differensiyalanganligi bilan bog'liq bo'lgan tolerantlik, “o'zgalik” va “erkin fikrlash” huquqining tan olinishi

Zamonaviy madaniyatning tipologik o'ziga xos xususiyatlari muhim antropologik oqibatlariga olib keladi, individning madaniyatdagi mavjudligi usulini tubdan o'zgartiradi. An'anaviy madaniyat – bu ko'p jihatdan tanlash imkoniyati mavjud bo'lmagan madaniyatdir. Ustun dunyoqarash va barqaror an'avalalar individga ma'naviy va hulqqa oid qarashlarning aniq tizimini taqdim qiladi. Boshqa so'zlar bilan aytganda, uning muammolarini aniqlash sodir bo'lmayapti.

Zamonaviy madaniyat o'zining chuqur differensiyalanganligi va ichki ziddiyatlari sababli insonni doimiy noaniqlik vaziyatiga tushirib qo'yadi va uning oldiga dunyoqarash va o'zini tutish strategiyalarini tanlash muammosini qo'yadi. Ommaviy tarzda qabul qilingan dunyoqarashning mavjud

emasligi atrof dunyoni muammoli qilib qo'yadi, uni barqarorlik va aniqlikdan mahrum qiladi. (Bu kabi vaziyat, aslida, madaniyat haqidagi fanlarning namoyon bo'lishiga, "madaniyat" hodisasining mavjudligi haqidagi fikrning o'zini anglashga olib keldi). Shuningdek, zamonaviy madaniyatni an'anaviy madaniyat bilan qiyoslaydigan bo'lsak, uning axborotga to'liqligini ham ta'kidlab o'tish lozim. Zamonaviy madaniyat ma'lumotlarning shunchalik ko'pki, hech bir odam uni to'liq o'zlashtirib olish imkoniga ega emas. Shu bilan birga ma'lumot hajmi doimiy ravishda ortib boradi va yangilanib turadi. An'anaviy jamiyatda intellektual sinfga mansub bo'lgan individ, aslida, jamiyatda mavjud bo'lgan barcha ahamiyatga ega bo'lgan madaniy boyliklarni o'zlashtirish imkoniga ega bo'lgan. Zamonaviy davrda esa bunga hech kim qodir emas. "Obyektiv" va "subyektiv" madaniyat o'rtasidagi farq zamonaviy jamiyatda xavfli tabaitga ega bo'ladi. Zamonaviy "yovvoyi" turi - axborotga to'liq bo'lgan muhitda yashovchi, misli ko'rilmagan madaniy boyliklarni egallash imkoniyatiga ega bo'lgan, biroq ommabop teleko'rsatuvlardan va bevosita, muqarrar tarzda cheklangan hayot tajribasidan oladigan madaniy mohiyatlarning minimumidan qoniqish hosil qilgan individ paydo bo'ladi. Yuqorida sanab o'tilgan barcha yo'nalishlar jamiyatning bugungi kundan o'tish holatiga o'tishida yanada kuchayib ketadi.

Nazorat uchun savollar

1. An'anaviy va zamonaviy madaniyatning qiyosiy ta'rifini keltiring.
2. Ommaviy madaniyatning vazifalari va o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Maksimallashtirish va markazlashtirish tushunchasiga izoh bering.
4. Qadriyatlar tizimini o'zgarishi va "burjuaziya xislatlari"ni izohlang.

17. GLOBALLASHUVNING MADANIY JIHATLARI

Zamonaviy nazariyachilardan biri Entoni Giddens globalizatsiyani yetarli darajada oddiy - zamonaviy insoniy sivilizatsiyani tashkil etuvchi jamiyatlarning o'zaro bog'liqligini kuchaytirish sifatida ta'riflaydi. Bugungi kunda globalizatsiya ijtimoiy va madaniy hayotning barcha jihatlariga ta'sir ko'rsatadi, shakllanib ulgurgan tasavvurlar va qadriyatlarni o'zgartiradi, odatiy turmush tarzini parchalaydi, turli madaniyatlar vakillarini doimiy dialogga jalb qiladi, milliy iqtisodiyotlar, davlatlar va madaniy dunyolar o'rtasidagi chegaralarni yo'qotadi, boshqa tomondan esa, yangi chegaralarni chizishga imkoniyat yaratadi. Globalizatsiya ijtimoiy hayotga avvallari kuzatilmagan ko'lam va murakkablik taqdim qilgan holda uning tabiatini to'liq o'zgartirib yuboradi.

Insoniyat tarixining ko'p qismi davomida jamiyatlar u yoki bu holda ajratilgan tarzda mavjud bo'lgan. Biroq yopiqlikni yengib o'tish tendensiyasi ham yetarli darajada avval namoyon bo'lgan. Qabilalarning birlashtirilishi, qadimgi davlartlarning shakllanishi, savdo almashinuvi - bularning barini turga oid, qabilaga oid, etnik o'ziga xosliklarni yengib o'tish tomonga qo'yilgan qadamlar sifatida ko'rish mumkin.

Turli millatlarning alohida mavjud bo'lishlarini yengib o'tishning eng aniq misoli sifatida qadimgi va o'rta asr imperiyalarini ko'rish mumkin. Biroq o'tmishning har qanday, hattoki eng ulkan imperiyasi ham inson yashaydigan kengliklarning barini qamrab olmagan va bu kabi imperiyalarning birligi ahamiyatli ravishda shartli bo'lgan. Hududlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga kommunikatsiya, transport va aloqa vositalarining past darajada rivojlanganligi to'sqinlik qilgan. Bundan tashqari, tabiiy xo'jaliklarning ustunligida deyarli har bir aholi punkti o'zini o'zi ta'minla yoladigan iqtisodiy birlikni aks ettirgan.

Dunyo dinlari va, avvalambor, butun xristianlik va imlomning keng tarqalishi, qabila va etnik yopiqlikni yengib o'tish yo'lida

qo'yilgan muhim qadamni aks ettirgan. U mazkur dinlarga e'tiqod qiluvchi xalqalarning muayyan madaniy uyushmalarining shakllanishiga olib keldi.

Na siyosiy, na diniy omillar "yagona dunyo", "yagona sivilizatsiya"ning paydo bo'lishiga olib kelmadi. Buning uchun haqiqiy asos iqtisodiyot va texnologiyaning rivojlanishi bilan shakllantirilgan. Zamonaviy global iqtisodiyotning barcha afzalliklari va kamchiliklari bilan birgalikdagi yo'l Buyuk geografik kashfiyotlar davrida boshlandi. Mazkur kashfiyotlar ortidan kirib kelgan Yevropa mustamlakachiligi Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining ko'plab jamiyatlarining farovon hayotiga yakun yasadi. Arzon, deyarli "tekin" manba va xomashyolar, arzon ish kuchi, yangi mahsulotlar, keyinroq Yevropa mahsulotini sotish bozori- bularning barchasi rivojlanayotgan yevropa iqtisodiyotining ulkan qadriyatiga aylandi. Industrial jamiyatga tezkor sur'atlarda o'tish, ayrim tadqiqotchilarning (jumladan, I.Vallersteyn) fikriga ko'ra "nog'arbiy" jamiyatlarning manbalaridan foydalanish sababli ahamiyatli ravishda sodir bo'ldi. Industrial jamiyatning shakllanishi dunyoda iqtisodiy va siyosiy ustunlikni to'liq mustahkamladi. G'arb davlatlarining mustamlakachilik siyosati noevropa jamiyatlarini xalqaro iqtisodiy aloqalar va siyosiy munosabatlar tizimiga qamrab olinishiga olib keldi. Mustamlakachilik ekspansiyasi ob'ektlariga aylangan ko'plab jamiyatlar shaxsiy davlat tuzumlariga ega bo'lmaganlar. Mazkur tuzilmalar yevropaliklar tomonidan yaratildi, bu esa o'z navbatida ko'plab hududiy va etnik nizolarga olib keldi, masalan, Afrikada. Mustamlakachilik ekspansiya o'z ortidan nafaqat mustamlakalarning shakllanib borayotgan xalqaro iqtisodiy tizimga qamrab olinishini (I.Vallersteynning atamashunosligida "kapitalistik dunyo-iqtisodiyotga"), balki Yevropa madaniyati va sivilizatsiyasining mustamlakachilik davlatlari aholisi orasida tarqatilishiga sabab bo'ldi. Mustamlaka obektlariga aylangan jamiyatlarda modernizatsiya jarayoni aynan mustamlakachilikdan boshlandi. Mustamlakachilik, bugungi kunda ham namoyon bo'layotgan ko'plab salbiy oqibatlarga

qaramasdan yagona insoniy sivilizatsiyaning shakllanishi uchun iqtisodiy va madaniy zaminlar yaratdi. Haqiqatan ham, birlik ostida manfaatlar va maqsadlarning uyg'unligi emas, balki qarama-qarshilik va nizolarni inkor qiluvchi emas, balki ularni qabul qiluvchi o'zaro bog'liqliklar yotadi (E.Giddensning ta'rifini yodga olaylik).

Globalizatsiya - bu, avvalambor, o'z ortidan keng ko'lamli siyosiy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarni olib kelgan iqtisodiy jarayondir. Iqtisodiyotning globallashuvi - bu iqtisodiyotning milliy davlatlar sarhadlaridan chiqib ketishdir. D.Bell quyidagicha ta'kidlaydi: "Oxirgi ikki yuz yil davomida xalqaro iqtisodiyot mavjud bo'lgan... Global iqtisodiyot xalqaro iqtisodiyotdan tubdan farq qiladi. Sarmoya, valyuta va mahsulotlar bozorlarining birlashtirilishi, shuningdek... ishlab chiqarishning tarqalib ketishi xo'jalikning yagona tizimidir. Ya'ni iqtisodiyotning globallashuvi - bu nafaqat tezkor xalqaro iqtisodiy almashinuv, balki milliy iqtisodiyotlarning yagona milliydan ustun, transmilliy iqtisodiy tizimga birlashishi hamdir". Qator tadqiqotchilarning (jumladan A.Utkinning) fikriga ko'ra, globallashuv ikki bosqichni bosib o'tgan.

Birinchi bosqich - XIX - XX sarhadlari "imperializm"ning rivojlanish davri, xalqaro iqtisodiy aloqalarning faol rivodlanishi davridir. O'sha davrdayoq ayrim g'arb tadqiqotchilari, erkin savdo yalpi iqtisodiy o'sish va farovonlikka sabab bo'lish, siyosiy nizolar uchun zaminni parchalab yuborish imkoniyatiga ega ekanligi haqida gapirganlar. Biroq bu davr yagona farovon dunyoga bo'lgan umidni ko'mgan birinchi jahon urushining boshlanishi bilan yakunlandi.

Globallashuvning ikkinchi bosqichi XX asming 70-yillarida boshlangan. U transmilliy korporatsiyalarning (TMK) bir mamlakatda joylashgan, biroq boshqa davlatlar hududlarida ko'plab bo'linmalarga ega bo'lgan tijorat korxonalarining vujudga kelishi bilan bog'liq. 70-yillarda 10ta yetakchi transmilliy korporatsiyalar mavjud bo'lgan¹²⁷. Bugun ularning soni yuzlab va ular orasida nafaqat Amerika, balki Yapon, Shveysariya, Britaniya

va boshqa davlatlar korporatsiyalari ham mavjud. Transmilliy korporatsiyalar o'z korxonalarini butun dunyo bo'ylab yoyilib ketadi va sekin-asta aniq "milliy tegishliligi"ni yo'qotadi. TMKlarda eng turli millatlarga mansub bo'lgan xodimlar faoliyat yuritadilar. Nafaqat TMKlarning rivojlanishi, balki "sotsialistik lager"ning parchalanishi ham globallashuvga imkoniyat yaratgan. Sobiq sotsiolistik iqtisodiyotlarkapitalistik tizimga o'zgarishga, bugungi kunda deyarli universalga aylanib borayotgan yangi o'yin qoidalarini qabul qilishga majbur bo'lgan. Globallashuvning ikkinchi bosqichida axborot va kommunikatsion texnologiyalarning rivojlanishi katta rol o'ynadi. Doimiy ravishda jadal sur'atlarda ma'lumot almashish, shuningdek, samarali transport vositalarining harakatisiz global iqtisodiyot mavjud bo'lmagan bo'lar edi.

Globallashuvning madaniy jihatlar

Globallashuv jarayoni insoniyat uchun muhim madaniy oqibtalari olib keladi. Tarixda birinchi marotaba haqiqatan ham global madaniyat yaratiladi, biroq mazkur jarayon yakundan uzoq va bir turli bo'lmagan, qarama-qarshi baholarga sabab bo'ladi. Ko'pincha shakllanib borayotgan global madaniyatni global "g'arblashish", aniqrog'i boshqa madaniyatlarning "amerikalashishi" sifatida ifodalaydilar. "Amerikalashish" ostida, avvalambor, Amerika ommaviy madaniyatining eng zo'r bo'lmagan namunalari va Amerika turmush tarzining ayrim elementlari tushuniladi. Globallashuv tanqidchilaridan ayniqsa koka-kola, bir zumda taomlar restoranlari tarmog'i "McDonald's" va amerika jangarilarining ko'p "kaltak" yeydilar. Bularning bari "an'anaviy turmush tarzini buzib yuboradi", "madaniy o'xshashlikni" parchalaydi, "madaniy unifikatsiyaga" imkoniyat yaratadi va hokazo. Madaniy globallashuv tomonga otilgan bu kabi tanqidlar aniq dalillarga asoslanadi. Biroq shunga qaramasadan, madaniy globallashuv mohiyatini faqatgina shu holatga bog'laydigan bo'lsak, uni juda soddalashtirib qo'ygan

bo'lar edik. Hatto eng shubhali amerika ta'siri ham coca-cola, jinsi va seriallar bilan yakunlanmaydi. Ushbu ta'sir shuningdek, kompyuter, mobil telefonlar va odamlarga ko'plab imkoniyatlarni taqdim qiluvchi boshqa muhim va foydali kashfiyotlarning tarqalishini nazarda tutadi. Madaniy globallashuv - murakkab va chuqur jarayondir. Bu faqatgina G'arb yoki AQShning qolgan dunyoni madaniy ("makdonallashtirish", "koka-kolallashtirish") mustamlakaga aylantirishi emas. Bu nafaqat inson jamiyatlari o'rtasida har doim ham o'zaro tenglikda amalga oshirilmasa-da, zamonaviy dunyodagi kommunikatsiya vositalarining tengsiz darajada rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan jadal almashinuv, balki, shuningdek, dunyo bo'ylab odamlarning ulkan ommalarining doimiy (rasmiy va norasmiy) ko'chib o'tishlaridir. Madaniyatlarning aralashib ketishi va o'zaro munosabatlari bugungi kunda sanoqsiz shaxsiy, turli madaniy an'analar tashuvchilarining bevosita muloqotlarida, ishlab chiqarish jarayonida, turistik safarlarda, universitetlarda, internet tarmoqlarida, yashash joyida va hokazolarda real ravishda o'zini namoyon qiladi. U shuningdek, "begona madaniyat" namunalarining faqat o'z madaniyatining ma'naviy maydonida qamalib qolmagan odamlar ommasining keng qatlamlari uchun yetishish oson bo'lganligi bilan ham ifodalanadi. Jamiyatlar o'rtasidagi hududiy chegaralar tobora yoyilib bormoqda. Madaniy "sahadlar" umuman yo'q bo'lib ketmoqda. Global madaniyat tomonidan shakllantirilgan, g'arb adaniyatining "ibtidosi"ni demokratik va bozor qadriyatlari, shuningdek, texnologiyalarning ustunligi sharoitida turli madaniy an'analarning elementlarini qamrab oluvchi "tashuvchisi" va "yaratuvchisi" jamiki insoniyat hisoblanadi.

P. Berger madaniy globallashuvni harakatga keltiruvchi asosiy kuchlari haqida

Madaniy globallashuv amalda qay tarzda amalga oshiriladi?
Piter Bergerning fikriga ko'ra, madaniy globallashuvni harakatga

keltiruvchi asosiy kuchlar sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin: til, ishbilarmonlar, "intellektuallar klubi", ijtimoiy harakatlar va ommaviy madaniyat. Mazkur omillarni batafsilroq ko'rib chiqamiz.

Til. Bugungi rivojlanish davrda butun dunyodagi tobora ko'proq odamlar ingliz tilini (ko'pincha uning amerikacha variantida) o'rganishga harakat qilmoqdalar. Ushbu tilni bilish muvaffaqiyatli karerani ta'minlovchi eng ahamiyatli omillaridan biri hisoblanadi. Ingliz tilini erkin bilish turli mallatlarga mansub bo'lgan professionallarga nafaqat o'z mamlakatlarida, balki xorijda ham muvaffaqiyatli ishlash imkoniyatini beradi, ijtimoiy mobillik va hayot darajasini oshirishga keng imkoniyatlar yaratadi.

Ingliz tilini bilish muhim madaniy axborotga ega bo'lishning zarur shartiga aylanib bormoqda. Internetdagi 80%dan ortiq ma'lumotlar ingliz tilida yaratiladi. Ilmiy jurnallarning asosiy qismi ham ingliz tilida chop etiladi. Bugungi kun olimi uchun yangi g'oyalar bilan tanishish va shaxsiy g'oyalarning keng tarqatilishi dunyo intellektual yetakchilarining haqiqiy tiliga aylanib bormoqda. Bu kabi vaziyat ellinizm davrida, ma'lumotga ega bo'lgan odamlar grek tilini bilgan davrda, shuningdek, o'rta asr davrida, ya'ni butun Yevropa "olimlar"ining muloqot tili lotin tili bo'lganda kuzatilgan. Nafaqat muvaffaqiyatli karera, balki zamonaviy jamiyatlar tomonidan taqdim qilinayotgan ayrim ne'matlardan foydalanish ham ingliz tilini bilishga bog'liq bo'ladi. Ommabopligi doimiy ravishda ortib borayotgan turizm sifatidagi bo'sh vaqt va dam olish turi, shuningdek, ingliz tilida erkin muloqot qiluvchilarga ko'proq huzur bag'ishlaydi. Turistik biznes professionallari uchun esa ingliz tili (boshqa tillar bilan bir qatorda) o'ta zarur hisoblanadi.

Biroq til - oddiygina odamlarga bir-birini tushunish imkoniyatini beruvchi muloqot vositasi emas. Til muayyan madaniy mohiyatga egadir. Til bilan tanishish dunyoning unda kodlashtirilgan manzarasini nazarda tutadi. P.Bergerning quyidagicha ta'kidlaydi:

...chet tilidan foydalanish odamlar uchun izsiz yo'qolib ketmaydi. Har qanday til o'z ostida bilishga oid, me'yoriy va hattoki hissiy konnotatsiyalarga ega bo'lgan madaniy qatlamga ega. Hatto amerika OAVlari tomonidan tarhib qilinayotgan qarashlar va qadriyatlariga qaramasdan amerika tiliga nisbatan ham shu fikr asosli hisoblanadi. Hech bo'lmaganda, religious preference (diniy qarashlar) va sexual orientation (jinsiy qarashlar) kabi beg'araz iboralar haqida o'ylab ko'ring...

Keltirilgan sitataga zamonaviy Rossiya hayotidan keltirilgan misolni qo'shish mumkin. Rossiya uchun yangi iqtisodiy va siyosiy realiyalarga, shuningdek, texnologiyalarga tegishli bo'lgan so'zlarning ko'pchiligi ingliz tilidan kelib chiqqan. Rus tilida ularning o'rmini bosuvchi so'zlar aslo mavjud emas. "marketing", "menedjment", "broker", "audit", "aksiya", "vaucher", "merchendayzing" va hokazo so'zlar, mamlakatimiz ijtimoiy-madaniy maydonida yaqinda paydo bo'ldi, shu bilan birga bu so'zlar o'zlari belgilagan narsalar bilan bir vaqtda kirib keldi. Mamlakatimiz iqtisodiyotining "ma'naviy fazosi", shunday qilib, belgilab beruvchi g'arb ta'siri ostida shakllanadi. Yangi atamashunoslikni tushunmaydigan odamlar - bu odatda bozor munosabatlaridan uzoq bo'lgan, ularda faol ishtirok etmaydigan, va ko'pincha ularni umuman tushunmaydigan odamlardir. Muayyan terminologiyani bilish yoki bilmaslik ijtimoiy tengsizlikning madaniy korrelyati, hattoki parchalanishiga sabab bo'ldi. Bozor munosabatlariga qamrab olinmagan odamlar, odatda, zamonaviy jamiyatning iqtisodiy sharoitlariga moslashmagan, daromadlarning past darjasiga ega bo'lgan odamlardir. (Rossiya iqtisodiy tezaurusiga kiritilgan "o'ziga xos xissa" bo'lgan bezorilar (ko'cha) tilini qayd qilish qiziqarli. Uning keng tarqalishi rossiya kapitalizmi shakllanishining o'ziga xos xususiyatini aks ettiradi va shakllangan yangi iqtisodiy tizimning tabiati haqida ko'p narsani aytib beradi).

Chet tilini o'zlashtirish dunyoni "yangicha" ko'rishga, dunyoni yangi til qiymatlari prizmasi orqali ko'rishga o'rgatadi. Bu o'z ortidan shaxsiy til va unda kodlashtirilgan madaniy an'ana

bilan avtomat ravishda uzilishga olib kelmaydi. Aksincha, madaniy sarhadlarni kengaytirish, yangi imkoniyatlarni ochish, madaniy mohiyatlarning yangi qudratli manbasiga kirib borish haqida gapirish lozim.

"Amerika ingliz tili"ning bugungi kundagi ustunligi narsalarning bu holati abadiy saqlanib qoladi degani emas. U yoki bu tilning ustunligi - bu iqtisodiy, siyosiy va madaniy ustunlikning aksidir. Kuchlarning boshqacha taqsimlanishi qandaydir boshqa tillarning o'rganilishini dolzarb qilishi mumkin.

Ishbilarmon oliy tabaqalar. Yuqorida globallashuvning asosiy harakatga keltiruvchi kuchi iqtisodiyotning rivojlanishi, uning milliy sarhadlardan chiqib ketishi hisoblanadi. Iqtisodiyot globallashadi, uning subyektlari, jumladan, ishbilarmon oqsuyaklar ham globallashadi.

Global iqtisodiyotda samarali ishtirok etish muayyan iqtisodiy madaniyatni, ma'lum me'yorlar va qadriyatlarni egallashni anglatadi. Va ushbu me'yor va qadriyatlar milliy madaniyatlardan ko'ra ko'proq aynan iqtisodiyot harakatlanishining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq.

Bugungi kun bozor iqtisodiyoti - g'arb kashfiyoti va muvofiq ravishda ishbilarmon oqsuyaklar madaniyati - bu o'z kelib chiqishiga ko'ra ishbilarmon madaniyatdir. Globallashi borayotgan dunyoning ishbilarmon tabaqasi uchun tor milliy va madaniy doiralar bilan cheklanmagan dunyoda mavjud bo'lish tabiiy va istalgan holat bo'lib qolmoqda. Uning faoliyat olib borish doirasi potensial ravishda butun dunyo hisoblanadi.

P.Berger ushbu hodisani quyidagicha ta'riflaydi:

"Paydo bo'layotgan global madaniyat oliy tabaqa vakillari kabi aholining keng qatlamlariga ham mo'ljallangan tarqatish vositalariga ega. Ehtimol, oliy tabaqa uchun eng muhim vosita Samyuel Xantington muvaffaqiyatli ravishda davos madaniyati (har yili yuqori darajadagi iqtisodiy maslahatlar amalga oshiriladigan shveysariya tog' kurortining nomidan kelib chiqqan holda) deb atagan vosita, ya'ni dunyoning yetakchi ishbilarmon va siyosiy doiralarning xalqaro madaniyati hisoblanadi. Uni

harakatga keltiruvchi asosiy kuch aynan iqtisodiyot va texnik globallashuvni boshqaruvchi harakatga keltiruvchi kuchdir. Biroq mazkur madaniyat faqatgina Davosga taklif qilinadigan kamchilikning madaniyatidir, deb o'ylash xato; u yerga taklif qilinishni istagan va sotsiologlarda ogohlantiruvchi ijtimoiylashtirish deb qabul qilingan holatda turgan millionlar ham mavjud. "

Dunyoda biznes va o'z mamlakatlarida paydo bo'lgan boshqa faoliyat turlari bilan shug'ullanayotgan shuhratparast yoshlar uyushmalarining butun bir tarmog'i mavjud... xuddi yo'q yerdan paydo bo'lgan "yappi-xalqaro-chilar", ularning a'zolari ingliz tilida gapiradilar, tegishli ravishda kiyinadilar va o'zlarini tutadilar, ishlaydilar va o'yin-kulgu qiladilar va qachondir ular ham oliy tabaqa sammitlari ishtirokchilariga aylanishni orzu qiladilar. Biroq ushbu tashqi qobiq ularning hayotining barcha tomonlarini qamrab oladi deb taxmin qilishda ehtiyot bo'lish lozim. Birlari to'g'risida gapiradigan bo'lsak, shunday: "ezgulik maqsadida yoki baxtga qarshimi bilmadim, biroq ular barcha jihatdan kosmopolitlardir. Boshqalar esa qandaydir tarzda ikkita turli dunyolarda mavjud bo'la olishlari mumkin: bir tomondan, global ishbilarmon madaniyatdan tashqarida qolishni istamaydilar, shaxsiy hayotda esa tamomila boshqacha madaniy qadriyatlarga ergashadilar".

Jamiyatlarning "ishbilarmon oliy tabaqa"lari o'z madaniy muhiti uchun globallashuvning muhim subyekti sifatida va ayni vaqtda g'arb mamlakatlarining ishbilarmon oliy tabaqasi tomonidan globallashtiruvchi madaniy ta'sir obyekti sifatida namoyon bo'ladilar.

"*Intellektuallar klubi*" - P.Berger g'arb ziyolilarining madaniy uyushmasini, va nafaqat, ularni, balki orasida milliy-madaniy tor sarhadlar doirasidan chiqib ketuvchi g'oyalar va qarashlar, me'yorlar va qadriyatlar shakllanuvchi jamiyatlarni ham shunday nomladi. Intellektuallar o'z g'oyalarini iqtisodiyot kabi sekin-astalik bilan "globallashib" borayotgan ta'lim tizimlari vositasida ham ishlab chiqadilar va tarqatadilar. G'arb (va nafaqat g'arb)

intellektuallari turli mamlakatlarning ta'lim muassasalari kabi chek-chegarasi bo'lmagan zamonaviy OAVlarining (ayniqsa, Internetning) global madaniy maydonida ham o'quv, ilmiy va publitsistik faoliyat bilan shug'ullanishlari mumkin.

"Intellektuallar klubi"ning madaniy ta'siri, shuningdek, turli jamg'armalar, ko'ngilli nodavlat tashkilotlar, va nihoyat, shaxsiy aloqalar orqali tarqalib boradi. "Intellektuallar klubida", xuddi "ishbilarmonlar oliy tabaqasi"da ham (mazkur uyushmalar o'rtasidagi chegaralar aniq emas) amerikalashgan g'arb qadriyatlari: shaxsning erkinlik qadritidan tortib sog'lom turmush tarzi qadriyatiga qadar bo'lgan qadriyatlar ustun turadi.

"Nog'arbiy" jamiyatlar uchun intellektuallar va ishbilarmon oliy tabaqa - G'arbnig belgilab beruvchi madaniy ta'siri ostida shakllanayotgan mohiyatlar va qadriyatlar tizimi, global madaniyatning muhim namunasi sifatida xizmat qiladi. Biroq shu bilan birga madaniy globalizatsiya g'arb jamiyatlariga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin ekanligini esdan chiqarmaslik lozim: ular nafaqat qolgan dunyo uchun mohiyatlarni ishlab chiqadilar, biroq o'z navbatida aks madaniy ta'sirga uchraydilar. Bu, ayniqsa, din sohasida aniq namoyon bo'ladi. Madaniyati xristianlikning belgilab beruvchi ta'siri ostida shakllangan zamonaviy g'arb jamiyatlari (jumladan, amerika jamiyatlari ham) bugungi kunda doimiy ravishda boshqa hududlardan, asosan Hindiston va Xitoy (yaxudiylik, buddistlik, dosizm) kirib kelgan diniy ta'limot va tashkilotlar bilan to'qnash kelmoqdalar. Eng so'nggi yillarda amerikalik va yevropaliklarning islomga bo'lgan qiziqishlari ortib bormoqda. Intellektuallar bu jamiyatning ma'naviy faoliyatning yangi turlariga bo'lgan qiziqishlarni namoyon qilishga moyildir.

Intellektuallar o'rtasida nafaqat madaniyat globallashuvi tarafdorlarini, balki uning eng faol dushmanlarini ham "qadimiy" an'analarni saqlash va tiklash tarafdorlarini ham ko'rish mumkin. Paradoks shundan iboratki, o'z kuchlanishlarini birlashtirish uchun ular ham "millatlardan ustun" aloqalarni yaratishlari zarur. Buning uchun internet keng imkoniyatlar ochadi. Global kompyuter tarmog'i ham teng samara bilan "madaniy

globalistlarga" ham, "madaniy antiglobalistlarga" ham xizmat qiladi. Bu esa bizning nazdimizda globallashuvning qaytmas jarayon ekanligi tasdiqlaydi.

Ijtimoiy harakatlar ham bugungi kunda, shuningdek, global madaniyat agentlari sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur harakatlar Berger ta'kidlashicha, ko'pincha "intellektuallar klubi" bilan bog'liq. Masalan, ekologik yoki huquqni himoya qiluvchi harakatlar. Faoliyat tabiati va tarqalishiga ko'ra global hodisalar bugungi kunda hayriya, shuningdek, o'z kelib chiqishiga ko'ra g'arbiy kabi sharq diniy harakatlar global hisoblanadi. Sharqiy kelib chiqishga ega bo'lgan global diniy harakatlarga misol qilib o'zining dastlabki ixlosmandlarini AQSHda topgan, kelib chiqishi Hindistonlik bo'lgan Bxaktiaedant Svama Prabxupada tomonidan asos solingan "Krishnani anglash xalqaro jamiyat"ni ko'rsatish mumkin. Bugun ushbu harakat derli butun dunyoga, shuningdek, Rossiyaga ham tarqalgan. G'arb diniy harakatlardan eng faoli ellikchilikdir. Mazkur protestantlik denominatsiyasi tarafdorlari bugungi kunda nafaqat AQSH, Yevropa va Rossiyada, balki Afrika, Janubiy Amerika va Osiyoda ham keng tarqalgan. Intellektuallar bilan bo'lgani kabi global ijtimoiy harakatlar to'laqonli ravishda "globallashuvga qarshi" yo'naltirilgan va an'anaviy turmush tarzining qayta tiklanishi uchun kurashishlari ham mumkin. Bu kabi "global globallashuvga qarshi harakat"ga misol qilib tarafdorlari g'arb sivilizatsisi bilan dushmanlashgan holda, aynan u tomonidan yaratilgan texnik va axborot imkoniyatlardan global ko'lamdagi faoliyatini, g'oyalar almashinuvini, vositalar to'plashni muvofiqlashtirish uchun saamarali ravishda foydalanuvchi islom fundamentalizmini keltirish mumkin. (Qurol kabi "madaniy artefakt" haqida gapirmasa ham bo'ladi).

Biz muhokamani globallashuvining madaniy jihatlarining global tarqalishidan boshlagan *ommaviy madaniyat* uning eng ahamiyatli ko'rinishi hisoblanadi. Ommaviy madaniyatning amerika modeli eng turli madaniy kontekstlarga ajoyib tarzda moslashuvni namoyon qiladi. Biroq Amerika ommaviy

madaniyati tomonida nafaqat uning qiziqarli va tushunish oson bo'lgan mohiyati, balki uning texnik ustunligi ham bo'lgan. Ommaviy madaniyat asosan OAVlari yordamida tarqatiladi va Amerika OAVlari dunyoda ustunlikka ega.

Muntazam ravishda Amerika seriallarini, shuningdek, madaniy mohiyatni aks ettiruvchi musiqali kliplarni va reklamalarni ko'ruvchi odamlarning turmush tarzi haqiqatan ham o'zgarishlarga duch keladi. Biroq begona g'oya va qadriyatlarni passiv tarzda qabul qilish haqida gapirish shartmikan. Amerika ommaviy madaniyati ta'siri ostida shaxsiy madaniy merosini elementlarini kirib keluvchi madaniyat elementlari bilan birlashtiruvchi "mahalliy" ommaviy madaniyat shakllanadi. Teleserial janri bugungi kunda ko'plab: Rossiya, Yapon, Fransuz, Braziliya va hokazo madaniy yo'nalishlarda mavjud. Ommaviy madaniyatning har qanday "bo'g'ini" haqida shu gapni aytish mumkin. Ommaviy madaniyatning globallashuvi g'arb namunalarini mexanik ravishda boshqa ko'rinishga o'tkazish bilan bir qatorda ko'plab iste'molchilarni qoniqtiruvchi "begona" va "o'ziniki"ni qandaydir sintez qilishga olib keladi.

Madaniy globallashuvning yana bir qiziqarli jihatiga - moddiy "madaniy artefaktlar"ning yagona, global dunyosini - "qishloq" joyda emas, balki u yoki bu darajadagi katta shahar markazida (yoki bevosita bu kabi shaharning yaqinida) yashovchi, ko'pincha ishga oid yoki ko'ngilochar safarlarni amalga oshiruvchi zamonaviy insonni o'rab turgan predmetga oid muhitning shakllanishiga to'xtalib o'tish shart. "Predmetga oid muhit" (ayniqsa ijtimoiy yo'naltirilgan bo'lsa) aniq bir xillashtiriladi. Aeroportlar, mehmonxonalar, avtomobillar, restoranlar, supermarketlar, vokzallar, transport, kompyuterlar, mobil telefonlar, televizorlar, zamonaviy osmono'par binolar - bularning barchasi va boshqa ko'plab narsalar inson qaysi mamlakatda bo'lmasin deyarli bir xil. Predmetga oid muhitni unifikatsiya qilish, butun dunyo hamma yerda bir xildek tasavvur hosil qiladi, ushbu dunyoda ko'chib yurgan odamlar esa ham uyida, ham hech qayerda emas.

Madaniy globallashuv va madaniy lokalizatsiya

Global madniyatning ko'pincha g'arb (amerika) madaniy andozasining tarqalishi sifatida o'rganiluvchi shakllanishi paradoksal tarzda "mahalliy" madaniy farqlarning kuchayishi bilan birga kechadi. Ushbu fakt ko'plab tadqiqotchilarni bir vaqtning o'zida "globallashuv" hamda madaniyatning "mahalliyashtirilishi" haqida gapirishga majbur qiladi. Masalan, globallashuvning iqtisodiy jihati - TMK faoliyati muhim madaniy tarkibiy qismga ega. TMK oldida ko'pincha quyidagi muammo paydo bo'ladi: yangi madaniy muhitga qanday qo'shib ketish mumkin? McDonald'sning mahalliy madaniy o'ziga xos xususiyatlar bilan bog'liq bo'lgan alohida qiyinchiliklarini zamonavi hind tadqiqotchisi Tulasi Shrinivas ta'riflaydi:

"McDonald's mahsulotlari Hindiston kabi mamlakatlarda muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, va yumshoq nonda bir bo'lak mol go'shti g'oyasi induizmga e'tiqod qiluvchi ko'plab hindistonliklar uchun, hatto ularning yevropalashganlari uchun ham zo'r g'oya bo'lib ko'rinmadi"

McDonald's kompaniyasi vegeterian va go'shtli mahsulotlarning aralashi ketishining oldini olish maqsadida har bir restoranda ikki xil oshxona taomlarini yaratish uchun ko'p vaqt va mablag' sarf qildilar. Soflik va harom hind iste'molchilari uchun juda muhim. McDonald's ning barcha harakatlariga qaramasdan iste'molchilar uni uning firma belgisidagi rasm - ichiga mol go'shti solingan yumshoq non bilan bog'laydilar. Delining janubida biz oilalarning katta yoshli a'zolari McDonald's tarelkalarida go'shtli taom berilgan berilmaganligini aniqlash uchun ularni hidlab ko'rganlar, nisbatan tajovuzkor mijozlar esa barcha idish tovoqlar alohida saqlanayotganligiga ishonch hosil qilish uchun har ikki oshxonani ham ko'rib chiqishni talab qiladilar. Boshqalari esa xizmatchilardan go'shtli mahsulotlarni vegeterian oshxonalardan uzoqroq saqlash uchun qanday choralar ko'rilishini so'rab bilib olishga intiladilar.

Bundan tashqari, McDonald's o'z menyusini mahalliy

sharoitlarga moslashtirishga, ya'ni hindistonlashtirishga harakat qilib ko'rdi. Kompaniya menedjerlari o'z gamburgerlaridagi yozuvlarni odatiy bigmakdan maxaradja-makka o'zgartirdilar, ayrim vegetarianlik tarkibiy qismlariga ega bo'lgan hind gamburgeri shu kabi nomalandi. Biroq ko'p mijozlarni go'shtdagi ziravorlarning yetarli emasligi qochirib yubordi... Hind iste'molchisini dunyoning boshqa qismlarida ko'plab iste'molchilarni jalb qiluvchi gamburger, kartofel fri va bir stakan coca-coladan iborat bo'lgan menyu ham jalb qila olmadi...

McDonald's va boshqa amerika transmilliy korporatsiyalar amerika standartlashtirish ideali va avvaldan aytib berish qobiliyatiga asoslangan har qanday ko'p millatli oziq-ovqat kompaniyasiyaning filiallari standartlashtirishning mazkur mo'jizasini butun dunyo bo'ylab tarqatish imkoniyatiga ega bo'lishlari lozim.

Va kompaniya iste'molchilariga bu kabi standartlashtirish yoqadi. Biroq hind iste'molchisi oziq-ovqat mahsulotlarini bu kabi standartlashtirishni xohlamaydi. Mamlakatning etnik xilmaxilligi tufayli hindlar bitta kichkina geografik maydon doirasida turli xil ovqatlarga o'rganib ketadilar, ya'ni yagona hind oshxonasi mavjud emas... Mazkur oziq-ovqat mahsulotlarini standartlashtirish va gomogenlashtirishga harakat qilish hind iste'molchisining talablarini noto'g'ri tushunish demakdir.

Global madaniyat ta'sirining ortib borishi vaziyatida mahalliy o'ziga xosliklarga bo'lgan qiziqish ortib boradi, o'zida global va lokal ("gibridlashtirish") xususiyatlarni biriktiruvchi madaniy shakl va namunalarning "sintetik" ko'pligi vujudga keladi. Mazkur sintez shaxsiy hayot va iste'mol madaniyati darajasida ham, "oliy" va "ommaviy" madaniyat darajasida ham, turli kasbiy sohalarda ham namoyon bo'ladi. Yuqorida keltirilgan Hindistondagi McDonald's holati global va lokalning ziddiyatli o'zaro munosabatlariga misol bo'lib xizmat qilishi mumkin. Boshqa misollar ham mavjud.

Xitoylik tadqiqotchi Yansan Yan g'arb ishbilarmon madaniyatini an'anaviy Xitoy qadriyatlarini bilan birlashtirishga

harakat qilayotgan zamonaviy xitoy tadbirkoriarining o'ziga xos shibilarmolikka oid madaniyatini ta'riflab beradi:

...ko'plari "konfutsiy savdogari" yoki Xitoy imperatori davridagi olim-amaldorlarni yodga soluvchi muvaffaqiyatga erishayotgan olim-biznesmen bo'lishga intiladilar. Bu yerda "konfutsiy savdogari" atamasi quyidagini nazarda tutadi: biznesmen biznesmenligi bilan bir qatorda an'anaviy Xitoy madaniyati mohiyatini ham egallagan va endilikda o'zini o'z bilimlarini amalda qo'llashga bag'ishlaganva siyosiy yetakchilar bilan yaxshi aloqalar o'rnatgan olim hamdir. Mazkur sinfnng mashhur vakili Pekinlik Chjen Tyanshenning fikriga ko'ra, "konfutsiy savdogarini" biznesmen bo'lib qolgan oddiygina olim sifatida ta'riflash noto'g'ri. Insonning o'zini tutishi konfutsiyga ko'ra o'zini tutish me'yorlari va xushmuomalalik, adolat, odob, mulohaza va samimiylik kabi axloqqa mos bo'lishi muhim ahamiyatga ega.

"Alternativ globallashuvlar"

P.Berger "G'arb sarhadlaridan tashqarida paydo bo'luvchi va unga tobora kuchli ta'sir ko'rsatayotgan madaniyatga qarshi global harakatlarni" belgilash uchun "alternativ globallashuv" atamasini taklif qildi. Ushbu harakatlar globallashuvni inkor qilishni emas, balki uning shakllarining ko'pligini nazarda tutadi. "Alternativ globallashuv" hodisasi "G'arb" nafaqat boshqa madaniyatlar uchun "donor" va "mohiyatlarni yetkazib beruvchi" sifatida, balki o'zi ham javob ta'siriga duchor bo'ladi. Yana Tulusi Shrinivasga yuzlanamiz. U Hindistonning zamonaviy G'arbg madaniy ta'sir haqida yozadi: "Men madaniy globallashuvni ikki tomonlama jarayon sifatida o'rganmoqchiman va asosiy e'tiborni g'arb mamlakatlari emas, avvalambor, Hindiston olib kirayotgan madaniy globallashuv jarayoniga asosiy e'tiborni qaratmoqchiman. Agar Hindistonga madaniy globallashuv kuchlari kirib kelsa, Hindistondan madaniyatning tobora ko'proq andozalari chiqib ketadi. Uni odatda o'ziga

meditatsiyani, yogani, ma'naviy sog'lomlashtirishni, massaj va tantrizmni qamrab olgan yangi avlod (New Age), mashqlari deb nomlanuvchi hodisa bugungi kunda G'arbda o'ta mashhurlikka ega. Dipak Chopra va Shri Satya Sai Baba kabi gurular (yoki hayot o'qituvchilari) Nyu-York, Santyago va Myunxenda ko'plab izdoshlarga ega. Kasselda (Germaniya) ayurveda retseptlari bo'yicha ovqatlanish, o'tli choylar, uqalash va individual davolash, davolovchi issiq manbalarda cho'milishni talab etuvchi averyudaning sog'lomlashtiruvchi sakkiz kunlik kursini o'tish mumkin. Birmengemda (Angliya) xaqiqiy masala dosa va karri jo'jasini tatib ko'rish mumkin".

Hindiston madaniyati elementlarini butun dunyoda ko'rish va olish mumkin. Ipak sarilar va choyshablar, hind qimmatbaho buyumlari va kiyim-kechaklar, badanga xinadan chizilgan rasmlar, hind choyi navlari - bularning barchasini amerikaliklar va yevropaliklar bularni har kuni sotib oladilar. Ushbu mahsulotlar ayrim hollarda amerika savdo tarmog'i orqali tarqatiladi, biroq ularning madaniy kelib chiqishiga shubha yo'q.

G'arb dunyosiga o'z davrida "yapon menedjmenti" garchi u g'arb madaniy zaminiga qiyinchilik bilan singib borgan bo'lsa-da, ahamiyatli ta'sir ko'rsatgan. Ko'plab "haqiqat izlovchilar" uchun "ma'nolar" manbai sifatida buddizm (va uning yaponcha varianti - dzen) va daosizm, Afrika va Lotin Amerikasining majusiylikka oid marosimlari xizmat qilgan. Turli xalqlarning an'anaviy san'atiga bo'lgan qiziqish doimiy ravishda o'sib bormoqda.

Shunday savol paydo bo'lishi mumkin: global madaniy dialogda Rossiyaning o'rnini qanday? Rossiyaning dunyo madaniyatiga qo'shgan hissasi, shubhasiz, biroq shuni ta'kidlash lozimki, xronologik jihatdan ushbu hissa, asosan, o'tmishga tegishli. XIX asr oxiri XX asr boshlarida rus san'ati va adabiyoti, shubhasiz dunyo madaniy merosining "oldin fondi"ga tegishli. Nisbatan kechroq bosqich esa nisbatan unumsiz bo'lgan, garchi u ham ko'plab mashhur nomlarni vujudga keltirgan. Bugungi kunda ehtimol, vatanimiz madaniyatining umumiy ta'siri haqida emas,

balki alohida buyuk kishilarning dunyo madaniyatiga qo'shgan hissasi haqida gapirish joizdir. Rossiya musiqachilari, rassomlari, qo'shiqchilar, ijodiy faoliyatning boshqa turlarining vakillari dunyo "madaniy bozori"da katta talabga ega. Rossiya an'anaviy madaniyatining ayrim elementlari, masalan, pravoslavlik ham, garchi mashhurlikda Sharq ta'limotidan ancha ortda qolayotgan bo'lsa ham, G'arbda keng tarqalib bormoqda. Rossiyada bugungi kunda ijod qilayotgan ko'plab yozuvchilarning asarlari bugungi kunda chet tillarga tarjima qilinmoqda (bu hattoki o'ta nozik didli bo'lmagan zamonaviy ijodkorlarga ham tegishli). Rossiyaning dunyodagi madaniy ta'siri bugungi kunda uncha kuchli emasligi mamlakatning inqirozli holati va uning intellektual elitasining qandaydir o'zini yo'qotib qo'yanligi bilan bog'liq, biroq bu Rossiya global madaniy dialogning faol ishtirokchisi bo'la olmaydi, u "dunyoga hech nima bera olmaydi" degani emas.

Nazorat uchun savollar

1. Globallashuvning madaniy jihatlarini izohlang
2. "Alternativ globallashuvlar" haqida ma'lumot bering?
3. Madaniy globallashuv va madaniy lokalizatsiya nima?

18. MADANIY IJODNING SOTSIAL SUBYEKTLARI

Har bir kishi va har qanday ijtimoiy jamoa qaysidir darajada madaniy ijod subyekti hisoblanadi. Hattoki banditlar guruhleri ham o'ziga xos submadaniyatni shakllantiruvchi qadriyatlar tizimi va me'yorlarini shakllantiradi. Har bir uy bekasi yangi taom retseptin o'ylab topishi mumkin va bu ham madaniy ijodning bir namunasidir. Biroq turli ijtimoiy guruhlarning va shaxslarning madaniyatning shakllanishiga qo'shadigan hissalarini bir xil emas. "Madaniy ijod subyektlari" haqida gapirar ekanmiz, biz faoliyati umuman jamiyat uchun yangi g'oyalar, ramzlar, qadriyatlar, me'yorlarni yaratishga yo'naltirilgan ijtimoiy guruhlar, uyushmalar va tashkilotlar haqida gapiramiz. Ushbu bo'limda biz

madaniy ijodning ijtimoiy sub'ektlari sifatida ziyolilarni, ijtimoiy harakatlarni, "madaniy sanoatni", shuningdek, OAV nazarda tutamiz.

Ziyolilar

"Ziyolilar" tushunchasi ("intellektuallar") aniq va omma tomonidan qabul qilingan ta'rifga ega emas. Bunga sabab mazkur tushuncha yordamida ifodalanadigan shartli ijtimoiy qatlamning o'ta xilma-xilligidir. Agar intellektual mehnat bilan band kishilarni "ziyoli"larga tegishli deb hisoblaydigan bo'lsak, u holda menejerlar, vrachlar, xuquqshunoslar, vazirlar, jurnalistlar, kutubxonachilar, sanoat texnologlarining barchasini bitta guruhga kiritishga to'g'ri keladi. Ro'yxatni cheksiz davom ettirish mumkin: zamonaviy jamiyatda ularning vakillari doimiy ravishda "narsalar" bilan emas, balki g'oyalalar bilan ishlashlarini taqozo qiluvchi "intellektual kasblar" soni doimiy ravishda ortib bormoqda. Shu bilan birga o'qituvchi va menedjer, vrach va prokuror, jurnalist va bank xodimining faoliyat turi bir-biridan tamomila farq qiladi. Ularning ko'pchiligining faoliyati asosan bir xil tarzda kechadi, va ijoddan ko'ra ko'proq konformizm va hattoki ritualizmni nazarda tutadi.

Madaniy ijod sub'ektlari sifatida esa bir o'zi va bevosita o'zining atrofida gilar uchun emas, balki boshqa guruhlar va umuman jamiyat uchun nimadir ishlab chiqarayotganlar tan olinishi lozim. *Ziyolilar madaniy ijod subyekti sifatida - bu odamlarning kasbga oid darajadagi ishlab chiqarish va g'oyalarni, qoidalarni, nufuzli fikrlarning tarqatilishi bilan band bo'lgan yetarli darajadagi amorf uyushmasidir.* Yuqorida sanab o'tilgan kasb vakillarining har biri yangi g'oyalalar yaratishga urinib ko'rsa va ularni tarqatishga intilsa, ziyolilar sirasiga kiritilishi mumkin.

Intelligensiya va uning jamiyatdagi o'rni hodisasini birinchilardan bo'lib o'rgangan tadqiqotchilardan biri K.Mangeym hisoblanadi. Mankgeymning fikriga ko'ra, intelligensiyaning mohiyati uning "madaniyatga bo'lgan o'ziga xos munosabatidir". Intelligensiya uchun har qanday davrda ham

uning bevosita pragmatik manfaatlari va ehtiyojlari sohasidagi hayotdan ko'ra ko'proq mohiyatga oid voqelik sifatidagi "madaniyatdagi hayoti" katta ahamiyatga ega bo'lgan. Intelligensiyaning erkinligi, ularning aholining boshqa ijtimoiy qatlamlaridagidan ko'ra kengroq dunqarashi aynan shu holat bilan bog'liq. Aynan o'zining bevosita hayotiy muammolardan erkinligi tufayli intelligensiya madaniy ijod bilan shug'ullanishi mumkin.

Mangeym uchun intelligentning "madaniy inson" sifatidagi hayoti, ushbu o'ziga xos ijtimoiy guruhning vujudga kelishining o'zi bir nechta "bo'limlar" yoki "farqlar" bilan bog'liq.

1. Ijtimoiy rivojlanishning, ijtimoiy differentsiatsyaning muayyan bosqichida amalga oshishi mumkin bo'lgan jismoniy va aqliy mehnatning ajratilishi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, aqliy mehnat ko'pincha jismoniy mehnatdan ko'ra faxrliroq hisoblangan, biroq bu kabi baho universal emas.

2. "Erkin kasblar" va "xaq to'lanadigan professional mashg'ulotlar" o'rtasidagi farq. Erkin kasblar ("kasb" so'zi hodisaning mohiyatini yetkazib bera olmaydi, ehtimol "mashg'ulot" so'zi nisbatan aniqroq bo'lgan bo'lar edi) badiiy yoki intellektual, ya'ni moddiy manfaat uchun emas, balki ushbu faoliyatning o'zi uchun faoliyatni nazarda tutadi. Yashash uchun mablag'i bo'lgan odam "erkin kasblar" bilan shug'ullanishi mumkin ekanligi tushunarli. Kasbiy mashg'ulotlar ular nimadan iborat bo'lmasin, mehnat uchun mukofotni nazarda tutadi. Biroq barcha jamiyatlarda ham bu kabi farq yaqqol ko'zga tashlanmaydi. Ular mavjud joyda "erkin kasblar" u bilan shug'ullanayotganlar egallab turgan nufuz, oliy maqom ko'rsatkichi hisoblanadi.

3. "Oliy ma'lumotga ega" va "ma'lumotga ega bo'lmagan" odamlar o'rtasidagi farq. "Oliy ma'lumotga ega"lik o'z-o'zidan mulohazalarga muayyan og'irlik taqdim qiladi. Boshqalarni "o'qitish" va "o'rgatish"ga da'vogarlik qilayotgan shaxs, ulardan ko'ra mas'uliyatliroq bo'lishi lozim. Oliy ma'lumotga egalik ta'lim hodisasining o'zi paydo bo'ladigan va uning qadri to'liq anglangan jamiyatlardagina mulohazalarning nufuzligining zarur

asosi sifatida qabul qilinadi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ommaviylik, zamonaviy jamiyatda ta'limning barcha uchun ochiqligi, oliy ma'lumotga ega kishilarning "tanlanganlik maqomi"dan mahrum bo'lishlari ko'p jihatdan oliy ma'lumotning mulohazalar nufuzlilikining asosi sifatidagi qiymatini tushirib yuboradi.

Intelligensiyaning ta'siri va maqomi, shuningdek, uning soni turli jamiyatlarda va turli davrlarda turlicha. Intelligensiyaning ommaviyligi va nufuzliliigi - zamonaviy jamiyatni aks ettiruvchi jihattir, shu sababli biz aynan zamonaviy intelligensiyaning o'ziga xos xususiyatlari va ijtimoiy vazifalarini ta'riflashga e'tibor qaratamiz.

Intelligensiyaning ommaviy qatlamini shakllanishiga va uning madaniy ta'sirining ortib borishiga nima sabab bo'ldi? Birinchi navbatda, jamiyatning sekulyarizatsiyasining ahamiyatini alohida ta'kidlash lozim. Dinning madaniyatdagi nufuzli o'rini yo'qotishi to'ldirish uchun "ma'nolar va qadriyatlar"ning yangi yaratuvchilari o'rini to'ldirishlari lozim bo'lgan "ma'noviy bo'shliq"ning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Boshqa bir omil industriallashtirish va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari bilan bog'liq bo'lgan fan va ta'limning rivojlanishi bo'ldi. Olimlar va oliy ma'lumotga ega bo'lgan mutaxassis-professionallar tobora jamiyatning ko'p sonli va nufuzli guruhiga aylanib bormoqdalar. Va nihoyat, shuni alohida ta'kidlash lozimki, tarixning ibtidosi chop etish (bosma) stanogining kashf qilinishiga borib taqaluvchi OAV va ommaviy madaniyatning paydo bo'lishini alohida ta'kidlash lozim. G'oyalar va fikrlarning zamonaviy yaratuvchilari o'rtasida mashhur yozuvchilar, jurnalistlar va publitsistlar muhim o'rin egallab turadi. Jumladan, olimlarni shartli ravishda "so'z ustalari" deb atagan holda, alohida ajratib ko'rsatish mumkin.

Olimlar yangi bilimlarni yaratadilar, bu esa o'z navbatida, insonning texnologik imkoniyatlarini oshirish, mavjudlikning moddiy sharoitlarini yaxshilash imkonini beradi. Mazkur guruhning boshqa guruhlar va umuman jamiyatga intellektual

ta'siri to'g'ridan-to'g'ri emas, balki bilvositadir. Texnik yangiliklar, yangi dori-darmonlar jamiyat uchun ulkan oqibatlar kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin, biroq ular moddiy artefaktlar sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu artefaktlar ortida turgan "g'oyalar" esa ko'plab odamlarga nomalum va tushunarsiz. Ixtisoslashtirilgan ilmiy bilimning murakkabligi va yetishib bo'lmasiligi hamda u taqdim qiladigan haqiqiy qudrat ko'pincha oddiy odamda fan oldidagi qandaydir qo'rquvni keltirib chiqaradi. Ommaviy tafakkur olimlarga g'ayritabiiy imkoniyatlar taqdim qiladi, bu esa o'z navbatida ommaviy madaniyatda keng tarqalgan "telba olim-badkirdorlar" haqidagi syujetlarda, yoki aksincha, sivilizatsiyani o'z intellekti tufayli muqarrar halokatdan qutqaruvchi "yaxshi olim"lar aks ettirilgan syujetlarida o'z aksini topadi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, inqilob tabiatiga ega bo'lgan ayrim kash fiyotlar davr madaniyatiga bevosita va chuqur ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega. Bunga nafaqat amaliy, balki dunyoqarashga oid ahamiyatga ega bo'lgan Ch.Darvinning evolyusiya nazariyasi va A.Eynshteynning nisbiylik nazariyasi misol bo'la olishi mumkin.

Publitsist, yozuvchilar va jurnalistlar tomonidan ishlab chiqariladigan g'oya va fikrlar (olimlar, agar ular o'z fikrlarini ilmiy jamoa doirasidan tashqarida targ'ibot qilsalar, ulami ham shu guruhga kiritish lozim) - odamlarning fikriga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatadilar, ushbu fikrlarni shakllantiradilar. Bunda yangi g'oyalarni targ'ib qilish oqibatlari ilmiy kashfiyotlar va texnik ixtirolardan ahamiyatliroq hisoblanadi. Intelligensiyaning mazkur guruhini gumanitar intelligensiya deb nomlash zarur, bu holatda birinchilari ilmiy ietelligensiya hisoblanadi.

Zamonaviy intelligensiyaning mazkur ikki guruhining roli, vazifalari va kelib chiqishi turlicha. Gumanitar intelligensiya tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, ilmiy intelligensiyadan avvalroq paydo bo'lgan. Uning vakillari sirasiga biz Volte va D.Didro, V.Belinskiy va N.Chemishevskiylarni, shuningdek, adabiy ijod va publitsistika bilan shug'ullangan ko'plab tarixiy personajlarni kiritishimiz mumkin. Ilmiy intelligensiya (alohida

... balki aynan ijtimoiy qatlam nazarda
... tanning jamiyatning "ishlab chiqarish kuchi"ga
aylantirilish natijasida shakllangan va bu XIX asr oxirlari va XX
asr boshlarida sodir bo'lgan.

Ilmiy intelligensiya faoliyati pragmatik maqsadlarning amalga oshirilishi bilan bog'liq. Biroq shu bilan birga ilmiy izlanishlarning o'zi ko'pincha mazkur guruh vakillari tomonidan shaxsiy maqsad sifatida qabul qilinadi. Atom bombasining yaratuvchilarini birinchi navbatda, ularning kashfiyotlarining amaliy oqibatlari emas, balki yangi bilimlar va qiziqarli texnik muammolarni hal etish imkoniyatlarini topish qiziqtirgan.

Ilmiy intelligensiya vakillari, odatda, shakllangan ilmiy tuzilmaga kirishib ketgan va aniq vazifalarni hal etadilar, mehnatni tashkillashtirishni takomillashtiradilar, grippga qarshi vaksina samaradorligini oshiradilar, yangi qanotli raketalarni yo'naltirish aniqligini oshiradilar va hokazo. Ilmiy intelligensiya, umuman olganda, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar bilan qiziqmaydi, biroq ular o'zlarining kasbiy faoliyati tufayli mazkur o'zgarishlarga imkoniyat yaratib berishi mumkin. Ijtimoiy fanlar vakillarini, agar ularning manfaatleri ilmiy izlanishlar sohasiga va aniq muammolarni hal etishga taalluqli bo'lsa, intelligensiyaning aynan shu guruhiga qo'shish mumkin.

Biroq agar ilmiy intelligensiyaning vakili birdan dunyoqarashga oid muammolar bilan shug'ullanishni boshlasa va anchayin ko'p sonli auditoriyaga murojaat qilsa, u holda shartli qilib aytadigan bo'lsak, u gumanitar intelligensiya vakiliga aylanib qoladi. Tabiiyki, ilmiy va gumanitar intelligensiya vakiliga "aylanib qoladi". Tabiiyki, ilmiy va gumanitar intelligensiya o'rtasidagi farq tipologik va intellektuallarni ushbu "kichik guruhleri" o'rtasidagi o'tib bo'lmas chegaralarning mavjud bo'lishini talab etmaydi.

Gumanitar intelligensiya pragmatik, utilitar maqsadlar bilan bog'liq bo'lmagan g'oya va ma'nolarni ishlab chiqarish va tarqatish uchun mavjud. U mavjud ijtimoiy tuzumni izohlaydi va tanqid qiladi, ma'naviy, axloqiy dunyoqarashga oid

muammolarni ommaviy tarzda muhokama qiladilar. (Shuni ta'kidlash lozimki, gumanitar intelligensiyaning faoliyati tufayli bu kabi muammolarning mavjudligining o'zi anglanishini alohida ta'kidlash lozim). Bunda uning "krititsizmi" ko'pincha ommaviy auditoriyaning ham, "establishment" vakillarining, shuningdek, rasmiy fan vakillarining ham g'azabini qo'zg'otadi. A. Gelen, D. Bell, Y. Shumpeter, X. Shelski kabi mashhur tadqiqotchilarni misol keltirish mumkin. Ushbu mualliflar g'arb fanida ulkan rezonansga ega bo'lgan zamonaviy intelligensiyaning tanqid ostiga olganlar. Rossiya intelligensiyasining ijtimoiy o'rni va tafakkur usulini mamlakatimiz inqilobiy harakatini "harakatga keltiruvchi kuch" sifatidagi o'ziga xos xususiyatlarining yorqin tahlilini N.A.Berdyayevning "Rus kommunizmining sarchashmalari va mohiyati" kitobida ko'rish mumkin.

Gumanitar intelligensiyaning ijtimoiy o'rni uni qisman mustaqilga aylantiradi hamda shakllangan ijtimoiy tuzumga nisbatan avtonom qilib qo'yadi. Uning vazifasi – ishlab chiqarish va boshqarish emas, balki gapirish va fikrlashdan iborat. U ega bo'lgan "madaniy kapital" unga o'zini malakali mulohazalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Bevosita amaliy faoliyatga qamrab olinmagan bevosita kuzatvchi vaziyati intelligensiyaga g'oyalarni "sinovdan o'tkazish", shuningdek, ko'p hollarda "material qarshiligi"ni ijtimoiy va madaniy muhitni e'tibordan qochirmagan holda, ularning o'zgartirishga qodir bo'lgan qudratiga ishonish imkonini beradi. Gumanitar intelligensiyaning jamiyatga ta'sirini yetarli darajada baholamaslik noto'g'ri. J.J.Russo va K.Markslar tarixiy rivojlanishga atom energiyaini o'zlashtirishdan kam hissa qo'shganlar.

Gumanitar intelligensiya "muhofaza qiluvchi" ham bo'lishi mumkin, ya'ni an'ana va asoslar, mavjud ijtimoiy tuzumning himoyachisi sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Ushbu ma'noda u har doim yuqorida aytib o'tganimizdek, o'zining hukmronligini asoslash va "status quo"sini saqlab qolish uchun hukumat tomonidan talabga ega bo'lgan. Tanqidiy va gumanitar

intelligensiya vakillarining "intellektual yakkama-yakka olishuvlari" Yangi davr yevropasi va Rossiyasi madaniyat tarixida katta rol o'ynadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, ilmiy intelligensiyaning vazifasi amaliy, utilitar jihatdan g'oyalarni ishlab chiqish va ularni qo'llash hisoblanadi, gumanitar intelligensiyaning vazifasi esa o'zi mavjud bo'lgan jamiyatning "shaxsiy tafakkuri" bo'lish, dunyoqarashga oid va me'yoriy noaniqlik sharoitida umumiy ma'naviy yo'nalishlarni ishlab chiqishdan iboratdir.

Intelligensiyaning o'ziga xos guruhi faoliyat sohasi san'at bo'lgan badiiy intelligensiya hisoblanadi. Mazkur guruhga bo'lgan munosabat tarixdan o'zgaruvchan. Rassomlar har doim ham qadrlanmagan. San'atning go'zal asarlaridan bahra olish, ularning yaratuvchilarini qadrlash zarur ekanligini anglatmagan. Rassom qul, hunarmand bo'lishi yoki zodagonlar oilasida "xizmatda" bo'lishi mumkin. Badiiy ijod qadriyat sifatida tan olingan, biroq rassom faqat Yevropa tiklanish davriga kelibgina alohida nufuzga ega bo'lgan. Biroq nisbatan kechroq davrlarda ham jamiyatda rassomlarga bo'lgan munosabat turli xil bo'lib qolavergan. Chezare Loibrozo o'z davridayoq doxiylikni telbalikning bir turi sifatida ifodalagan, "ommaviy tafakkur" esa bugun ham rassomdan "ijodiy izlanishlar", "ijodiy inqiroz" va hokazolar ko'rinishidagi u yoki bu turdagi xulqiy og'ishlarni kutadi.

San'at asarining tafakkurga, shuningdek, insonning hissiy sohasiga ta'siri ulkandir. Rassom tomonidan muvaffaqiyatli ravishda topilgan obraz individual va ommaviy tafakkurga so'zdan ko'ra ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir bir onli ta'sir emas, balki "uzoq vaqt davom etadigan" ta'sirdir. Mashhur asarlar o'z ta'sirini o'n yillar, hatto yuz yillar davomida saqlab turadi. Badiiy ijod sohasida ko'pincha jamiyatda shakllanib ulgurgan tafakkur va xulq andozalarini o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'lgan hissiyotga boy g'oyalar va obrazlar vujudga keladi. Zamonaviy yevropa uchun odatiy bo'lgan va Yevropaga yo'naltirilgan madaniyatlarning romantik sevgi kabi qadriyatlar!

tom ma'noda bahodir ritsaming Go'zal Xonimga sevgisini madh etgan o'rta asr sayyor qo'shiqchilari va shoirlari tomonidan o'ylab topilgan. Ushbu ideal zodagonlar orasida, nisbatan kechroq esa boshqa ijtimoiy qatlamlar (ayniqsa adabiyot tufayli) orasida keng tarqaldi. Tiklanish davrining gumanistik ma'naviy inqilobi uchun rassomlar faylasuflardan ko'p hissa qo'shgan bo'lsa qo'shganki, ammo kam emas. Har qanday holatda ham ommaviy tafakkur Tiklanish davrini Piko della Mirandolo emas, balki aynan Leonardo de Vinchi davri sifatida saqlanib qolgan.

OAVlarining tarqalishi "namunalar" yaratuvchilarini zamonaviy jamiyatning madaniy jihatdan ta'sir kuchi eng yuqori bo'lgan guruhga aylantiradi. Ommaviy madaniyat asarlari qahramonlari bugungi kunda millonlab odamlar uchun taqlid qilish uchun namuna sifatida, so'ndirilgan istaklarni, hissiyotlar va qo'rquvlarni ifodalovchisi sifatida namon bo'lmoqdalar. Biroq bunda ommaviy madaniyatning harakatlanish mantig'ining o'zi badiiy ijodni standartlashtirilgan ishlab chiqarish jarayoniga aylantirib qo'ydi. "Rassom - ijodkor" o'rniga ijtimoiy va individual psixologiya va yangi texnologiyalar haqidagi bilimlar bilan qurollangan, aniq maqsadli tarzda ommaga sotish uchun belgilangan xususiyatlarga ega bo'lgan "badiiy mahsulot"ni yaratuvchi "professional" keldi. O'z mavjudligini go'zalikka xizmat qilishda ko'rgan "badiiy intelligensiya" bugungi kunda ommaviy tafakkurga televizion seriallar yaratuvchilaridan ko'ra kamroq ta'sirga ega.

Ijtimoiy harakatlar

E.Giddens ijtimoiy harakatni "umumiy manfaatlarni jamoaviy tarzda amalga oshirishga urinish yoki umumiy maqsadga o'rnatilgan institutlar doirasidan tashqaridagi jamoaviy harakat vositasida erishish" sifatida ta'riflaydi. Ijtimoiy harakatlar madaniy va ijtimoiy o'zgarishlarning eng ahamiyatli omillaridan biri hisoblanadi. Aynan ijtimoiy harakatlar ko'pincha, tamomila yangi narsa yaratish, dunyoga yangicha qarashni shakllantirishga

intilgan holda eski g'oyalar va qadriyatlarning, ularga asoslangan ijtimoiy tuzumning inqirozga yuz tutishiga sabab bo'ladilar. Ijtimoiy harakatlar turli tuman, ular maqsadlari, ta'sir darajasi, hamda harakat usuli bilan ham farq qiladilar. Biroq bizni barcha ijtimoiy harakatlar emas, balki o'zida madaniy izga ega bo'lgan ijtimoiy harakatlarga qiziqtiradi. Shu sababli, tinchlik uchun yoki mehnat shariotlarini yaxshilash uchun kurashuvchi bu kabi ijtimoiy harakatlar o'rganish predmeti bo'lib xizmat qilmaydi.

Ijtimoiy harakatlarning turli tipologiyalari mavjud. Gerbert Blumer, masalan, *umumiy, o'ziga xos, ekspressiv, aralash ijtimoiy harakatlarni, shuningdek, qarshilik ko'rsatish harakatlarini* taklif qilgan. Bu harakatlarning barchasining tarkibiy qismi madaniy ijoddir.

Umumiy ijtimoiy harakatlar Blumer "madaniy oqimlar", deb atagan "qadriyatlarning chuqur o'zgarishiga" asoslanadi. Madaniy oqimlarning paydo bo'lishi odamlarning odatiy tafakkuridagi o'zgarishlarni anglatadi. Ushbu o'zgarishlarning sababi tafakkur tarzi va turmush tarzi o'rtasidagi keskin farqdir. Ijtimoiy beqarorlik ijtimoiy bezovtalikni, mavjud turmush tarzidan qoniqmaslikni, kelajakka ishonchsizlikni, ijobiy o'zgarishlarni istashni keltirib chiqaradi va yangi g'oyalarga beriluvchanlik uchun zamin yaratadi.

Umumiy ijtimoiy harakatning ta'siri, asosan, yangi g'oyalarni tarqatishda namoyon bo'ladi. Yangi g'oyalar odatiy tasavvurlar odamlarni ehtiyojlarini qondirishdan to'xtaganlarida vujudga keladi va tarqala boshlaydi. Umumiy harakatlarning ijtimoiy faollik shakllari odatda past darajadagi tashkillashtirilganlik, kuchlanishlarning parchalanib ketganligi va maqsadlarning aniq shakllantirilmaganligi bilan farq qiladi. Ular yangi g'oyalarning adabit yoki publitsistika vositasida tarqalishini, "qiziquvchilar guruhlarining" norasmiy shakllanishi, nafaqat odamlarni boshqaruvchi, balki taqlid qilish uchun namuna va yangi g'oyalar manbasi sifatida xizmat qiluvchi yetakchilarning paydo bo'lishini nazarda tutadi.

Umumiy harakatlar barqaror tashkiliy shakllarni yaratuvchi,

"harakatlar strategiyasini" ishlab chiquvchi va aniq maqsadlar qo'yuvchi o'ziga xos harakatlar vujudga kelishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. O'ziga xos harakatlar jamoaviy kuchlanishlarni tashkil etuvchi yetakchi rahbarlarning tug'ilishiga sabab bo'ladi. O'ziga xos ijtimoiy harakatning muvaffaqiyati Blumerning fikriga ko'ra, beshta bir xil bo'lmagan omillarga bog'liq: 1) tashviqot; 2) "jamoa ruhini" shakllantirish; 3) axloqning rivojlanishi; 4) mafkuraning shakllanishi; 5) ish taktikasining rivojlanishi.

Tashviqot potensial tarafdorlarni "dinga kiritish" bilan bog'liq bo'lgan faoliyatni nazarda tutadi. "Jamoaviy ruh"ning rivojlanishi "Biz o'xshashmiz" harakati a'zolarida birlik hissini shakllantirish demakdir. "Ma'naviyatning rivojlanishi" uning uchun qurbonlikka borish mumkin bo'lgan harakatlar maqsadlarining "to'g'riligiga" ishonchga asoslangan shaxsiy axloqiy kodeksning ishlab chiqilishini nazarda tutadi. "Ish taktikasini rivojlantirish" — tarafdorlarni jalb qilishning, harakat g'oyalari tarqatishning, va yakunida qo'yilgan maqsadga erishishning samarali usullarini izlash demakdir. "Mafkura omili"ga batafsilroq to'xtalib o'tamiz, chunki aynan mafkura harakat hayotga tadbiiq qilishni istagan "yangi g'oyalar"ni qamrab oladi. Blumer quyidagicha yozadi:

Harakat mafkurasi ta'limot, e'tiqod va miflarning muayyan birligidan iborat bo'ladi. Aniqrog'i, quyidagi tarkibiy qismlarga ega: birinchidan, harakat yo'nalishi, maqsadi va asoslarini aniqlab olish; ikkinchidan, mavjud tizimning tanqidi va harakat hujum qilayotgan va o'zgartirishga harakat qilayotgan ushbu tizimga hukmni qamrab oluvchi fikrlar majmuasi; uchinchidan, harakat va uning maqsadlarini oqlovchisi sifatida xizmat qiluvchi himoyalani sh ta'limoti; to'rtinchidan, harakat siyosati, taktikasi va amaliy faoliyatiga tegishli bo'lgan fikrlar majmuasi; beshinchidan, harakat miflari.

Mafkura ikki turli tabiatga ega. Bir tomondan, undagi ko'p narsalar ilmiy va fanga oid tabiatga ega. Bu harakat intellektuallari tomonidan shakllantiriladigan shakldir U, odatda, harakatdan tashqarida bo'lgan va o'zining ta'limotiga salobatlilikni taqdim qilishga va yuqori olimlik va oliy intellektual

qadriyatlarining ushbu dunyosida himoyalaniş uchun qulay vaziyatga erishishga intilayotgan intellektuallar tomonidan amalga oshirilgan tanqidga javoban vujudga keladi. Mafkura bundan boshqa ommaviy tabiatga ham ega. Mazkur ko'rinishda u ma'lumotga ega bo'lmaganlar va ommaga murojaat qiladi. O'zining mashhurlik ko'rinishida mafkura hissiy belgilar, stereotiplar, tekis va namunali iboralar va oddiy xalq sabablari shakliga kiradi...

Harakat mafkurasi harakatning shaxsiy falsafasini va psixologiyasini ta'minlovchi narsa sifatida tushuniladi. U qadriyatlar, fikrlar, tanqidiy mulohazalar, tanqidiy dalillar va himoya usullari to'plamini qamrab oladi. U harakatni yo'nalish, oqlash, hujum qilish quroli, himoya quroli, rag'batlantirish va umid bilan ta'minlaydi. Mazkur jihatdan samarali bo'lish uchun mafkura salobatlilik va nufuzga, ya'ni birinchi navbatda, unga harakat intelligensiyasi tomonidan habar qilinuvchi jihatlariga ega bo'lishi lozim. Ushbu munosabatlarda samarali bo'lish uchun mafkura salobat va nufuzga, ya'ni birinchi navbatda, unga intelligensiya tomonidan xabar qilinadigan jihatlariga ega bo'lishi lozim. Biroq bundan ham muhimrog'i – bu mafkuraning odamlar azoblari, istaklari va umidlariga javob qaytarish zarurati.

O'ziga xos harakatlar rejalashtirilayotgan o'zgarishlarning ko'lamiga ko'ra ikki turga bo'linadi. Inqilobiy harakatlar mavjud tartibni buzishga va yangi qadriyatlar asosida yangi tuzumni yaratishga intiladi. Islohotga oid harakatlar mavjud tuzumni qisman yaxshilashni taqozo qiladi. Maqsadlardagi farqlar harakatlar taktikasi, ijtimoiy bazasidagi farqlarni keltirib chiqaradi.

Mazkur harakatlarning *ijtimoiy vazifalari* ham tubdan farq qiladi. Reformistik harakatlarning asosiy vazifasi Blumerga ko'ra mazkur jamiyatning ideal qadriyatlarini tasdiqlashdan iborat (ularni takomillashtirish va to'ldirish yo'li bilan deb qo'shib qo'yamiz). Inqilobiy harakatlarning asosiy vazifasi yangi "deyarli diniy" qadriyatlarni tasdiqlashdan iborat.

Ekspressiv harakatlar. Ekspressiv harakatlarning o'ziga xos

xususiyati shundan iboratki, ularning ishtirokchilari mavjud ijtimoiy tartibni o'zgartirishga harakat qilmaydilar. Ular boshdan kechirayotgan norozilik va bezovtalik shaxsiy xulq va dunyoga bo'lgan munosabatning o'zgarishida o'zini namoyon qiladi.

Ekspressiv harakatlarga o'ziga xos misol sifatida diniy harakatlarni - yangi diniy ta'limot va fikrlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan harakatlarni keltirish mumkin. Blumer ekspressiv harakatlar sirasiga, shuningdek, "urf bo'lgan" harakatlarni kiritadi. Yuqorida keltirilganlar bilan bir qatorda Blumer o'zida bir nechta o'ziga xos harakatlarni birlashtirgan va aralash "tabiat"ga ega bo'lgan ijtimoiy harakatlarni ajratib ko'rsatgan. Aralash harakatlarga "tiklanuvchi harakatlar" misol bo'lishi mumkin. Bu yo'qotilgan yoki kuchsizlangan an'anaviy qadriyatlar va me'yorlarni "tiklash"ga urinishlarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan harakatlardir. 90-yillarning oxirlarida Rossiyada kazaklikni qayta tiklash harakati aniq misol bo'la olishi mumkin. Boshqa bir misol sifatida Rossiya kabi xorijda ham keng tarqalgan neomajusiylikka oid harakat va guruhlarini ko'rsatish mumkin. Tiklanish harakati sifatida fundamentalistik harakatlarni ham ko'rsatish mumkin. Tiklovchi harakatlarda ishtirok etuvchi odamlar o'tmishni hurmat qiladilar, o'tmishning o'z tafakkurlarida shakllangan qandaydir ko'rinishini e'zozlaydilar, zamonaviy hayotni ushbu ideal manzaraga tenglashtirishga harakat qiladilar. Bu kabi harakatlar, shubhasiz, frustratsiya vaziyatiga javob sifatida izohlanadi. Bu vaziyatda odamlar o'zlariga bo'lgan o'z hurmatlarini yo'qotadilar. Kelajak ularga o'zlari haqida o'zlari uchun yetarli bo'lgan nufuzni taklif qilmas ekan, ular uni shakllantirish maqsadida o'tmishga murojaat qiladilar.

Tafakkurning o'ziga xos xususiyatlarini va ijtimoiy harakatning odatiy faol ishtirokchisi xulqini izohlar ekan, boshqa bir tadqiqotchi - Erik Xoffer harakat diniy yoki dunyoviy tabiatga egaligidan qat'i nazar, "haqiqiy e'tiqod qiluvchi" atamasini qo'llaydi. Faqatgina ommaviy qo'zg'olish va entuziazm sharoitidagina yangi qadriyatlar ular xoh dunyoviy, xoh diniy

bo'lsin, aholining yetarli darajadagi ko'p qatlamlari orasida mutahkamlanib qolishi mumkin. Xotirjam va mulohazali inson hech kimni dinga kirita olmaydi.

Barcha ommaviy harakatlar o'z izdoshlarida o'zini qurbon qilish va birlashtirilgan kuchlar bilan harakat qilishga tayyorlik hissini tarbiyalaydilar, barcha ommaviy harakatlar o'zlarining dasturi va ta'limotlaridan qat'iy nazar, fanatizm, entuziazm, qaynoq umidlar, nafrat, murosasizlikkabi hissiyotlarga sabab bo'ladi; ularning barchasi hayotning muayyan sohalarida faollikning qudratli oqimiga sabab bo'lishi mumkin. Ularning barchasi ko'r-ko'rona ishonch va mulohazasiz sodiqlikni talab etadi.

Garchi ashaddiy xristianin, o'ta taqvodor musulmon o'rtasidagi farqlar yoki ashaddiy kommunist va ashaddiy natsist o'rtasidagi farqlar, shubhasiz, biroq ularning mutaassibligida, shubhasiz, umumiy nimadir bor...

Xoffer tomonidan ta'riflangan jihatlar har doim ham ijtimoiy harakatlarda bir xil sur'atga ega emas. Biroq mazkur jihatlarining umuman hech biriga ega bo'lmagan harakatlar mavjud emas. Tankerlarga damli qayiqalar bilan hujum qilish uchun ("Grinpis" faollari buni ko'plab marotaba amalga oshirganlar) ulkan g'ayrat talab etiladi. O'zini va atrofdagilarni "Olloh nomi bilan" portlatish va "g'ayridin"larning ustidan g'alaba qozonish uchun yanada kuchliroq ishtiyoq talab etiladi. Hattoki tabiiy mo'ynadan foydalanmaslikka targ'ib qiluvchi hayvonlar huquqlarini himoya qiluvchilar ham o'z g'oyalari ta'siri ostida yetarli darajadagi eksentrik harakatlarni amalga oshirish imkoniga egalar.

Biroq shuni alohida ta'kidlash lozimki, entuziazm va o'zini qurbon qilish harakatga kurashning faol bosqichida zarur bo'ladi. Harakat barqarorlashib ijtimoiy tuzilmaning bir qismiga aylanganida esa entuziazm talab etilmaydi, "haqiqiy e'tiqod qiluvchilar" o'rniga esa funksionerlar keladi. Pravoslav yoki katolik cherkovlarning zamonaviy ruhoniysi apostol Pavelga o'xshaydi. Biroq harakatning institutsionallashtirilishi - bu uning aynan harakat sifatidagi mavjudligining yakunlanishidir.

Harakatning institutsionallashtirilishi uning o'z maqsadiga erishganligini anglatadi va yangi qadriyatlar odatiy turmush tarzining bir qismiga aylanib qoldi.

XX asr 60-70-yillaridagi Kontrmadaniyat harakati

Qadriyatlarning ustun tizimini o'zgartirgan ijtimoiy harakatga misol sifatida yoshlar Kontrmadaniyat harakatini keltiramiz. Blumer tasnifiga rioya qilgan holda ushbu harakatni aralash turga kiritish mumkin. Yuqorida aytib o'tganimizdek, "kontrmadaniyat" tushunchasini Teodor Rozzak kiritgan. Mazkur atama bilan 60-70-yillardagi Amerika jamiyatida shakllangan (asosan yoshlar orasida) va boshqa g'arb mamlakatlarning yoshlari tomonida o'zlashtirilgan qator, bir biriga yaqin bo'lgan g'oyaviy oqimlarni belgilash qabul qilingan.

Kontrmadaniyatning g'oyaviy dominantasi - Amerika turmush tarziga va "o'rta sinf" iste'molchilik qadriyatlariga qarshi norozilikdir. Kontrmadaniyatning sarchashmalari 50-yillar Amerika aholisi darajasining keskin oshib ketish davriga borib taqaladi. Tarixda birinchi marotaba ko'plab amerikaliklar o'z bolalariga yaxshi ta'lim berish imkoniyatiga ega bo'lgan holda yetarli darajada ta'minlangan holda yashay boshladilar. Amerika jamiyatida iste'mol kulti, moddiy qadriyatlar ortidan quvish, total konformizm ("barchadek bo'l", "boshqalardan yomon bo'lma") o'rnanib bordi. Kontrmadaniyat yoshlarning mazkur qadriyatlarga javobi bo'ldi. Yoshlar (odatda, boy qatlamlarga mansublar) katta avlod qadriyatlarini inkor qildi, vaholanki, inkor qilish turli shakllarga ega bo'ldi va bir nechta bosqichlarni bosib o'tdi.

"Inkor qiluvchilar"ning birinchi avlodi - "bitnik"lar avlodi "bogema" uslubidagi turmush tarzini amalda sinab ko'rdi: alkohol, giyohvand moddalar, erkin jinsiy aloqa, shaxsning o'z-o'zini namoyon qilishning asosiy shakli sifatidagi badiiy ijod (prioritet san'atning avangard shakllariga taqdim qilingan), "otalar"ning diniy (protestant) an'alarini inkor qilish, Sharq

dinlariga, ayniqsa, dzen-buddizmga ("inqilobiy-dzen" qiziqish). Mazkur davrning adabiy portreti - Dj.Keruakaning "Dxarma darvishlari" romani.

Ikkinchi avlodi - bu "xippi" - "gullar bolalari". Bitniklar va xippilar o'rtasidagi chegara yetarli darajada shartli: kechki davr bitniklari - bu birinchi xippilardir. "Xippi" - bu isyonchi yoshlarning nomi emas, balki nisbatan kechroq yoshlarning o'zi tomonidan ham tan olingan, jurnalistlar tomonidan taqdim qilingan laqabidir. Xippilarning ko'pchiligi o'rta sinfga mansub bo'lgan, ularning ijtimoiy o'rni taqazo qiluvchi hayot dasturi va turmush tarzidan kechgan yoshlar bo'lgan. Uzun sochli va o'ziga xos uvadalarga kiyinib olgan xippilar obrazi 60-yillar Amerikasi ramzidir.

Xippilar Amerika bo'ylab "avtostop" usulida ko'chib yuruvchi darvishona turmush tarzini kechirishgan, an'anaviy oilaga qarshi tarzda "kommuna"lar yaratganlar, erkin jinsiy aloqalarni sinab ko'rganlar (puritan Amerikada, ayniqsa, isyonga oid ravishda namoyon bo'lgan). Xippilar "tabiiy turmush tarzi"ni kechirishni qayta tiklashga, tabiatga qaytishga intilganlar va texnik sivilizatsiyani inkor qilganlar. Xippilar davri - AQSHning Vetnamdagi urushi davri.

Xippilar yorqin namoyon bo'lgan patsifizm tarafdorlari bo'lganlar, ularning shiori: "Urush bilan emas, balki jinsiy aloqa bilan shug'ullan". Xippilar qadriyatlari va turmush tarzining musiqiy aksi rok bo'ldi. Xippilar bitniklar kabi faol diniy izlanishlar olib borganlar, ular sharq ta'limotlarida haqiqat izlaganlar, biroq xristianlikka bo'lgan intilishlar ham namoyon bo'lgan. Xippilarni, ayniqsa, tasavvufga asoslangan tajriba, transendent ibtido bilan qo'shib ketish tajribasi, o'z shaxsiy "Men"i sarhadlaridan tashqariga chiqib ketish o'ziga jalb qilgan. Xippilarning mazkur izlanishlari bilan "psixologik inqilob", ya'ni ruhiy qo'zg'otuvchi (psixodeliklar, avvalambor LSD) vositalarni iste'mol qilish keng tarqaldi.

LSD yordamida tafakkurni kengaytiruvchi "tasavvufga oid tajriba"ga deyarli har bir kishi erishishi mumkin. LSDga boshi

bilan sho'ng'ib ketish va "kislota"ni qabul qilish bilan bog'liq bo'lgan baxtsiz hodisalar, AQShda LSDni man qilinishiga va giyohvand moddalarni tarqatish uchun qonun tomonidan ta'qib usullarining qat'iy lashtirilishiga sabab bo'ldi. Xippilarning Kontrmadaniyat g'oyalari Ken Tomas Vulf ijodida, "Beparvo chavandoz", "Zabriski poynt" filmlarida o'z ifodasini topdi.

"Xippizm" 70-yillarda o'zining faol faoliyatini yakunladi. Xippilarning tashqi atributi bo'lgan estetika ommaviy madaniyat tomonidan o'zlashtirildi va keng tarqala boshladi.

Kontrmadaniyat siyosiy tarkibiy qismga ham ega bo'lgan. U nafaqat tinchliksevar xippilarni, balki marksizm, troskizm va maoizmlarning turli variatlariga sig'inuvchi va o'zi haqida siyosiy harakatlar yordamida ma'lum qiluvchi qator radikal siyosiy oqimlar va tashkilotlarni ham qamrab olgan. Ushbu jihatdan eng yorqin siyosiy hodisa 1968-yilda Parijda sodir bo'lgan talabalar inqilobidir.

Kontrmadaniyat harakatining g'arb jamiyatlari uchun ahamiyatini ortiqcha baholab yuborish mumkin emas. Eng muhim madaniy oqibatlarni ko'rsatib o'tamiz:

- iste'mol jamiyatini tanqid qilish;
- shaxsning o'z-o'zini namoyon qilish qadriyatini anglash va keng tarqatish;
- ekologik problematikani anglab yetish;
- an'anaviy jinsiy aloqa axloqini liberallashtirish;
- yangicha musiqiy va estetik usullarning paydo bo'lishi;
- diniy izlanishlarni faollashtirish, "yangicha ma'naviyatga" burilish.

Xuddi shu kabi siyosiy oqibatlar, jumladan, yoshlarning siyosiy huquqlarini kengaytirish, AQSHning irqiy strategiyasining kuchsizlanishi kabi holatlar ham vujudga keldi. Kontrmadaniyat iqtisodiy hayotga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Bo'sh vaqtni o'tkazish industriyasining "yoshlar bo'g'ini" vujudga keldi. Yoshlar musiqasi, shlar modasi. S.Levikovaning fikriga ko'ra, yoshlarning o'zi tomonidan emas, balki "yoshlar uchun" yaratiladigan "tijorat yoshlar madaniyati" shakllandi va iste'mol

qadriyatlariga qarshi norozilik bildirgan, biroq oxiri iste'molning yangi modellarini yaratgan yoshlar Kontrmadaniyatining qisman mag'lubiyatini ko'rish mumkin.

"Madaniy ishlab chiqarish" va "ijodiy (madaniy) industriyalar"

"Madaniy ishlab chiqarish" - madaniyat sotsiologiyasi va madaniyatshunoslikda keng tarqalgan tushuncha. Ushbu tushuncha zamonaviy jamiyatlarda madaniy qadriyatlar mavjudligining o'ziga xos xususiyatlari kabi madaniy ijodning o'ziga xosligini ham aks ettiradi.

Zamonaviy jamiyatlarda madaniy namunalarni - g'oyalar, obrazlar, ramzlar, moddiy "madaniy artefaktlar"ni saqlash, tarqatish va ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi ixtisoslashtirilgan madaniy muassasalar va tashkilotlarning keng tarmog'i shakllangan. Bu muzeylar, kutubxonalar, teatrlar, badiiy studiyalar, ko'rgazma zallari, kinostudiyalar, ommaviy axborot vositalari va hokazolardir.

"Ishlab chiqarish" atamasining madaniy qadriyatlarni yaratishga nisbatan qo'llanilishi ijod tushunchasining o'ziniyoq qayta anglanishini anglatadi. "Madaniy ishlab chiqarish" "moddiy ishlab chiqarish" bilan birlashib ketadi. "Madaniy mahsulot" (g'oya, qo'shiq, kitob, kompyuter o'yinlari, surat va hokazolar) mahsulotga, iste'mol obyektiga aylanadi. "Madaniy mahsulot"ning ishlab chiqarilishi, xuddi moddiy ne'matlarning ishlab chiqarilishi kabi bozorga yo'naltirilgan. Ijodiy faoliyat iqtisodiy munosabatlar tarkibiy qismiga aylanadi va ushbu munosabatlar mantig'ini qabul qiladi.

"Madaniy ishlab chiqarish" tushunchasi bilan bir qatorda "madaniy industriya" tushunchasi yoki ko'plikdagi "madaniy (ijodiy) industriyalar" tushunchasi ham o'llaniladi. Aslida, "madaniy industriya" haqida birinchi bo'lib, Teodor Adorno gapirib o'tgan. Uning qarashlari kontekstida ushbu tushuncha salbiy ma'noga ega bo'lgan va XX asrning o'rtalari va ikkinchi

yarmida g'arb jamiyatlarida madaniyatni standartlashtirish, ommaviylashtirish va tijoratlashtirish bilan bog'langan. "Madaniy (ijodiy) industriyalar" tushunchasi nisbatan kechroq tarqala boshladi. M.Gnedovskiy "ijodiy industriyalar" atamasi Buyuk Britaniyada XX asrning ikkinchi yarmida vujudga kelganligini aytib o'tgan. Oxirgi yillarda "ijodiy industriyalar" ning rivojlanishi Britaniya milliy sisatining eng muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi, "ijodiy industriyalar" konsepsiyasining o'zi rivojlangan jamiyatlarida keng tarqaldi. 2004 yilning fevralida madaniy siyosat Instituti ishtirokida Rossiyada ijodiy industriyalarning rivojlanishi bo'yicha Muvofiqlashtirish kengashi tashkil etildi¹⁴⁵.

"Ijodiy industriyalar"ning keng tarqalishi faoliyatning reklama, urf, dizayn, arxitektura, dasturlashtirish, kinomahsulotlarni va kompyuter o'yinlarini yaratish, nashr ishi va hokazolar kabi turlarini qamrab oluvchi "iqtisoditning ijodiy bo'g'ini" ning shakllanishini anglatadi (faoliyatning ko'plab turlari, garchi hammasi bo'lmasa-da, "ommaviy madaniyat"ni ishlab chiqarish bilan bog'liq ekanligini anglash qiyin emas). Postindustrial jamiyatlarda "ijodiy industriyalar"ning ahamiyati ortib bormoqda, ular yanada ko'proq daromad olib keldi va odamlarning yetarli darajadagi katta qismini ish bilan ta'minlaydi (va nafaqat bevosita ijod bilan shug'ullanuvchilarni emas).

"Ijodiy industriyalar"ning rivojlanishini ta'minlovchi odamlar "ijodiy sinf" deb atalishi mumkin (*ushbu atamani amerikalik tadqiqotchi Richard Florida taklif etgan*). Postindustrial jamiyatlarda "ijodiy sinf" ning ta'siri doimiy ravishda ortib bormoqda. Aynan "ijodiy sinf" vakillari shakllanib borayotgan global madaniyatning "oldingi safi"ni tashkil etadilar. "Ijodiy sinf" va "ijodiy industriyalar", asosan, madaniyatning noyob va o'ziga xos asarlarini "madaniy mahsulotlar"ga aylantirgan va "madaniy ishlab chiqarish" uchun texnologik asos yaratgan media texnologiyalarining gullab-yashnashi sababli rivojlanadi. Postindustrial jamiyatlarda "madaniy ishlab chiqarish" sanoat ishlab chiqarishdan kam ahamiyatga ega bo'lgan iqtisodiy

bo'g'inga aylandi.

Industrialashtirilgan "madaniy ishlab chiqarish"ning zamonaviy jamiyatlar hayotidagi ahamiyatini oshishi bilan bog'liq ravishda madaniyat sotsiologiyasi mazkur hodisani o'rganishga katta qiziqishni namoyon qilmoqda. Madaniy ishlab chiqarishni (yoki "ramziy ishlab chiqarish"ni) o'rganishga, masalan, ushbu turli "madaniy ishlab chiqarish maydonlarida" fan, ta'lim, adabiyotda shakllanadigan munosabatlar mantig'i kabi o'ziga xos fenomenning vujudga kelish sharoitlarini, shuningdek, ushbu mantiqning hukumat munosabatlari bilan aloqasini o'rganuvchi P.Burde ulkan hissa qo'shdi. "Madaniy ishlab chiqarish" bilan bog'liq bo'lgan problematikaga biz keyingi bobda qaytamiz.

Ommaviy axborot vositalarining zamonaviy jamiyat madaniyatiga ta'siri

"Madaniy ishlab chiqarish"ning zamonaviy jamiyatlardagi muhim bo'g'ini OAVlari hisoblanadi.

Biz o'z jamiyatimiz va o'zimiz yashayotgan dunyo haqida biladigan barcha narsalarni biz massmedia orqali bilamiz. Bu nafaqat jamiyat va tarixni bilishga, balki tabait haqidagi bilimlarimizga ham tegishli. Biz stratosfera haqida Platon Atlantida haqida bilgani kabi bilamiz: "odamlar bu va bu haqida gapirishmoqda"... Boshqa tomondan, massmedianing o'zi haqida biz ushbu manbaga ishonmasligimiz uchun yetarli bo'lgan narsalarni eshitganmiz. Biz ularning ta'siriga qarshilik qilishga urinamiz, xuddi ular bizni boshqarayotgandek, biroq aslida bu hech nimani o'zgartirmaydi, chunki massmedia orqali olgan bilimlarimiz, xuddi o'z-o'zidan shakllanayotgandek, uning elementlari bir-birini mustahkamlaydi.

N.Lumanning ushbu so'zlari bugungi kunda aksioma sifatida qabul qilinmoqda. OAVlarining madaniyatga va tafakkurga ta'siri buvugungi kunda turlicha baholanmoqda, biroq barcha tomonidan tan olinmoqda. Eng radikal nuqtai nazar shundan iboratki, ommaviy axborot vositalari tomonidan ishlab chiqarilatgan.

voqelik to'laqonli ravishda haqiqiy voqelikning o'rini egalladi va siqib chiqardi.

Ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi tufayli zamonaviy inson turli tuman ma'lumotlar bilan to'lib-toshgan dunyoda yashaydi. Uning dunyoqarashi "axborotga qadar" bo'lgan davrda yashagan insonning dunyoqarashidan ancha keng, o'z jamiyatining madaniy kontekstiga kamroq darajada bog'lanib qolgan. Ommaviy axborot vositalari zamonaviy inson uchun boshqa madaniyatlarning rang-barang dunyosini, tabiat dunyosini va inson o'tmishini ochib beradi, unga boshqa malakatlarda sodir bo'layotgan hodisalar haqida ma'lumot taqdim qiladi, tomoshabinni bir lahzada hodisalar markaziga "ko'chirib o'tkazgan holda" uning ishtirokchisiga aylantiradi, bunda u ma'lumot olish uchun uchraydigan to'siqlar sifatidagi vaqt va makonni yo'qotadi.

Ommaviy axborot vositalari zamonaviy inson uchun nafaqat voqelik haqidagi ma'lumotlarning tuganmas manbasi, balki "kumirlar", "taqlid uchun namunalar", "qadriyatga oid yo'nalishlar va afzalliklar"ni ishlab chiqaruvchi fabrika vazifasini ham bajaradi. Mashhur teleboshlovchilar va ularning suhbatdoshlari o'z auditoriyasi uchun "fikrlar" va "baholar"ning manbasiga aylanadi. Mashhur filmlar qahramonlari taqlid qiluvchilar olomonini va ommaviy urf bo'lgan narsalarga ommaviy kirib ketishni vujudga keltiradilar. Ularning iboralari, reklama roliklaridagi shiorlar ("sloganlar") kabi zamonaviy "folklorga" kirib boradi. Bolalar o'zlari sevib qolgan qahramonlariga aylanib o'ynay boshlaydilar.

OAV zamonaviy inson ustiga yog'dirilayotgan turli tuman ma'lumotlar ko'pincha hech bir tartibga solinmagan, mantiqiy aloqaga ega emas va qismlarga bo'lib tashlangan. Bu esa o'z navbatida OAVlari auditoriyasi tomonidan dunyoni qabul qilish usulini ham belgilab beradi. Dunyoqarash o'zining "yaxlitlik" xususiyatini yo'qotadi va turli-tuman qiymatlar va obrazlar betartibligiga aylanib boradi.

Bugungi kunda inson dunyo haqidagi ma'lumotning katta

qismini aynan ommaviy axborot vositalari orqali oladi, aynan nima ommaviy axborot vositalari e'tiboriga tushishi va auditoriyaga "muhim" va "ahamiyatli" sifatida taqdim qilinishi masalasi ulkan ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, ommaviy axborot vositalari nafaqat axborot taqdim qiladi, balki uni tartibga solishdan ham iborat. OAVlari e'tiboriga kamdan-kam hollarda fan va "yuqori san'at" sohasidagi yangiliklar tushadi (agar ular shov-shuv bo'lmasa va odamlarning tasavvurini lol qoldirmasa), kundalik turmush va insonning kundalik majburiyatlari bilan bog'liq bo'lgan syujetlar deyarli mavjud emas. Biroq jinoyatlar va halokatlar haqidagi xabarlar muntazam raishda berib boriladi. Axborot-yangilik dasturlari qator yetakchi davlatlarda sodir bo'layotgan hodisalarni yoritib boradilar, bunda qolgan mamlakatlar xuddi ommaviy axborot vositalari uchun, va o'z navbatida ularning auditoriyalari uchun ham mavjud emasdek, axir zamonaviy sharoitlarda ommaviy axborot vositalari uchun mavjud bo'lmagan narsalar, xuddi umuman mavjud emasdek. U tomoshabinga nima muhim (e'tiborga loyiq) va nima muhim emasligini "ko'rsatadi". Ko'pincha aynan inson uchun xaqiqatan ham muhim ahamiyatga ega bo'lmagan narsalar "muhim" narsa sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, "Oskar" mukofotining taqdim qilinishi doimo shov-shuvga sabab bo'ladi. Ushbu "buyuk" hodisa millionlab odamlarning e'tiborini qozongan va bu faqatgina AQSHda emas. "Oskar" haqidagi suhbatlar soyasida boshqa barcha xabarlar va ma'lumotlar ikkinchi darajali bo'lib qoladi. Bu hodisa va voqealarning ahamiyatini noto'g'ri baholashning, avvalambor, "tomoshaga oid" va "shov-shuvli" voqealar muhim bo'lgan ommaviy axborot vositalari faoliyatining mantig'i bilan bog'liq bo'lgan faqatgina bitta misolidir. Biroq ushbu telba-teskari mantiq ko'pincha auditoriya tomonidan ham qo'llab-quvvatlanadi.

Ommaviy axborot vositalari ma'lumotni muayyan tarzda, o'z shaxsiy faoliyati mantig'idan kelib chiqqan holda "o'zgartiradi", tanlab oladi. Ommaviy axborot vositalari tomonidan tarqatilayotgan ma'lumotning ko'p qismi yangiliklar va ko'ngilochar dasturlar tomonidan taqdim qilinadi. Yangiliklar

“shov-shuvli”, noan’anaviy, hayotning oddiy oqimidan boshqacha bo’lishi zarur (bu odatda, “yomon” yangiliklar, chunki ular doimo ko’pchilikning e’tiborini tortadilar). Ma’lumotning aniqligi – bu uning asosiy ustunligi emas. Ommaviy axborot vositalari ko’pincha tekshirilmagan ma’lumotlar, miflar, stereotiplarning tarqatilishiga imkon yaratadi. Zamonaviy mamlakatimiz televideniyesining NUJlar kabi “sir va topishmoqlar” ga jonli e’firda maslahatlar beruvchi turli sehrgar va jodugarlarni “reklama” qilishga bag’ishlangan ko’plab dasturlarni yodga olishning o’zi kifoya.

Ommaviy axborot vositalari tomonidan berib boriladigan ko’ngilochar dasturlar ko’plar uchun yaratilgan bo’lishi va shu sababli o’ta nozik ta’b bilan tayyorlanmasligi ham mumkin. Ushbu kontekstda sport musobaqalari adabiy dasturlardan ko’ra afzalroq hisoblanadi, teleseriallar esa fan muammolariga bag’ishlangan dasturlardan ustunlikka ega. “Shov-shuvli ma’lumotlar ortida quvish” va “ko’ngilochar mahsulotlar”ning uncha yuqori bo’lmagan darajasi ommaviy axborot vositalarining eng ko’p tanqid qilinadigan mavzulari sifatida namoyon bo’ladi. Axborotning muhim tarkibiy qismi reklama hisoblanadi. Reklama yolg’on ideallarni o’tkazganligi, odamlar xulqini boshqarishga va hokazolarga bo’lgan urinishlari uchun tanqid ostiga olingan. Biroq mazkur muammolar yengib bo’lmas muammo hisoblanmaydi. Yangiliklarni yoritish va axborotni tahlil qilishga yo’naltirilgan ijtimoiy televidenie (masalan, Buyuk Britaniyadagi VVS) tajribasi mavjud, ko’plab ixtisoslashtirilgan kanallar mavjud bugungi kunda inson unga qaysi turdagi ma’lumotlar mos ekanligini tanlab olishi mumkin.

Ommaviy axborot vositalari faoliyatining unchalik aniq bo’lmagan madaniy oqibatlarini anchayin muhimroq. Ular orasida yuqorida aytib o’tilgan voqelikni qismlarga ajratish va ma’lumotni tartibga keltirish faoliyati ham mavjud. Shuningdek, shuni ta’kidlash lozimki, axborot va uni qabul qilish usullarining o’zining ham o’zgarishini alohida ta’kidlash lozim. Televidenie (zamonaviy ommaviy axborot vositalarining eng keng tarqalgan

turi) nafaqat soʻzlar bilan, balki koʻrgamlai obrazlar bilan ham amallar bajaradi. Bu kabi maʼlumotlarni qabul qilish aql faoliyatini talab etmaydi. Inson faqatgina passiv tarzda maʼlumotni “isteʼmol” qiladi. Aql, tafakkur emas, balki авваламбор hisсий soha faoliyat olib boradi. Bu kabi vaziyatda axborotni tanqidiy anglash uchun imkoniyatlar tushib ketadi. Inson koʻrayotgan narsasini rost maʼlumot sifatida qabul qiladi. Shuningdek, “mavjudlik hissi” ishga tushadi – insonga qandaydir hodisalarni “oʻz koʻzi bilan koʻrgandek” hayajonli guvohlarning hikoyasini “oʻz quloqlari bilan eshitgandek” tuyuladi. Shu bilan birga u faqatgina atayin tanlab olingan qator obrazlarni koʻrgan va inson atayin “guvoh” roliga tanlab olingan odamning hikoyasini eshitadi. Televideniya har bir zamonaviy shaxs hayotida ulkan oʻrin tutadi. Teledasturlarni koʻrish – boʻsh vaqtni oʻtkazish usullaridan biri hisoblanadi. Inson dunyoni ekran orqali koʻrishga odatlanib qoladi. Ushbu ekranda sodir boʻlayotgan hodisalar- bu, avvalambor, “koʻrsatuv”, “spektakl”dir. Ular oʻzlarining shaxsiy mohiyatini soʻqotadi. Harbiy harakatlar zonalaridan yoki tabiiy ofatlar sodir boʻlan hududlardan tayyorlangan reportajlar badiiy filmlarga oʻxshab namoyish qilinadi. “Voqelik” va “spektakl” oʻrtasidagi chegara yoʻqolib ketadi, barcha narsa “spektakl”ga aylanadi. Ushbu qarashlar masalan, toʻqib chiqarilgan narsani rost ifatida, va aksincha, qabul qilishga moyillikda namoyon boʻladi. Maxsus adabiyotlarda hayajonlangan va qattiq taʼsirlangan tomoshabinlar oʻz sevimli filmlari qahramonlariga xat yozgan yoki film syujetlarini haqiqiy hodisa sifatida qabul qilgan holatlari toʻgʻrisida ham yozib oʻtilgan.

Voqelikni spektaklga aylantirishga yorqin misol sifatida siyosiy hayotni koʻrsatish mumkin. Bugungi kunda yetakchi siyosatchilar siyosiy dasturni batafsil ishlab chiqishdan koʻra koʻproq oʻz “imidj”larini yaratish va oʻz shaxsiga boʻlgan qiziqishni soʻndirmaslikka intiladilar. Bugungi kunda nafaqat rossiyaliklar, balki boshqalar ham “yurakdan tanlaydilar”. Siyosatchilarning bugungi kundagi asosiy vazifasi “jamoat fikri”ga toʻgʻri yoʻnalishda taʼsir koʻrsatish, aniqrogʻi, “jamoat

fikrini shakllantirish”dan iborat bo‘lib qolmoqda. Y.Xabermas ta’kidlaganidek: “Ommaviy axborot vositalari tarqalishining salbiy oqibati – mustaqil jamoat fikri shakllanishi mumkin bo‘lgan ommaviy munozaralar uchun maydonning yo‘qolib ketishi bo‘ldi. Bugungi kun bosqichida jamoat fikri ko‘pincha ommaviy axborot vositalari tomonidan taqdim qilingan g‘oyalarni aks ettirmoqda xolos. Ommaviy axborot vositalarining odamlar ongiga ta’siri ularni “to‘rtinchi hokimiyat”ga aylantirib qo‘ymoqda. Jamoat fikrini shakllantirish muammolari bilan nafaqat siyosatchilar, balki ommaviy axborot vositalari shuningdek odamlarning ongiga ta’sir ko‘rsatishning samarali mexanizmiga aylanayotgan, ularning talablari va iste’molchi ideallarining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatayotgan biznes vakillarini ham tashvishga solmoqda”.

Ommaviy axborot vositalarining eng yoshi internet kompyuter tarmog‘i hisoblanadi. Internet an’anaviy ommaviy axborot vositalarining radio va televideniyaning ko‘plab kamchiliklarini yengib o‘tish imkonini beradi. Televideniye va radio auditoriyasi passiv. Qabul qilinayotgan ma’lumotga nisbatan o‘z faolligini namoyon qilishning faqatgina ikkita imkoniyati mavjud: televizor yoki radiopriemnikni o‘chirib qo‘yish yoki boshqa dasturga olib tashlash. Auditoriya uning uchun kimlardir tanlagan va belgilab qo‘ygan ma’lumotlar bilangina cheklanib qolishga majbur. Global tarmoq foydalanuvchisi esa zarur ma’lumotni o‘zi izlaydi va tanlab oladi. Internet deyarli bitmas-tuganmas ma’lumot manbayidir. Tarmoq foydalanuvchilari o‘zaro suhbatga kirishishi, fikr va ma’lumotlar bilan almashinishi mumkin. Har bir foydalanuvchi o‘zining shaxsiy saytini yaratishi va uncha katta bo‘lmasin, shaxsiy ommaviy axborot vositasining yaratuvchisiga aylanishi mumkin, shu bilan birga u o‘z hamfikrlari bilan faol suhbatga kirishishi mumkin.

Tarmoqda Xabermas yo‘qolib borayotganligi haqida aytib o‘tgan “ommaviy munozara”lar uchun maydon qayta tiklanmoqda. Internet ommaviy axborot vositalaridan farqli

o'laroq madaniy va hududiy chegaralarni yuqori darajadagi osonlik bilan yengib o'tish imkonini beradi, bunda foydalanuvchining o'zai ushbu jarayonda ishtirok etadi, ayni vaqtda televizion auditoriya vakili o'rniga esa buni boshqalar amalga oshiradilar. Kompyuter tarmog'ining virtual maydoni umumiy e'tiqod va qiziqishlarga ega bo'lgan yangi uyushmalarning paydo bo'lish maydoniga aylanib bormoqda, bunda yangi uyushmalar potensial ravishda chegaralarga ega emas va qo'shni ko'chada yashovchi insonlar kabi umuman boshqa qit'ada yashovchi insonlarni ham qamrab olishi mumkin.

Internet insonlarga o'zlarini shartlar, rolga oid kutishlar, madaniy stereotiplar bilan to'lib-toshgan kundalik muloqotdan ko'ra erkinroq namoyon qilish imkoniyatini taqdim qiladi. Tarmoqda har bir foydalanuvchi o'zining shaxsiy obrazi o'z istagiga ko'ra shakllantiradi, agar istasa, hattoki bir nechta obrazlarni shakllantirishi mumkin.

Biroq Internetning ijobiy tomonlari salbiy tomonlari bilan "muvozanatlashib" ketadi. Ko'pincha virtual dunyodagi sermazmun hayot real dunyodan ketish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Suhbatdoshlar bilan faol aloqalar tarmoqda virtual emas, balki real ijtimoiy muhit bilan ijtimoiy aloqalarning kuchsizlanishi bilan birga kechishi mumkin. Bundan tashqari, individ tarmoqda topgan ma'lumot ko'pincha xilma-xil va ko'pincha yolg'on yoki zararli bo'lishi mumkin. Internet manbalaridan unumli foydalanish uchun dastlabki tayyorgarlik, bilimlarning muayyan darajasi zarur. An'anaviy ommaviy axborot vositalari tomonidan yetkazib berilayotgan ma'lumot kabi son-sanoqsiz kompyuterlar xotirasida saqlab qolingan ma'lumotlar qismlarga bo'lingan va mozaika ko'rinishida bo'ladi. Boshqa tomondan esa u, asosan, matn shaklida berilgan va shu sababli o'qishni va anglashni, tafakkur faoliyatini talab etadi va u shunisi bilan ko'rgazmali obrazlarni passiv ravishda qabul qilishdan farq qiladi.

Фойдаланилган дarsлик va o'quv qo'llanmalar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. М. Бекмуродов, Н. Юсупова. Madaniyat sotsiologiyasi. —Toshkent.: Nishon-Nashr, 2010.
2. Kulturologiya. —Toshkent.: 2004.
3. Madaniy va ma'rifiy ishlar. Lug'at. —Toshkent.: 1996.
4. Sotsiologiya: o'quv qo'llanma. Mualliflar jamoasi. —Toshkent.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 2002.
5. Umarov E. Kulturologiya. —Toshkent.: 2006.
6. Xolbekov A., Idivov U. Sotsiologiya. —Toshkent.: 1999.
7. Frolov S. Sotsiologiya. — Moskva.: 1999.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Аширов, А., Атаджанов Ш. Этнология: ўқув қўлланма. — Тошкент, 2007.
2. Аширов, А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. — Тошкент, 2007.
3. Буддизм: история и культура. — Москва: Наука, 1989
4. Джаббаров И., Дресвянская Г. Духи, святые, боги Средней Азии. — Ташкент: Узбекистан, 1993.
5. Жабборов И. Ўзбек халқ этнографияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1994.
6. Ўролов А., Хожихонов М. Темурийлар маънавияти ва маданияти. Суғдиёна, 1996.
7. Вебер М. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990.
8. Галкин А.А., Красин Ю.А. Культура толерантности перед вызовами глобализации // Ж. Социологические исследования, №8, 2003
9. Клайв Эррикер. Буддизм. — Москва: Гранд, 1999
10. Культурология. XX век: антология. Философия и социология культуры. — Москва: ИНИОН, 1994

11. Леви-Строс К. Первобытное мышление. – Москва: Республика, 1994
12. Мамажонова М. Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда маданий мероснинг аҳамияти. Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. 2002. № 1.
13. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. – М.: Прогресс-Культура, 1995
14. Соколов В.М. Толерантност: состояние и тенденции // Ж. Социологические исследования, №8, 2003
15. Тейлор Э. Первобытная культура. М., 1999
16. Терин Д.Ф. Категория цивилизации и основная дихотомия социальной теории // Ж. Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены, №1, 2004
17. Щюц А. Структура повседневного мышления // Ж. Социологические исследования, 1986, № 1
18. Руднев В.П. Словарь культуры XX века. – М., 1997
19. Арапов А. История и культура // Общественное мнение. Права человека. 1998. №4.
20. Пугаченкова Г. Будущее начинается вчера // Общественное мнение. Права человека. 1998. №4.
21. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. – М.: Мысль, 1993
22. Классическая наука Средней Азии и современная мировая цивилизация. – Ташкент: Фан, 2000.
23. Шермухамедова Н. Восток: прикосновение к истине // Общественное мнение. Права человека. 2001. №1.
24. Ислам в жизни населения Узбекистана. – Ташкент: Ижтимоий фикр, 2003.

IZOHLI LUG‘AT (GLOSSARIY)

Madaniyatshunoslik- madaniyat to‘g‘risidagi fan bo‘lib, madaniyat tarixi va madaniyat nazariyasidan iborat.

Madaniyat– “Madaniy” “shaharlik” degan ma‘nolarni bildiradi. Keyinchalik “Ma‘rifatli bo‘lish”, “Tarbiyali”, “Bilimli bo‘lish” ma‘nolarida ishlatilgan.

Madaniyat– uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma‘naviy boyliklar, asori-atiqalar yig‘indisi.

Ma‘rifat – bilish, tanish, ya‘ni bilim demakdir.

Mentalitet– insonning ijtimoiy-iqtisodiy madaniy dunyoqarashi.

Ma‘naviy meros– Qadim zamonlardan beri ajdodlarimizdan bizgacha yetib kelgan ma‘naviy boyliklar, siyosiy, falsaviy, huquqiy va diniy qarashlar, axloq-odob me‘yorlari, ilm-fan yutuqlari, tarixiy, badiiy va san‘at asarlari dolashish, ikki tomonga to‘g‘ri keladigan umumiy narxni, raqamni, xulosani topish demakdir.

An‘analar – jamiyat hayoti turli sohalarining moddiy va ma‘naviy faoliyat shakllarining, kishilar o‘rtasidagi aloqalar va munosabatlarning avloddan avlodga o‘tishi, ajdodlar hayoti belgilari va xususiyatlarining takrorlanish tarzi, dunyoda an‘analar va urf-odatlariga ega bo‘lmagan millat yoki elat yo‘q.

Vatan – kishilarning yashab turgan, ularning avlod va ajdodlari tug‘ilib o‘sgan joyi, hududi, ijtimoiy muhiti, mamlakati.

Vatanparvarlik – kishining o‘zi tug‘ilib o‘sgan, kamol topgan joy, zamin, o‘lkaga bo‘lgan mehr-muhabbatini, munosabatlarini ifoda etadigan ijtimoiy va ma‘naviy-axloqiy hissiyotlari, fazilatlaridir.

Islom - so‘zi arabcha bo‘lib, “xudoga o‘zini topshirish”, “itoat”, “bo‘ysunish” ma‘nosini anglatadi.

Ma‘naviyat - insonni jamiki boshqa mavjudotlardan ajratuvchi ijtimoiy hodisa.

Ma'rifat - bilim va madaniyatning qo'shma mazmuni bo'lib, maorif esa ana shu mazmuni yoyish kurash, vositasidir.

Meros - insoniyatning har bir tarixiy bosqichda yashagan avlodlari tomonidan yaratilgan va keyingi avlodga yetib kelgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklar majmuasidir.

Millat – “millat” so'zi “o'zak”, “tub mohiyat”, “negiz” degan ma'noni bildiradi.

Milliy g'oya - millatning o'tmishi, buguni, istiqboli, manfaat va maqsadini ifodalovchi ijtimoiy g'oya.

Milliy qariyatlar - milliy mafkuraning tarbiyaviy elementi.

Milliy mafkura - o'zligimizni, muqaddas an'alarimizni anglash tuyg'ularini, xalqimizning ko'p asrlar davomida shakllangan ezgu orzularini, jamiyatimiz oldiga qo'yilgan oliy maqsad va oliy g'oyadir.

Milliy ma'naviyat - muayyan elat, millatga, uning ajdodlariga xos bo'lgan g'oyat qimmatli ma'naviy boyliklardir.

Milliy tarbiya - u yoki bu millatni, elatni tashkil etuvchi kishilarni milliy madaniyatini meros, qadriyatlarini, urf-odatlarini, an'analarni o'zlashtirishdagi faoliyatni rivojlantirishdir, u milliy ong va milliy o'zlikni anglashning subyektidir.

Siyosat - yunoncha so'z bo'lib, mazmuni davlat yoki jamoat ishlarini anglatadi. Siyosat - katta ijtimoiy guruhlar, millatlar, davlatlar ichki va tashqi munosabatlari sohasidagi faoliyatni anglatadi.

Tasavvuf – so'fiylik insonni o'rgatar ekan, avvalo, kishining ko'ngliga, diniga tayanadi, ko'ngilni, qalbni tarbiyalashga, ko'ngil kishisini voyaga yetkazish va intilishdir.

Temur tuzuklari - Amir Temur tomonidan davlatning rivojlanishi uchun va davlatning taraqqiyoti uchun aytilgan fikr mulohazalar.

Umuminsoniy ma'naviyat - butun insoniyatga jahon xalqlariga tegishli bo'lgan ma'naviy-axloqiy boyliklardir.

Foya - muayyan fikr, maqsad sari yetaklovchi kuch.

Qadriyatlar– borliq va jamiyat, narsalar, voqealar, hodisalar, inson hayoti, moddiy va ma'naviy boyliklarning ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llaniladigan tushuncha.

Qubbat-ul islom – Buxoro shahri. Islom dinining gumbazi.

Qur'oni Karim- Islom dinining muqaddas kitobi.

Apostollar – Havoroiylar. Iso payg'ambarning shogirdlari.

Artemida ibodatxonasi – Dunyoning yetti mo'jizalaridan biri Efes shahrida qurilgan.

Bayt ul-Hikmat – “Donishmandlar uyi”. Bag'doddagi akademiya.

Barokko– Yevropa me'morchiligi uslubi.

Bobil minorasi – dunyoning yetti mo'jizasidan biri balandligi 90 m.

Buddaviylik – Mil.avv. VI asrda Hindistonda paydo bo'lgan din.

Geotsentrik g'oya– koinot markazida doira shaklida harakatsiz Yer turadi.

Gerodot – (er. avv. 490-430.) Yunon tarixchisi. “Tarix fanining otasi” hisoblanadi.

Gumanizm – insonparvalik.

Zevs – Yunonlarning eng muqaddas bosh xudosi.

Mahabxorat, Ramayana– Qadimgi Hindistondagi xalq og'zaki ijodi.

Ikonagrafiya – O'rta asrlarda avliyolarni yog'och taxtalarda tasvirlash.

Ilmi nujum – Astronomiya fani.

Iso Masih – Xristianlik dinining payg'ambari. (1-33-yillar).

Katolik cherkovi– Xristianlik dinidagi oqim. Markazi Vatikan.

Kolizy amfiteatri – Milodning I asrida Rimda qurilgan. Gladiatorlik janglari o'tkazilgan.

Leonardo da Vinchi (1452-1519-yy.) – Italiyadagi uyg'onish davri madaniyatining eng buyuk arbobi. Olim, muhandis, yetuk rassom.

Liturgiya –Cherkov kuyi.

Ma'mun akademiyasi – Xorazmda tashkil etilgan akademiya.

Mikelaejelo Buanarotti (1475-1564-yy.) – Buyuk rassom, haykaltarosh, harbiy muhandis, shoir.

Misr ehromlari– Qadimgi Misr davlatida podsho-fira'vnlarga atalib qurilgan maqbaralar, qabrlar, inshootlar.

Modernizm– Yangi san'at.

“Oltin meros” – Xayriya jamg'armasi 1996-yilda tashkil etilgan.

Rakono– rassomchilikdagi uslub. Bu uslub o'zining yengilligi, to'g'ri chiziqlarning simmetriyasi yo'qligi bilan xarakterlanadi.

Rasadxona – observatoriya. Osmon jismlarini kuzatadigan ilmiy dargoh.

Renessans – Uyg'onish davri.

Reformatsiya – O'zgarish, qayta qurish ma'nolarini anglatadi.

Rober de Sarbon– Fransiyadagi Sarbonna universitetining asoschisi.(1257-y.)

Suqrot, Platon, Aristotel – Yunon falsafasining yuksak namoyondalari.(er. avv. V-IV asrlar).

Fidiy – Yunon haykaltaroshi. Zevs, Afina, Promaxos haykallarini muallifi.

Fobizm – San'at yo'nalishidagi yangi oqim bo'lib, predmet narsalarning ajabtovur, yorqin ko'rinishda aks ettirishni ifodalaydi.

Xattotlar – Kitob ko'chiruvchi husnixat egalari.

Xuanxe - Sariq daryo. Markaziy Xitoy tog'laridan Tinch okeaniga quyiladigan daryo.

Shumerlar– Qadimgi Messopatamiya davlatida yashab o'tgan qabila. Er. avv. 3 minginchi yillar.

Ellada– Qadimgi Yunonistonning nomi.

MUNDARIJA

Kirish	3
Madaniyat sotsiologiyasining obyekti va predmeti.....	5
Madaniyat sotsiologiyasining fanlar tizimidagi o'rni	21
Madaniyat sotsiologiyasi tushunchasi va asosiy yo'nalishlari.....	23
Madaniyat morfologiyasi va tipologiyasi	29
G.Zimmel, M.Veber va K.Mangeym ijodida madaniyat muammosi.....	39
Madaniyat sotsiologiyaning tadqiqot obyekti sifatida.....	58
Madaniyat va sivilizatsiya	61
XX asrda madaniyat sotsiologiyasi va sotsiologik bilimlar...	67
Madaniyat va hulq-atvor me'yorlari.....	86
Marosimlar, ramzlar, afsonalar	91
Madaniyat va kundalik hayot.....	95
Madaniyatda identiklik va mentalitet masalalari.....	98
Madaniyat va ijtimoiy islohotlar	100
Madaniyat va ijtimoiy tuzilish.....	103
Shaxs va madaniyat.....	106
An'anaviy va zamonaviy jamiyatlarning xususiyatlari.	116
Modernizatsiya.....	
Globallashuvning madaniy jihatlari.....	145
Madaniy ijodning sotsial subyektlari.....	161
Foydalanilgan darslik va o'quv qo'llanmalar ro'yxati.....	187
IZOHLI LUG'AT (GLOSSARIY)	189

KOMIL KALANOV

MADANIYAT SOTSILOGIYASI

darslik

Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2020

Muharrir: F. Xolsaidov

Texnik muharrir: Q. Mamiraliyev

Nashriyot litsenziyasi AI №023, 27.10.2018.

Bosishga 30.11.2020. da ruxsat etildi. Bichimi 60x84.

"Times New Roman" garniturasida

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 13. Nashr bosma tabog'i 12,12.

Adadi 100 nusxa.

"Innovatsiya-Ziyo" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.

Manzil: Toshkent shahri, Farhod ko'chasi, 6-uy.

ISBN 978-9943-7025-9-2

9 | 789943 | 702592